

T.C.

**RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN İLE
BEĞAVÎ’NİN ME‘ÂLİMU’T-TENZÎL ADLI
TEFSİRLERİNİN ŞEKİL VE MUHTEVA AÇISINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI
(Yüksek Lisans Tezi)**

Hilal YILMAZ

**Dr. Öğr. Üyesi Abdullah AYGÜN
Danışman**

**Rize
2022**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında, Hilal YILMAZ tarafından hazırlanan “*Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-beyân ile Beğavî’nin Me‘âlimu’t-tenzîl Adlı Tefsirlerinin Şekil ve Muhteva Açısından Karşılaştırılması*” başlıklı bu çalışma, 03/02/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: (Dr. Öğr. Üyesi Abdullah AYGÜN, imza, Kabul/Red)

Üye : (Doç Dr. Muhammet YILMAZ, imza, Kabul/Red)

Üye : (Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KARAOSMAN, imza, Kabul/Red)

.../.../2022

imza

Doç. Dr. Ahmet YANIK

ETİK BEYAN

Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “*Sa‘lebî’nin el-Keşf ve ‘l-beyân ile Beğavî’nin Me‘âlimu’t-tenzîl Adlı Tefsirlerinin Şekil ve Muhteva Açısından Karşılaştırılması*” konulu tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Eserimde, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dahil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır.

Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiç bir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim. /..... /.....

(imza)

Hilal YILMAZ

ÖN SÖZ

Kalplerin şifası, ruhların mayası Kur'ân'dır. İman ve Kur'ân ile aydınlanmayan kalpler başka şeylerle doldurulmaya çalışılsa da huzuru bulamamıştır. İnsanın huzuru sağlaması maddi ve manevi değerler arası kuracağı dengeye bağlıdır. Bu dengenin de nasıl kurulacağını bizlere yüce kitabımız Kur'ân öğretmektedir.

Kur'ân'ı tam olarak anlamak için öncelikle Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîni tanımaya ve anlamaya çalışmışlardır. İlk dönemlerde Kur'ân'ın anlaşılması konusunda fazla bir ihtilaf yaşanmamıştır. Bunun en önemli sebebi muhatapların ilk elden bilgilere sahip olmaları ve Kur'ân'a doğrudan muhatap olmalarıdır. Bu bağlamda klasik dönem tefsirleri, Kur'ân'ı anlamak için öncelikli başvurulması gereken kaynaklardandır. Sa'lebî'nin (427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eseri bu konuda faydalanılabilecek önemli eserlerin başında gelmektedir.

Sa'lebî, yaşadığı dönemde tefsir ilminde önemli bir konuma sahiptir. Kur'ân'ın anlaşılması konusunda ciddi gayretler göstermiş olan değerli müfessir Sa'lebî, yazmış olduğu *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eseri ile kendisinden sonra gelenlere oldukça fazla kaynaklık etmiştir. Tefsir kültürü açısından bir hazine niteliğinde olan bu kitap, sonraki nesillere ışık tutacak bilgileri içinde barındırmaktadır. Bu eser, kendinden sonra birçok tefsiri etkilemiş olmasına rağmen hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır. Bu çalışmanın hedeflerinden biri müfessir Sa'lebî ve eseri *el-Keşf ve'l-beyân*'ı tanıtip önemini ortaya çıkartmaktır.

Çağının hemen hemen bütün âlimlerinden ders almış olan Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimu't-tenzîl* adlı tefsiri *el-Keşf*'ten en fazla etkilenen eserlerdendir. Rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, istişhâd, kıraat, fıkıh, isrâiliyat, kelâm gibi pek çok konuda Sa'lebî'nin eserinden faydalanmıştır. Beğavî, eserini yazarken *el-Keşf*'ten çok fazla alıntılar yapmıştır. Çoğunlukla hiç değişiklik olmadan birebir alıntılar yapıldığı görülmektedir. Beğavî, görünüş olarak *el-Keşf*'i esas alıp ekleme ve çıkartmalar yaparak yeni bir eser ortaya koymuştur. Bu

çalışmanın önemli hedeflerinden biri de *el-Keşf* ve *Me‘âlimu’t-tenzîl*’i şekil ve muhteva açısından karşılaştırmaktır. Çalışmada öncelikle Sa‘lebî ve Beğavî hakkında bilgi verilmiş, sonrasında da müelliflerin bahsi geçen eserleri tanıtılmıştır. Daha sonra da iki eserin şekil ve muhteva olarak benzer ve farklı yönleri değişik başlıklarla ele alınmıştır. Ayrıca bahsi geçen eserlerde, farklılık barındıran kısımların bazıları da ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Şekil benzerliği ile bir müfessirin herhangi bir tefsirden faydalanırken o yararlandığı tefsirin içeriğinin birebir kendi eserine aktarması kastedilmektedir. Zikredilen kaynakları ve isnad zincirlerini birebir kullanma, tefsir ederken kullanılan ifade, kalıp ve tâbirlerden yararlanma, tefsir yazım yöntemini değişiklik yapmadan alıntılama, tasnif ediş tarzından faydalanma, tefsirde bulunan sistem, tertip ve düzeni birebir kopyalama, cümleleri değiştirmeden iktibas etme gibi durumlar şekil açısından karşılaştırmaya dahil edilebilir. Muhteva benzerliği ile ise faydalanılan eserin cümlelerinin özetlenip alıntılanması yani lafzen değil mânâden aktarımda bulunulması kastedilmektedir. *Me‘âlimu’t-tenzîl*’e bakıldığında Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’inden hem şekil açısından hemde muhteva açısından alıntılama yaptığı görülmektedir.

Çalışmada ilk incelenen temel kaynağımız, Ebû İshâk Ahmed Muhammed b. İbrahim es-Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* isimli eseridir. Eser, Ebû Muhammed b. Âşûr tarafından tahkik edilerek on cilt halinde basılmıştır. Çalışmada bu baskı esas alınmıştır. *el-Keşf*, bu baskı haricinde Seyyid Kesrevî Hasan tarafından altı cilt halinde neşredilmiştir. İkincisi, Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî’nin *Me‘âlimu’t-tenzîl* isimli eseridir. Halid Abdurrahman el-Ak ve Mervan Süvar tarafından tahkik edilmiş ve dört cilt olarak basılmıştır. Ayrıca Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Damîriyye-Süleyman Müslim el-Harş tahkikiyle sekiz cilt halinde neşredilmiştir. Çalışmada bu baskı esas alınmıştır. Âyetlerin mealî için ‘*Kur‘ân Yolu*’ isimli tefsirden istifade edilmiştir.

Bu çalışmada her türlü desteğinden, bilgi ve tecrübesinden, önerilerinden faydalandığım değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdullah AYGÜN’e, hayatımın her döneminde olduğu gibi bu çalışmaya başladığım dönemde de desteğini esirgemeyip fikir ve düşünceleriyle beni aydınlatan, beni bu konuda

teşvik eden canım babam Hızır Hilmi YILMAZ'a ve her zaman yanımda olup beni destekleyen canım aileme teşekkürlerimi borç bilirim.

Hilal YILMAZ

RİZE 2022

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	7
ÖZET	9
ABSTRACT	10
KISALTMALAR.....	11
GİRİŞ	12

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN İLE ME'ÂLİMU'T-TENZİL'İN

ŞEKİL VE MUHTEVA BENZERLİĞİ

1.1. TEFSİR YAZIM YÖNTEMİ BAKIMINDAN	24
1.1.1. Tertip ve Düzen	27
1.1.2. Faydalanılan Kaynakların Belirtilmesi.....	32
1.1.3. Kullanılan Tefsir Tâbirleri.....	36
1.1.4. Dirayet Yöntemi	42
1.1.5. Rivayet Yöntemi.....	50
1.1.6. Âyeti Âyet ile Tefsir	56
1.1.7. Sünnet İle Tefsir	62
1.1.8. Esbâb-ı Nüzûl ile Tefsir.....	69
1.1.9. Sahâbe ve Tâbiîn Kavli İle Tefsir.....	75
1.1.10. Dil Bilgisi İle Tefsir.....	82
1.1.11. Şiir İle Tefsir.....	88
1.1.12. Kıssalar İle Tefsir	96
1.1.13. İşârî Tefsir	104
1.1.14. Fıkâhî İzahlar.....	111
1.1.15. Kelâmî Yorumlar	118
1.2. KUR'ÂN İLİMLERİ BAKIMINDAN	122
1.2.1. Kıraat	122
1.2.2. Müteşabih	129
1.2.2.1. Lafzî Müteşabihler	131
1.2.2.2. Mânevî Müteşabihler	133
1.2.2.3. Lafzî ve Mânevî Müteşabihler	137
1.2.3. Nâsîh-Mensûh.....	140

1.2.4. Emsâlü'l-Kur'ân	147
1.2.5. İsrâiliyat	153

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN İLE ME'ÂLİMU'T-TENZÎL'İN

ŞEKİL VE MUHTEVA FARKI

2.1. YORUM BAKIMINDAN	162
2.1.1. Kısa Surelerin Tefsiri	162
2.1.2. İşârî Tefsir	165
2.1.3. Dil İzahları	170
2.1.4. Fık'hî İzahlar	174
2.1.5. Kıssalar	179
2.2. RİVAYET VE İSTİŞHAD BAKIMINDAN	181
2.2.1. Zayıf ve Mevzû Rivayetler	181
2.2.2. İsrâiliyat	184
2.2.3. Şiir ile İstişhâd	186
SONUÇ	190
KAYNAKLAR	193

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah AYGÜN

Hazırlayan: Hilal YILMAZ

Yıl: 2022

Sayfa Sayısı: 204

ÖZET

SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN İLE BEĞAVÎ’NİN ME‘ÂLİMU’T-TENZÎL ADLI TEFSİRLERİNİN ŞEKİL VE MUHTEVA AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân* adlı eseriyle tefsir alanında mühim bir yere sahiptir. Kendinden sonraki müfessirler için de güçlü bir kaynak olmuştur. *el-Keşf ve’l-beyân*’ın kaynaklık ettiği en önemli tefsir, Beğavî’nin *Me‘âlimu’t-tenzîl* adlı eseridir. Bakıldığında eserler arasında büyük benzerlikler olduğu görülmekte ve bu benzerliklerin tam anlamıyla tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışmada, bahsedilen eserlerin ve müfessirlerin tanıtılıp önemlerinin belirtilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda iki tefsir arasındaki benzerlikler ve farklılıklar gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bahsedilen bu hususlar şekil ve muhteva açısından incelenmiştir. Bu iki eser; dil, üslup, konu, izah, yorum, rivayet, dirayet, istişhad, isrâiliyat, ahkam, kelâmî yorumlar, fikhî izahlar, Kur’ân ilimleri açılarından mukayese edildiğinde benzerliklerin fazla olduğu görülmüştür. Ancak *el-Keşf* ve *Me‘âlimu’t-tenzîl* arasında az da olsa farklılık arzeden yerler vardır. Bunlar; kısa surelerin tefsiri, dil izahları, işârî tefsir, şiir ile istişhâd, fikhî izahlar, kıssalar, zayıf ve mevzû rivayetler, isrâiliyat gibi konulardır.

Anahtar Kelimeler: Sa‘lebî, Beğavî, el-Keşf, Me‘âlim, Tefsir.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic İslamic Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Master Thesis Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah AYGÜN

Author: Hilal YILMAZ

Year: 2022

Pages: 204

ABSTRACT

COMPARISON OF SA‘LEBÎ’S TAFSİR AL-KASHF WA-AL-BEYAN AND BEGAVÎ’S TAFSİR ME‘ALİM AL-TENZİL IN TERMS OF SHAPE AND CONTENT

Sa‘lebî has an important place in the field of tafsir with his work named *al-Kashf wa-al-Beyan*. It has also been an powerful source for the commentators after him. The most important tafsir that *al-Kashf wa-al-Beyan*’s sourced from is Beğavî’s *Me‘alim al-Tenzil*. When looked at, it is seen that there are great similarities between the works and it is thought that these similarities should be determined exactly. For this reason, in this study, it is aimed to introduce the mentioned works and commentators properly and to reveal their importance. At the same time, the similarities and differences between the two tafsir have been tried to be revealed. The mentioned similarities and differences were examined in terms of form and content. These two works; When compared in terms of language, style, subject, explanation, interpretation, narration, acumen, İstishad, İsrailiyyat, judgments, theological interpretations, fiqh explanations and Qur’anic sciences, it is seen that there are many similarities. However, there are places that show slight differences between *al-Kashf* and *Me‘alim al-Tenzil*. These; Tafsir of short suras, explanations of language, ishari tafsir, poetry and istishad, fiqh explanations, parables, weak and topical narrations, ısrailiyyat.

Keywords: Sa‘lebî, Beğavî, al-Kashf, Me‘alim, Tafsir.

KISALTMALAR

A.İ.B.Ü.İ.F	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: İbn
Bk.	: Bakınız
D.E.Ü.İ.F.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hız.	: Hazreti
h.	: Hicrî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

Beşinci asırda yaşamış olan Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân* adlı tefsiri kendinden sonrakilere kaynak olması açısından oldukça değerli bir eserdir. Klasik dönem tefsirlerinden olması yanında rivayet ve dirayeti bir arada bulundurması eserin oldukça önemli olduğunu ortaya koyar. Uzun yıllar el yazması olarak kalması ve içerisinde oldukça fazla isrâilî haberler, zayıf ve mevzû rivayetler bulunması, hak ettiği şöhrete ulaşamamasına ve hakkında ayrıntılı eserler yapılmamasına sebebiyet vermiştir.

Bu çalışmamızın öncelikli amacı, İslâm kültür mirasına mühim etkileri olan *el-Keşf ve’l-beyân* adlı eseri ve müellifi Sa‘lebî’yi hakkıyla tanıtip değerlerini ortaya koymaktır. *el-Keşf*’in kaynaklık ettiği pek çok tefsir olmuştur ve bunlardan en önemlisi Beğavî’nin *Me‘âlimu’t-tenzîl* adlı eseridir. Çalışmanın diğer bir amacı da *el-Keşf ve’l-beyân* ile *Me‘âlimu’t-tenzîl* arasındaki benzerliklerin boyutlarını belirtmektir. Eserlere bakıldığında, tefsirler arası etkileşime dair çarpıcı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen eserlerde tertip ve düzen, kaynaklar, mukaddime bahsedilen konular, tefsir yazım yöntemi, tasnif ediş tarzı, kullanılan ibareler neredeyse aynıdır. Çalışmada bulunan benzerliklerin ve bazı farklı bölümlerin, konu başlıkları halinde işlenmesiyle okuyucunun *el-Keşf* ve *Me‘âlim* arasındaki etkileşimi daha kolay anlaması amaçlanmıştır.

el-Keşf ve’l-beyân ve *Me‘âlimu’t-tenzîl* hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde eserler arasındaki etkileşimin boyutları tam olarak gözler önüne serilemediği görülmektedir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Me‘âlimu’t-tenzîl*’in Sa‘lebî’nin tefsirinin muhtasarı olduğunu belirtmiştir.¹ Konu ile ilgili başka bir açıklama yapmamıştır. Aynı şekilde *Me‘âlimu’t-tenzîl*’in temel kaynağının *el-Keşf ve’l-beyân* olduğu TDV İslâm Ansiklopedisi’nin “Me‘âlimu’t-tenzîl” adlı

¹ Takyüddîn Ahmed b. Abdülhalim b. Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, thk. Adnan Zerzur (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1972), 76.

maddesinde de geçmektedir.² Yine TDV İslâm Ansiklopedisi'nin "Sa'lebî" maddesinde, Beğavî'nin *Me'âlimu't-tenzîl*'inin *el-Keşf*'in muhtasarı olduğu belirtilmiş ancak ayrıntı verilmemiştir.³ Saffet Bakırcı, doktora tezinde Beğavî'nin zaman zaman *el-Keşf*'ten aynen alıntılar yaptığını, tertip düzen bakımından ondan fazlaca faydalandığını ve sanki eserini yazarken temel kabul ettiği *el-Keşf* ve '*l-beyân*'a ekleme ve çıkarmalar ile yeni bir kimlik kazandırdığını ifade etmiştir.⁴ Ali Eroğlu ise "Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu" başlıklı doktora çalışmasında, her iki eseri karşılaştırmış, *el-Keşf*'in tesirini göstermeye çalışmıştır.⁵ Beğavî'nin *el-Keşf*'ten ne derecede etkilendiğinin tam olarak belirtilmediği görülmektedir.⁶ Bu sebeple bu tez çalışmasında bahsi geçen eserler arası etkileşim açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız, tefsir alanına önemli katkıları olan Sa'lebî ve Beğavî'yi ve tefsir literatürü açısından güçlü kaynak olan *el-Keşf* ve '*l-beyân* ve *Me'âlimu't-tenzîl* adlı eserleri tanıtip, değerlerini vurgulamak açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu eserlerin mukayese edilip aralarındaki benzer ve farklı yönlerin boyutlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu yönüyle çalışma önem taşımaktadır. *el-Keşf* ve '*l-beyân*, kendinden sonra birçok eseri etkilemiş olmasına rağmen yapılan çalışmalara bakıldığında bu eserin önemi yeterince farkedilmemiştir. Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl* adlı eserini *el-Keşf*'ten yaptığı alıntılarla telif ettiği halde akademik çalışmalarda *Me'âlimu't-tenzîl*'in daha fazla kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Oysa *Me'âlimu't-tenzîl*'den alınan bilgilerin tamamına yakını aslında *el-Keşf*'e dayanmaktadır. Akademik çalışmalarda bu hususun dikkate alınması önem arz etmektedir. Ayrıca tefsirler arası etkileşimi görmek açısından da karşılaştırmalı çalışmalar önemlidir. Zira *el-Keşf* ve '*l-beyân*, sonraki çok sayıda tefsiri doğrudan, *Me'âlimu't-tenzîl* vasıtasıyla da dolaylı olarak etkilemiştir.

² Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/203.

³ Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/29.

⁴ Saffet Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 175.

⁵ Ali Eroğlu, *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1987), 274.

⁶ Abdullah Aygün, "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve '*l-beyân* Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 164.

Çalışmamızın metodunu şu şekilde açıklayabiliriz: Çalışmaya, öncelikle tezin konusu olan *el-Keşf ve'l-beyân* ile *Me'âlimu't-tenzîl* eserlerinin detaylı bir şekilde incelenmesiyle başlanmıştır. Ardından da eserler hakkında yapılan tez ve makaleler araştırılıp tetkik edilmiştir. Ayrıca Kur'ân ilimleri ve Tefsir usûlü çalışmalarından faydalanılmıştır.

Bu çalışmada giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde *el-Keşf ve'l-beyân* ile *Me'âlimu't-tenzîl*'in şekil ve muhteva benzerliğini, yirmi başlık ile açıklamaya çalıştık. İkinci bölümde ise *el-Keşf ve'l-beyân* ile *Me'âlimu't-tenzîl*'in şekil ve muhteva farkını sekiz başlıkta inceledik. Eserler arasındaki benzerlik oranı daha fazla olduğu için birinci bölümü doğal olarak daha ayrıntılı işledik. İkinci bölüm ise iki eser arasında fark az olduğu için birinci bölüme göre çok daha kısa kalmıştır. Eserler arasındaki benzerlik ve farklılıkları en az üç örnek getirerek açıkladık. Sonrasında da örneklerde görülen etkileşim hakkında açıklamalar yapmaya gayret ettik.

el-Keşf ve'l-beyân ile *Me'âlimu't-tenzîl*, şekil ve muhteva açısından incelenirken elde edilen verilen belli başlıklara ayrılmıştır. Tespit edilen örnekler konularına göre ait oldukları başlıkların altlarına yerleştirilmiştir. Örnekler verilirken standart bir sayı belirlenmemiştir, yeterlilik yani konunun anlaşılması gözetilmiştir. Eserler, tefsir yazım yöntemi başlığı altında önce tertip ve düzen, faydalanılan kaynaklar ve kullanılan tefsir tâbirleri konularında mukayese edilmiştir. Daha sonra, dirayet ve rivayet yöntemleri açısından karşılaştırılarak benzerlikler örnek metinlerle gösterilmiştir. Ardından da eserler âyetlerin; âyet, sünnet, esbâb-ı nüzûl, sahâbe ve tâbiîn kavli, dil bilgisi, istişhad ve kıssalar ile tefsiri başlıklarına göre incelenmiş benzerlikler örneklerle açıklanmıştır. Eserler, fikhî izahlar ve kelâmî yorumlar açısından da mukayese edildikten sonra, Kur'ân ilimleri yönünden karşılaştırılmıştır.

İkinci bölüm başlığında ise *el-Keşf ve'l-beyân* ile *Me'âlimu't-tenzîl*, ilk olarak mushafın sonunda bulunan kısa surelerin tefsirleri açısından karşılaştırılmıştır. En belirgin farkların bu bölümde olduğunu gördüğümüz için bu başlığı ilk olarak ele almak istedik. Ardından da işârî tefsir, dil izahları, fikhî izahlar ve kıssalar başlıkları altında farklar ortaya konulmuştur. Son olarak da

eserler, zayıf ve mevzû rivayetler, isrâiliyat ve şiir ile istişhad konularında mukayese edilmiştir.

Çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları şu şekilde ifade edilebilir: Bu çalışmada karşılaştırma yapılacak eserler, Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân* ve Beğavî’nin *Me‘âlimu’t-tenzîl* adlı tefsirleri olacaktır. Bu iki eserin dil, üslup, konu, izah, yorum, rivayet, dirayet, istişhad, isrâiliyat, ahkam, kelâmî yorumlar, fikhî izahlar ve Kur’ân ilimleri açılardan karşılaştırılması yeterli görülmüştür.

Çalışmada incelenen temel kaynaklarımız, Ebû İshâk Ahmed Muhammed b. İbrahim es-Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* isimli eseri ve Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl* isimli tefsiridir. Sa‘lebî ve Beğavî’nin biyografileri ile ilgili, Vâhidî’nin (ö. 468/1076) *et-Tefsîru’l-basît*, İbn Teymiyye’nin *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, Sübkî’nin (ö. 756/1355) *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, Zehebî’nin (ö. 748/1348) *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Hamevî’nin (ö. 1098/1687) *Mu‘cemü’l-büldân* ve Ömer Nasuhi Bilmen’in (ö. 1883/1971) *Tabakâtü’l-müfessirîn-Büyük Tefsir Tarihi* adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

Kur’ân ilimleri konusunda ise Sâbûnî’nin (ö. 680/1282) *et-Tibyân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Zürcânî’nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Menna’ el-Kattân’ın (ö. 1925-1999) *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, Sûbhî es-Sâlih’in (ö. 1926-1986) *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserler de kaynaklarımız arasındadır. Ayrıca bu konu ile ilgili İsmail Cerrahoğlu’nun *Tefsir Tarihi*, Cevdet Bey’in *Tefsir Usulü ve Tarihi* ve Muhsin Demirci’nin *Tefsir Usûlü* adlı eserlerinden de istifade edilmiştir.

Çalışmada açıklamaya çalıştığımız kelimelerle ilgili Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, Zemahşeri’nin (ö. 538/1144) *Esâsü’l-belağâ*, İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) *Lisânü’l-Arab*, Zebîdî’nin (ö. 1205/1791) *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmus* adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

Ayrıca Saffet Bakırcı’nın *Me‘âlimu’t-Tenzîl’in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri* ve Ali Eroğlu’nun *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirdeki Metodu* isimli doktora çalışmalarından da fazlaca istifade edilmiştir. Belirtilen kaynaklar

haricinde Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri ve konumuz ile ilgili çeşitli makale ve tezlerden de faydalanılmıştır.

Nişâbur tefsir ekolünün önemli isimlerinden biri olan Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, Horasan'a bağlı Nişâbur şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber Sa'lebî'nin Muharrem 427'de vefat ettiği bilinmektedir.⁷ Tilki derilerini dövme sanatı ile meşgul olduğu düşünüldüğü için Sa'lebî lâkabı ile tanınmıştır.⁸ Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukrî, Ebû Muhammed el-Mahledî, Ebû Bekr b. Hânî, Ebû Tâhir Muhammed b. El-Fadl b. Huzeyme, Ali b. Muhammed b. et-Terrâzî gibi pek çok âlimden ders almıştır.⁹ Horasan Bölgesinde oldukça tanınan ve tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi alanlarda kendini geliştirmiş olan İbn Habîb en-Nîsâbûrî'nin (ö. 406/1016) ders halkalarına katılmıştır.¹⁰ Önemli hocalarının çoğu Nişâbur'da yaşadığı için Sa'lebî, ilim tahsilinin önemli bir kısmını burada almıştır. Nişâbur şehri, o dönemlerde ilim ve medeniyetin merkezi konumundaydı. Dünyanın farklı şehirlerinden âlimler ilim tahsili için oraya akın etmişlerdi.¹¹ Âlimlerin ilmî dersler ve müzakereler yaptığı bir yerde yaşamış olması, Sa'lebî'ye çalışma azmi kazandırmış ve ilim tahsiline yönelmesinde büyük katkıları olmuştur.

Sa'lebî, yaşadığı dönemin önde gelen dilcilerinden biri olarak sayılmış ve Kur'ân ilimlerine vâkıf olması hasebiyle müfessir, mukrî ve hâfız gibi sıfatlar ile anılmıştır.¹² Kendi zamanında tefsir alanının tek otoritesi olduğu bilinmektedir ve *el-Keşf ve'l-beyân* adlı büyük bir tefsir kitabının sahibidir.¹³ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Suyûtî, Zehebî, Sübkî gibi pek çok âlim tarafından rivayetlerinin

⁷ Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29.

⁸ Emrullah Ülgen, *Ebu İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-beyân Adlı Tefsirindeki Metodu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 2.

⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Sa'lebî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 60.

¹⁰ Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/510.

¹¹ Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/331.

¹² Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29.

¹³ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1990), 1/ 79.

güvenilir, sahih ve mevsuk olduğu belirtilmiştir.¹⁴ Sa‘lebî’nin talebesi Vâhidî, onun ulemanın bilgini, kıymetlisi ve övgüyü hak edeni olduğunu söylemiştir.¹⁵ Celâleddîn es-Suyûtî, Sa‘lebî’nin yaşadığı dönemde Kur’ân ilmi alanında meşhur olmuş bir âlim, Arap dilinde mâhir, hıfzı sağlam güvenilir bir hâfız olduğunu söylemiştir.¹⁶ Ebû’l-Kâsım el-Kuşeyrî’den (ö. 465/1072) gelen bir rivayette ise Sa‘lebî hakkında şöyle denilmektedir: “Rüyamda Allah’ın bana hitap ettiğini ve benimde bu hitaba karşılık verdiğimi gördüm. Bu sırada Allah Teâlâ birine seslendi ve sâlih bir adam gelmeye başladı. Baktım ki Sa‘lebî geliyor.”¹⁷

Müfessir hakkında olumlu görüşler olduğu gibi olumsuz değerlendirmeler de vardır. İbn Teymiyye, Sa‘lebî’nin hayırlı ve dindar bir kişiliğe sahip olduğunu ancak gece odun toplayan kişiler gibi hiç ayırım yapmadan zayıf, mevzu, sahih bütün rivayetleri tefsirine aldığını bildirmiştir.¹⁸ Zerkeşî de Sa‘lebî’nin mevzu haber ve isrâiliyat kaynaklı rivayetleri isnad zinciriyle beraber zikrettiği için fazla kınanmaması gerektiği dile getirmiştir.¹⁹ *el-Keşf*’te isnâd zincirine çok önem verilmiştir. Mukaddime bölümünde isnâd zincirleri zikredilmiş, âyetlerin tefsiri yapılırken bu detaylara girilmemiştir.

Sa‘lebî, kendi döneminde tefsirin önde gelenlerinden biri olarak tanınmakla birlikte Kur’ân ilimleri alanında da şöhret kazanmıştır.²⁰ Döneminin meşhur âlimlerinden biri olmasına rağmen öğrencisi olarak sadece Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî’nin adı zikredilmiştir.²¹ *el-Keşf ve’l-beyân*, Sa‘lebî’nin en şöhret bulmuş eserlerindendir. Rivayet tefsiri olmakla beraber Sülemî’nin (ö. 412/1021) etkisiyle tasavvufî yorumlara da yer verildiğinden işârî tefsirler

¹⁴ Hüseyin Çelik, “Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin Katla’l-Kur’ân’daki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 95.

¹⁵ Ebu’l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân (Riyad: Matbaatu Vizâreti’t-Ta’lîmî’l-Âlî, 2009), 1/ 62.

¹⁶ Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1976), 28.

¹⁷ Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tunâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hecr, 1993), 4/58.

¹⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 76.

¹⁹ İmam Bedreddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâru’t-Türâs, ts.), 1/432.

²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü’l-Müfessirîn-Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974) 1/407.

²¹ Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/28.

arasında sayılmaktadır.²² Sa‘lebî’nin tefsiri, daha o hayattayken tanınmaya başlanmıştır. Bu eser, önceki tefsir kitâbiyatını içinde barındırması açısından büyük bir öneme sahiptir.²³

el-Keşf, rivayet tefsirleri arasında sayılmakla beraber dil bilgisi, şiir, kıraat, ahkâm gibi konularda da geniş bilgiler sunar.²⁴ Sa‘lebî, eserin mukaddimesinde tefsir tarihi, Kur’ân ilimleri, Kur’ân okumanın faziletleri gibi konulara yer verir. Müfessirleri ve eserlerini belli gruplara ayırır, faydalandığı kitapların bibliyografyasını verir. Eserin mukaddimesi bu yönleri sebebiyle büyük önem taşır ve onu önceki tefsirlerden ayırır.²⁵ Sa‘lebî, kıssalar, nüzûl sebepleri, istişhâd, kıraat, fıkıh, lügat, i‘rab, isrâiliyat, müşkilât, ahkâm, faziletler ve kerametler gibi konulara değinir. Âyetleri tefsir ederken mezhep imamlarının özellikle de kendi mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin içtihatlarını zikreder. Bazen de kendi görüşlerini ve tercihlerini aktarır.²⁶ Âyetlerin lügavî inceliklerini farklı yönlerden inceleyip âyet, hadis ve şiirlerle delillendirmeye çalışır.²⁷

el-Keşf hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında Sa‘lebî’nin kendisinden sonraki müfessiri etkilediği görülmektedir.²⁸ Tefsir ilminde olduğu gibi hadis, fıkıh, kıraat, siyer, tarih, ensâb ve menâkıb gibi alanlarda eserler yazan müellifleri de etkilenmiş, onlara da kaynaklık etmiştir. Farklı alanlardaki müelliflere kaynaklık etmesi, ne kadar kıymetli bir âlim olduğunu göstermektedir.²⁹

Sa‘lebî’nin en meşhur eseri olan *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*’ın yanında birçok önemli eseri vardır. *Arâisü’l-Mecâlis* adlı eserinde, *el-Keşf*’de yer verilen peygamber kıssaları genişletilerek bir kitap haline getirilmiştir. Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Mevzû hadisler ve isrâilî rivayetleri de içinde

²² Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/29.

²³ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 15.

²⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2012) 1/201.

²⁵ Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 153.

²⁶ Ülgen, *Ebû İshâk es-Sa‘lebî*, 9.

²⁷ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/200.

²⁸ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 17; İsmail Kaya, *Nahl ve İsrâ Sûrelerinin Kıraâtler Bakımından İncelenmesi: Sa‘lebî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 2; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 164.

²⁹ Hasan Hüseyin Yeşil, *Ebû İshâk es-Sa‘lebî ve İşârî Tefsir* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25.

barındırmaktadır.³⁰ *Kâtla el-Kur'ân* adlı eseri, derece ve mertebe bakımından en zirve olan faziletli şehitler ve şerefli âlimlerin kıssalarından bahseder.³¹ Diğer eserleri de *Dîvânü's-Sa'lebî*, *Rebî'u'l-müzekkirîn*, *el-Kâmil fî'l-Kur'ân*, *ed-Dürretü'l-fâhire fî'l-emsâli's-sâire*'dir.³²

Hicrî 433 yılında Horasan bölgesinde Merverrûz ve Herat arasında bulunan Bağşur kasabasında doğan Beğavî, önemli bir müfessirdir. Tam adı Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Beğavî'dir.³³ Doğduğu yer sebebiyle kendisine Beğavî nisbesi verilmiştir.³⁴ Beğavî'nin lakapları oldukça fazladır. En çok kullanılanı "Muhyissünne'dir.³⁵ Kur'ân ve sünnet kültürünün yaygınlaşmasını sağlamak için büyük gayretler sarf ettiğinden ve Müslümanları bu iki kaynağa sarılmaya çağırdığından bu lakabı almıştır.³⁶ Kaynaklarda babasının kürkçülük yaptığı zikredilir.³⁷ Babasının mesleği sebebiyle İbnü'l-Ferrâ diye anılır.³⁸ Ruknüddîn, Zahiruddîn,³⁹ Nâsîru'l-Hadîs, Şeyhü'l-İslâm⁴⁰, Kudvetü'l-Eimme, Kâmiü'l-Eimme, Kâmiü'l-Bid'a, İmâmü'l-Eimme gibi lakapları da vardır.⁴¹ Bu lakapların hepsi Beğavî'nin yapmış olduğu hizmetleri ve dini ilimlerde ne kadar otorite olduğunu gösterir.⁴²

Zehebî, Beğavî'nin pek çok değerli eseri olduğunu, samimi bir niyet ve güzel bir amaçla yazmış olduğundan eserlerinin hüsnü kabul gördüğünü

³⁰ Günay Tümer, "Arâisü'l-Mecâlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 3/265.

³¹ Çelik, "Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin Katla'l-Kur'ân'daki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi", 96.

³² Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29.

³³ Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340.

³⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/468.

³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 563.

³⁶ Betül Adıyaman, *Hicri Altıncı Asrın Önde Gelen Müfessirleri ve Furkân Suresi Örneğinde Tefsir Yöntemleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 32.

³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemenî Yafi'î, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 3/162.

³⁸ Güngör, "Begavî, Ferrâ", 5/340.

³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/136.

⁴⁰ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 19/439.

⁴¹ Recep Çakır, *el-Hüseyn b. Mes'ud el-Beğavî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 24.

⁴² Osman Bilgen, "Selçuklu Muhaddislerinden Beğavî'nin (ö.516/1122) Hayatı ve Hadis Tenkitçiliği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016): 2369.

belirtmektedir.⁴³ Ailesi hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber bir oğlu olup, onu iyi terbiye ettiği ve müftü olan bir kardeşi olduğu aktarılmaktadır.⁴⁴ Önemli Şâfiî âlimlerinden olmakla birlikte fıkıh ve hadis ilimlerinde imam sayılmaktadır.⁴⁵ Bu alanlarda pek çok talebe yetiştirmiştir. Şâfiî mezhebine bağlı bir çevrede yetişmiş ve Şafiî fıkına dair *et-Tehzîb* adlı önemli bir eser yazmıştır.⁴⁶ Beğavî, *Me‘âlimu’t-tenzîl*’de selefin görüşlerinden nakiller yapar ve bazı itikâdi konularda Eş‘arîlerin görüşlerini alır.⁴⁷ Hem yaşantı hem de ilmî anlayış olarak selefi çizginin dışına çıkmadığı rivayet edilmektedir.⁴⁸

Kaynaklarda Beğavî’nin sade bir yaşantısı olduğu ve bazen sadece ekmek veya zeytin yediği zikredilir. Ayrıca kanaatkâr biri ve takva sahibi olduğu da bilinir.⁴⁹ Beğavî’nin ilimde derya olduğu ve abdestsiz olarak derslere katılmadığı belirtilir. Hanımının kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle kendisine yüklü bir miras kaldığı ancak onun, ihtiyacı olmasına rağmen bu mirasa dokunmadığı söylenir.⁵⁰ Bu bilgiler ışığında dünya malına tamah etmeyen bir âlim olduğu söylenebilir. Tabakat eserleri onu, âbid, zâhid, verâ sahibi, muhlis bir âlim olarak nitelendirir.⁵¹

Beğavî, el-Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî’den ders almak için Merverrûz’a göç etmiştir. Hocası el-Mervezî, Beğavî’yi fıkıh alanında etkilemiş ve bu konuda ona büyük katkıları olmuştur.⁵² Seksene yakın hocadan ders aldığı rivayet edilmiştir.⁵³ Bunlar arasında, Ebû Ali Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî (ö. 462/1071), Ebû Ömer Abdolvâhid b. Ahmed el-Melîhî (ö. 462/1071), Ebû’l Hasan Ali b. Yusuf el-Cüveynî (ö. 463/1072) ve Ebû’l Hasan Abdurrahman

⁴³ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 19/441.

⁴⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 19/442.

⁴⁵ Bilmen, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 2/462.

⁴⁶ Güngör, “Beğavî, Ferrâ”, 5/340.

⁴⁷ el-Yafi’î, *Mir’âtü’l-cinân*, 3/162.

⁴⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 135.

⁴⁹ Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 7/75.

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-ayân*, 2/136.

⁵¹ ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1374), 1-5/1258.

⁵² ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 19/440.

⁵³ es-Sübkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 7/75.

b. Muhammed el-Bûşencî (ö. 463/1072) gibi âlimler vardır.⁵⁴ Horosan'ın başka bölgelerine göç edip pek çok âlimden hadis rivayet etmiştir. Hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde derinleşip bu ilimleri öğrencilerine öğretmiştir.⁵⁵

Farklı alanlarda pek çok eser yazmış olan Beğavî'nin en meşhur eseri *Me'âlimü't-tenzîl*'dir. Sonraki eserlere kaynaklık etmiştir.⁵⁶ Müellif, âyetlerin tefsirinde Kur'ân ve sünnete öncelik vermiştir. Hadislere sıkça başvurması hadis ilminde otorite olduğunu gösterir. Hadiscilik yönü tefsirciliğine değer katan özelliklerindendir.⁵⁷ Hadislerin senedlerinin çoğunun bizzat müellife dayanması eserin önemli özelliklerinden biridir.⁵⁸ Eserinde isrâiliyata yer vermiş ve bazı isrâilî haberleri ise ayıklayıp almamıştır. Zayıf ve münker hadislere başvurmaktan kaçınmıştır.⁵⁹ Ayrıca eserde sebep-i nûzûl rivayetleri geniş yer tutmaktadır.⁶⁰ *Me'âlimü't-tenzîl*, açık ve kolay bir üslup ile yazılmış olup karışık ve kapalı ifadelerden uzaktır. Rivayet tefsirinin tüm özelliklerini taşıyan bir eserdir. Beğavî'nin bu eseri, kıraat ilmine ve Arap edebiyatına vâkıf olduğunu gösterir.⁶¹

Beğavî'nin en çok bilinen eserlerinden *Şerhu's-sünne*, tanınmış muhaddislerin eserlerinden aldığı hadisleri konularına göre sıralayıp, az bilinen kelimeleri açıkladığı eseridir.⁶² *Mesâbîhu's-sünne*, güvenilir kaynaklardan seçtiği hadisleri konularına göre tasnif edip, sahih-hasen şeklinde iki gruba ayırdığı eseridir.⁶³ *el-Envâr fî şemâ'ili'n-nebiyyi'l-muhtâr*, Hz. Peygamber'in şemailinden bahsettiği eseridir.⁶⁴ Diğer önemli eserleri de *el-Câmi' beyne's-sahîhayn*, *Şerhu*

⁵⁴ Ebû Muhammed Hüseyin Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damîriyye-Süleyman Müslim el-Harş (Beyrut: Darû Taybe, 1997), 16.

⁵⁵ Eroğlu, *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*, 32.

⁵⁶ Aygün, "Müfessir Sa'lebî", 164.

⁵⁷ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, 42.

⁵⁸ Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", 28/203.

⁵⁹ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, 64.

⁶⁰ Adem Çalar, *Beğavî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 11.

⁶¹ Çakır, *el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî*, 55.

⁶² Adıyaman, *Hicri Altıncı Asrın Önde Gelen Müfessirleri*, 33.

⁶³ Güngör, "Beğavî, Ferrâ", 5/340.

⁶⁴ Habib Kılıç, *Beğavî'nin Me'âlimü't-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi (Nisâ ve Mâide Sureleri)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 10.

*câmi 'i't-Tirmizî, et-Tehzîb, Fetâvâ, el-Kifâye fî'l-fikh, el-Kifâye fî'l-kirâ'a, Tercemetü'l-ahkâm'dır.*⁶⁵

Beğavî'nin ölüm tarihi 510, 515 ve 516 olarak farklı şekillerde kaynaklarda verilmektedir. Genel olarak, hîcrî 516 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir. Merverrûz'da hocası Kâdî el-Hüseyn'in yanında defnedilmiştir.⁶⁶

⁶⁵ Güngör, “Beğavî, Ferrâ”, 5/340-341; Nesrişah Saylan, *Kıraat Açısından Beğavî Tefsiri* (Elazığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 33.

⁶⁶ Saffet Sancaklı, “Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları”, *Diyanet İlmî Dergi* 3 (1998): 84.

BİRİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN İLE ME'ÂLİMÜ'T-TENZÎL'İN ŞEKİL VE MUHTEVA BENZERLİĞİ

Her ilim alanında olduğu gibi tefsirde de klasik dönem telif edilen eserlerin önemi oldukça fazladır. İlk yazılan tefsirler sonraki eserler üzerinde önemli etkiler bırakmaktadır. Tefsir literatürü, mevcut bilgi birikiminin üstüne yeni bilgiler eklenmesiyle gelişmektedir.⁶⁷ Bundan dolayıdır ki her yazılan yeni tefsirde öncekilerden faydalanılmaktadır. Müfessirlerin birbirinden yararlanması ve eserlerinde benzer bilgileri barındırması durumuna sık rastlanmakta ve bu normal karşılanmaktadır. Bu şekilde müfessirlerin birbirinden etkilenmesi ve faydalanması, bazen şekil bazen muhteva açısından olabilir.

Örneğin; Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) tefsirinin kendinden sonraki tefsirlere kapsamlı şekilde kaynaklık etmesi⁶⁸ şekil açısından etkilenme durumuna örnek olarak gösterilebilir. Mukâtil'in tefsirinde kullandığı sistem ve yöntem sonraki müfessirlerin eserlerinde de etkili olmuştur. Mesela Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), Mukâtil'in eserindeki çok sayıda rivayetten yararlanmıştır. Sa'lebî de Mukâtil'in tefsirinde bulunan tarikleri derleyerek kendi eserinde kullanmıştır. Vâhidî, Kurtubî (ö. 671/1273) ve Nesefî (ö. 710/1310) gibi pek çok müfessirin Mukâtil'in eserinden bolca yararlandığı bilinmektedir. Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir ile ilgili rivayetleri ve malzemeleri ilk derleyen kişi olması onun eserinden neredeyse müfessirlerin tamamının yararlanmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁹

el-Keşf ve *Me'âlimü't-tenzîl* incelendiğinde Beğavî'nin Sa'lebî'nin tesiri altında kaldığı yönlerin fazla olduğu görülmektedir. Mukaddimelerinde Kur'ân ilimleri ile ilgili verilen bilgiler, bu bilgilerin veriliş sıraları, kaynaklar, isnad zincirleri, tefsirlerin tertip ve düzeni, kullanılan tefsir tâbirleri, yazım yöntemleri,

⁶⁷ Aygün, "Müfessir Sa'lebî", 149.

⁶⁸ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 89-101.

⁶⁹ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 35-95; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 31/135-136.

sureleri tefsir etme biçimi, tasnif ediş tarzları ve bunlar gibi pek çok açıdan benzerlikler bulunmaktadır. Aynı zamanda âyetleri izah ederken kullanılan rivayetler, âyet ve hadisler, yararlanılan müfessirler, sureler ile ilgili kısa bilgiler, kelime izahları yaparken kullanılan yöntemler vb. konularda da büyük benzerlikler vardır. İki eser arasında rivayet, dirayet, isrâiliyat, muhkem-müteşabih âyetlerin tefsiri ve Kur'ân ilimleri gibi konularda da etkileşimin yüksek oranda olduğu görülmektedir. *el-Keşf* ve *Me'âlimü't-tenzîl*'e bakıldığında Beğavî'nin faydalandığı sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn âlimlerinin çoğunlukla Sa'lebî'nin eserinde bulunan müfessirlerle aynı olduğu fark edilmektedir. Bu durum, Beğavî'nin rivayet tefsiri konusunda Sa'lebî'den azami ölçüde faydalandığını göstermektedir. Ayrıca kıraat, nesih, sebeb-i nüzûl, Kur'ân'da geçen meseller, müteşabih âyetler gibi pek çok önemli meselede de Sa'lebî'nin *el-Keşf*'inden bolca faydalanıp önemli gördüğü yerleri iktibas ettiği görülür. Dolayısıyla Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'ine bakıldığında Sa'lebî'nin *el-Keşf*'inin özeti olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu bahsedilen yönler, örneklerle bu bölümde ele alınmıştır.

1.1. TEFSİR YAZIM YÖNTEMİ BAKIMINDAN

Müfessirler, tefsirlerini yazarken rivayet veya dirayet ağırlıklı bir yöntem takip etmişlerdir. Sahâbe de Kur'ân'ı tercih ettikleri yöntemlerle açıklamaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân'ın tefsiri konusunda sahâbe arasında iki farklı yol takip edilmeye başlandığı bilinmektedir. Sahâbenin bir kısmı Kur'ân'ı rivayete ve nakle bağlı kalarak tefsir etme yolunu tercih ederken, diğer kısmı ise naklin bulunmadığı zamanlarda rey ve içtihadı başvurmayı uygun görerek bu yöntemi kullanmıştır.⁷⁰

Her sahâbinin eşit düzeyde bilgi birikimine sahip olmaması sebebiyle farklı yöntem kullanmaları normal karşılanmıştır. Tabiîn döneminde ise değişen hayat şartları ve karşılaşılan farklı sorunlar dolayısıyla tefsir faaliyetleri değişime uğramıştır. Âyetlerin lügat ve nahiv ağırlıklı tefsirleri yapılmaya başlanmış ve

⁷⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/37; Ömer Dumlu, "Sahâbe Tefsiri Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 361; Servet Demirtaş, *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravâbi Ulûmi'l-Kur'ân'da Tefsir Yöntemi –Âl-i İmrân Sûresi Örneği-*, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 17.

Arap şiirini delil olarak kullanma metodu yaygınlaşmıştır.⁷¹ Zamanla rivayet ve dirayet tefsiri çerçevesinde Kur'ân'ı tefsir etmeye yoğunlaşan müfessirler bilgi seviyelerine, algılayış derecelerine, ilim dallarındaki ihtisaslarına, aldıkları eğitime, mezhebî fikirlerine ve yaşadıkları dönemin siyasi görüşlerine göre farklı metodlarda tefsirler telif etmeye çalışmıştır.⁷² Sa'lebî ve Beğavî de kendi tefsir metodlarını uygulayarak eserlerini kaleme almıştır.

Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserindeki tefsir yöntemine dair genel olarak şunlar söylenebilir: Eserini rivayet metodunu esas alarak yazmayı tercih etmiş ancak muhteva olarak dirayet tefsiri sayılabilecek içeriklere yer vermiştir. Metodunda âyeti âyetle tefsir etmeye önem vermiş, hadis nakillerini eklemeyi ihmal etmemiştir. Tefsir ettiği âyetle ilgili sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müfessirlerinin görüşlerine yer vermiştir. Görüşlerine yer verdiği müfessirlerin isnad zincirlerini mukaddimesinde belirtmiştir. Çoğunlukla konuyla ilgili bütün görüşleri aktarıp kendisine uygun gelen görüşün tercihinin yapmıştır. Surelerin tefsirine başlamadan önce bahsi geçen surenin âyet ve harflerinin sayısı, mekki-medeni oluşu, faziletiyle ilgili hadisleri, nüzûl sebeplerini açıklamış ve bu tertibin aynısını tefsirin sonuna kadar devam ettirmiştir. Sureler tefsir edilirken Arap şiirlerinden deliller getirmeye, kıssalardan örnekler vermeye, âyetlerden ve hadislerden eklemeler yapmaya özen göstermiştir.⁷³

Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsirinin metodu hakkında da genel olarak şunlar söylenebilir: Rivayet tefsir geleneğine uygun yazılan bu eser, nakli ve akli rivayetleri toplu olarak içinde barındırmaktadır. Beğavî, âyetleri âyetle, hadislerle, sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müfessirlerinin görüşleriyle açıklamıştır. Hadis alanında otorite olması sebebiyle hadis-i şeriflerden bolca yararlanmış ve gerekli gördüğü yerlerde hadislerin sıhhatlerine değinmiştir. Tefsirinde sebeb-i nüzûle önem vermiş ve eserinde yeterli gördüğü kadar bulundurmıştır. Anlaşılması zor kelimeler için dil âlimlerinin görüşlerinden

⁷¹ Saliha Türkan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü-İbn Kesîr (ö.774/1373) Tefsir Örneği Üzerinde-*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 10-11.

⁷² Demirtaş, *Hadâiku'r-Ravhi*, 17.

⁷³ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/200-203; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 15; Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29; Cerrahoğlu, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", 60; Aygün, "Müfessir Sa'lebî", 153; Ülgen, *Ebu İshak es-Sa'lebî*, 9; Yeşil, *Ebu İshak es-Sa'lebî*, 25; Kaya, *Nahl ve İsrâ Sûrelerinin Kıraatler Bakımından İncelenmesi: Sa'lebî Örneği*, 2.

faydalanmış ve Arap şiirlerinden deliller getirmiştir. Lafızların farklı kıraat vecihleri üzerinde durmuştur. Fıkıh alanına olan ilgisi sebebiyle fikhî konulara geniş yer vermiştir. Sa‘lebî’nin *el-Keşf* adlı eserinde yaptığı gibi o da isnad zincirini mukaddimesinde belirtmeyi tercih etmiş olsa da bazı durumlarda sened zincirini eserin içerisinde kullandığı da görülmüştür. Beğavî, mukaddimesinde zikrettiği senedlerin çoğunu da *el-Keşf*’te bulunan kaynaklardan yararlanarak eserine eklemiştir. Surelerin başlangıcında Sa‘lebî kadar olmasa da surelerin nerde nazil olduğu ve kaç âyetten oluştuğu hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir. Beğavî, surelerin tefsir ederken zaman zaman hiç ekleme ve çıkartma yapmadan Sa‘lebî’nin tefsirini aynen alıntılanmıştır. Çoğunlukla Sa‘lebî’nin kullandığı fıkıh ile ilgili açıklamalar, lügavî yorumlar, kavram izahları, sebab-i nüzûller, âyetlerden getirilen deliller vb. konularda faydalanmış, birebir alıntılar yapmıştır.⁷⁴

Her iki müfessirin tefsir yazım yöntemine genel bakıştan sonra eserlerde görülen benzer yönler ise kısaca şu şekilde açıklanabilir: Kur’ân’ın Kur’ân’la, sahâbe ve tâbiîn kavliyle ve şiirden deliller getirilmesi ile yapılan tefsirde birebir benzerlikler görülmektedir. Bu konularda Beğavî, çoğunlukla Sa‘lebî’nin tefsirinden aldığı cümleleri hiç değiştirmemiştir. Eserlerin mukaddimelerinde zikredilen kaynaklar hemen hemen aynıdır. *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de nakiller yapılan sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn müfessirleri de genellikle aynıdır. Âyetlerin tefsirinde dil izahları, kavram açıklamaları, sebab-i nüzûl gibi konularda ve fıkıh, hadis, tefsir, nahiv ile ilgili tanımlamalar yaparken eserler içerisinde geçen tâbirler benzerdir. Kullanılan tefsir tâbirleri başlığı altında bu konunun ayrıntıları yukarıda incelenmiştir. Eserlerin tasnif ediliş tarzları da benzerdir. Mukaddimelerinde ilk önce sahâbe, sonra tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn tefsirleri ile ilgili isnadlar sonrasında da diğer kaynaklar sırasıyla zikredilmiştir. Sa‘lebî, ahkâm âyetlerinin tefsirinde mezhep imamlarının görüşlerini ve ihtilafı oldukları konuları zikredip sonrasında kendi tercihini belirtmiştir. Beğavî de ahkâm âyetlerin tefsirinde aynı yöntemi takip etmiştir.

⁷⁴ Eroğlu, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 281; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 164; Bakırcı, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 28/203; Sancaklı, “Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları” 84; Çakır, *el-Hüseyin b. Mes’ûd el-Beğavî*, 55; Çalar, *Beğavî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 11; Güngör, “Beğavî, Ferrâ”, 5/340.

1.1.1. Tertip ve Düzen

Her müfessirin tefsirine yansıttığı bir düzen vardır. Müfessirler bu düzeni oluştururken önceki tefsirlerden faydalanır. Kullandıkları tefsir yöntemi ve oluşturdukları düzenle sonraki eserlere kaynaklık ederler. Sa‘lebî de Kur’ân âyetlerini en anlaşılır şekilde tefsir etmek için çabalamış bu yönde tefsirini şekillendirmiş ve düzenlemiştir. Bu düzenlemeleri ve yöntemi oluştururken önceki önemli eserlerden etkilenmiş, sonraki tefsirlere de önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Özellikle Beğavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’i oluştururken Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’inin tertip ve düzeninden bolca yararlanmıştır. Bahsi geçen iki tefsirin mukaddimelerinde verilen bilgiler, veriliş sırası, kaynakları, tertip ve düzen bakımından oldukça benzemektedir.⁷⁵ İsnad zincirini, âyetlerin tefsiri işlenirken kullanmayıp mukaddimede zikretmeleri bakımından da benzerlik göstermektedirler. *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*, rivayet tefsiri olarak bilinmekle beraber içerik bakımından dirayet yöntemini barındırmaktadırlar. İki eserde de bazı önemli konular ve kıssalar işlenirken “فصل في...” gibi başlıklar kullanılmıştır.⁷⁶ Önemli meselelerde önce ittifak edilen görüşler beyan edilmiş sonrasında da ihtilaf edilen görüşler belirtilmiştir. Ardından da müfessirler kendi görüşlerini belirtmeyi tercih etmişlerdir. Surelerin tefsirine başlamadan önce bahsi geçen surelerin mekki-medeni oluşu ve âyet sayıları belirtilmiş, sonrasında da surelerin faziletleri ile ilgili rivayetler aktarılmıştır. Âyetlerin tefsiri yapılırken de soru-cevap yöntemi kullanılıp devamına âyetle alakalı anlaşılması zor olan kelimelerin açıklaması eklenmiştir. Aynı şekilde âyetlerin tefsirinde kullanılan tâbir ve kavramlar neredeyse tamamen aynıdır. “اختلف العلماء” kalıbı ile belli başlı konularda âlimlerin görüş ayrılıkları peş peşe aktarılmıştır.

Sa‘lebî ve Beğavî, eserlerinin belirli bölümlerinde lügat, kıraat, şiir, fıkıh gibi alanlarda bilgilendirme yapmayı ihmal etmemişlerdir. Şiir ile istişhâda, fikhî izahlara, sebep-i nüzûl ile ilgili rivayetlere önem vermeleri, tefsir ile ilgili tâbirler kullanmaları eserlerinde aynı yöntemi ve benzer düzeni kullandıklarını gösterir. Bunlar ve benzeri konularda da Beğavî, *el-Keşf*’ten faydalanmıştır. Verilen

⁷⁵ Bakırcı, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 176.

⁷⁶ Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 156.

örnekler, *Me‘âlimü’t-tenzîl* oluşturulurken *el-Keşf*’ten azami ölçüde yararlanıldığını gözler önüne sermektedir.

a) “...*Antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere de paylarını verin...*”⁷⁷ âyetinin tefsiri

وعاقد أبو بكر مولى له فورثه لذلك قوله: {فَاتَّوَهُمْ نَصِيبُهُمْ} أي وأعطوهم حظهم من الميراث، ثم نسخ ذلك بقوله: {وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ} . وقال إبراهيم ومجاهد: أراد {فَاتَّوَهُمْ نَصِيبُهُمْ} من النصر والعقل والرغد، ولا ميراث، وعلى هذا القول تكون الآية غير منسوخة لقوله تعالى: {أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} .

(es-Sa‘lebî, 3/311)

قَوْلُهُ تَعَالَى: {فَاتَّوَهُمْ نَصِيبُهُمْ} أي ، وأعطوهم حظهم من الميراث، ثم نسخ ذلك بقوله تعالى: {وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ} وقال إبراهيم ومجاهد : أَرَادَ {فَاتَّوَهُمْ نَصِيبُهُمْ} من النصر والرغد وَلَا ميراث لهم، وعلى هذا تكون هَذِهِ الآية غير منسوخة لقوله تعالى: {أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} .

(el-Begavî, 2/206)

Sa‘lebî, âyette geçen “فَاتَّوَهُمْ نَصِيبُهُمْ” ifadesine öncelikle kısa bir açıklama getirmiş, ardından “*Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah’ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır.*”⁷⁸ âyetini delil olarak kullanmıştır. Sonrasında da müfessirlerin görüşlerini nakletmeyi uygun görmüştür. Beğavî’nin, Sa‘lebî’nin âyeti tefsir ederken kullandığı tertip ve düzeni aynen takip ettiği görülmektedir.

b) “*Ey Ehl-i kitap! Biz birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut cumartesi yasaklarını çiğneyen kimseleri lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, sizdekini doğrulamak üzere indirdiğimiz kitaba iman edin.*”⁷⁹ âyetinin tefsiri

فإن قيل: كيف جاز أن يهدّدهم بطمس وجوههم إن لم يؤمنوا، ثم لم يؤمنوا ولم يفعل بهم ذلك؟ فالجواب أن نقول: جعل بعضهم هذا الوعيد باقيا منتظرا، فقال: لا بد من طمس وجوه اليهود أي بالمسخ قبل الساعة، وهذا قول المبرّد، وقال بعضهم: كان هذا وعيدا بشرط، فلما أسلم عبد الله بن سلام وأصحابه رفع الباقيين. وقيل: لما أنزلت هذه الآية، أتى عبد الله بن سلام رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل أن يأتي أهله فأسلم، وقال: يا رسول الله ما كنت أرى أن أصل إليك حتى يتحول وجهي في قفائي. وقال النخعي: قرأ عمر هذه

⁷⁷ en-Nisâ 4/33.

⁷⁸ el-Enfâl 8/75.

⁷⁹ en-Nisâ 4/47.

الآية على كعب الأحرار، فقال كعب: يا ربّ أسلمت، يا ربّ أسلمت مخافة أن يشملته وعيد هذه الآية. وقال سعيد بن جبیر: الطمس أن يرتدّوا كفارا فلا يهتدوا أبدا. الحسن ومجاهد: من قبل أن نعمي قوما عن الصراط وعن بصائر الهدى، فتردّها على أدبارها حتى يعودوا إلى حيث جاءوا منه بدءا، وهو الشام. وأصل الطمس: المحو والإفساد والتحويل، ومنه يقال: رسم طاسم، وطامس أي دارس، والريح تطمس الأثر أي تمحوه وتعفوه.

(es-Sa‘lebî, 3/324)

فإن قيل: قد أوعدهم بالطمس إن لم يؤمنوا ثم لم يؤمنوا ولم يفعل بهم ذلك؟ قيل: هذا الوعيد باق، ويكون طمسٌ ومسحٌ في اليهود قبل قيام الساعة. وقيل: كان هذا وعيدا بشرط، فلما أسلم عبد الله بن سلام وأصحابه دفع ذلك عن الباقيين. وقيل: أراد به القيامة، وقال مجاهد أراد بقوله: { نَطْمِسُ وُجُوهًا } أي: نتركهم في الضلالة، فيكون المراد طمس وجه القلب، والردّ عن بصائر الهدى على أدبارها في الكفر والضلالة. وأصل الطمس: المحو والإفساد والتحويل، وقال ابن زيد: نمحو آثارهم من وجوههم ونواحيهم التي هم بها، فتردّها على أدبارهم؟ حتى يعودوا إلى حيث جاؤوا منه بدءا وهو الشام، وقال: قد مضى ذلك، وتأوله في إجلاء بني النضير إلى أذرعات وأريحاء من الشام { أَوْ نُلْعَنُهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ } فنجعلهم قردة وخنازير.

(el-Beğavî, 2/231)

Sa‘lebî, *el-Keşf*’te âyetlerin açıklamalarını yaparken soru-cevap şeklinde anlatımı kullanmıştır. “Âyette iman etmedikleri takdirde yüzlerinin silinmesiyle tehdit edilmektedirler. Fakat onlar iman etmediler ve kendilerine neden böyle bir şey olmadı?” sorusunu sorduktan sonra farklı görüşleri altında toplamıştır. Görüşlerde önemli gördüklerine öncelik vermiştir. Soruya verilen cevaplar da şu şekildedir: “1. Bu tehdit, kıyamete kadar baki olan bir tehdittir. Kıyamet gününden önce Yahudiler bu âyette geçen tehdide ve dönüşüme maruz kalacaklardır. 2. Bu tehdit şarta bağlı bir tehdittir. Abdullah b. Selâm ve arkadaşları iman edince diğerlerinin üzerinden de kaldırılmıştır. 3. Bununla kıyamet gününde gerçekleşmesi kastedilmektedir.” Sa‘lebî, anlaşılması zor olan bölümleri “أي” tâbiri ekleyerek açıklamayı uygun görmüştür. Bilinmesi gerektiğini düşündüğü kelimelerin anlamlarını da eklemeyi ihmal etmemiştir. Beğavî’nin de aynı tertip ve düzeni kullandığı verilen örnekte görülmektedir.

c) “...Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme!”⁸⁰ âyetinin tefsiri

قصة وفاة هارون(عليه السلام)

⁸⁰ el-Mâide 5/26.

قال السدي: أوحى الله عز وجل إلى موسى: أني متوفي هارون، فأنت به جبل كذا وكذا فانطلق موسى وهارون نحو الجبل، فإذا هما بشجر لم ير شجر مثلها وإذا بيت مبني فيه سرير عليه فرش وإذا فيه ريح طيبة فلما نظر هارون إلى ذلك بجنبه أعجبه وقال: يا موسى إني أحب أن أنام على هذا السرير، قال: فتم عليه، فقال: إني أخاف أن يأتي رب هذا البيت فيغضب عليّ، قال له موسى: لا، أنا أكفيك رب هذا البيت فتم، قال: يا موسى بل نم معي فإن جاء رب البيت غضب عليّ وعليك جميعا، فلما ناما أخذ هارون الموت فلما وجد حقه قال: يا موسى خذ عيني فلما قبض رفع ذلك البيت وذهبت تلك الشجرة ورفع السرير إلى السماء، فلما رجع موسى إلى بني إسرائيل وليس معه هارون، قالوا: إن موسى قتل هارون وحسده حب بني إسرائيل له، فقال موسى: ويحكم فإن أخي أمر ولن أقتله فلما أكثروا عليه قام فصلي ركعتين ثم دعا الله فنزل السرير حتى نظروا إليه بين السماء والأرض فصدقوه.

(es-Sa'lebî, 4/45)

فصل في ذكر وفاة هارون

قال السدي: أوحى الله عز وجل إلى موسى أني متوفي هارون فأنت به جبل كذا وكذا، فانطلق موسى وهارون عليهما السلام نحو ذلك الجبل فإذا هما بشجرة لم ير مثلها وإذا ببيت مبني وفيه سرير عليه فرش وإذا فيه ريح طيبة، فلما نظر هارون إلى ذلك أعجبه، فقال: يا موسى إني أحب أن أنام على هذا السرير قال: فتم عليه، فقال: إني أخاف أن يأتي رب هذا البيت فيغضب عليّ، قال له موسى: لا ترهب إني أكفيك أمر رب هذا البيت فتم، قال: يا موسى نم أنت معي فإن جاء رب البيت غضب عليّ وعليك جميعا فلما ناما أخذ هارون الموت فلما وجد منيته قال: يا موسى خذعتني، فلما قبض رفع البيت وذهبت تلك الشجرة ورفع السرير به إلى السماء، فلما رجع موسى إلى بني إسرائيل وليس معه هارون قالوا: إن موسى قتل هارون وحسده لحب بني إسرائيل له، فقال موسى عليه السلام: ويحكم كان أخي فكيف أقتله، فلما أكثروا عليه قام فصلي ركعتين ثم دعا الله تعالى ونزل السرير حتى نظروا إليه بين السماء والأرض فصدقوه.

(el-Beğavî, 3/39)

*el-Keşf*e bakıldığında Sa'lebî'nin genellikle önemli gördüğü konularda, belli başlıklar açarak tefsirini yapmayı tercih ettiği görülmektedir. Burada da görüldüğü üzere Hz. Harun'un vefatı konusunu işlerken ayrı bir başlık kullanmayı uygun görmüştür. *el-Keşf*'te olduğu gibi *Me'âlimü't-tenzîl*'de de önemli konular için açılan farklı başlıklara rastlanmaktadır. Beğavî'nin bu konuda da Sa'lebî'nin tefsirinden fazlaca etkilendiği görülmektedir. Beğavî'nin alıntıladığı Süddî rivayeti şu şekildedir: “Harun'un vefatı. Allah Musa'ya vahyederek, ‘Ben Harun'un ruhunu alacağım, onu falan dağa getir’ der. Bunun üzerine Musa ve Harun, o dağa doğru giderler. Yolda, benzerini daha önce görmedikleri bir ağaca rastladılar. Orada bir ev ve içinde bir yatak vardı. Evin içinden de güzel bir koku

geliyordu. Bunun üzerine Harun, ‘Ey Musa, ben bu yatakta uyumak istiyorum’ der. O da ‘O zaman uyu’ diye karşılık verir. Harun ise ‘Bu evin sahibinin bana kızmasından korkarım’ der. Bunun üzerine Musa, ‘Korkma, gelirse ben varım’ diye cevap verir. Fakat Harun ona ‘Ey Musa, sen de benimle beraber uyu, ev sahibi kızarsa ikimize de kızsın’ der. Uyudukları zaman ölüm hali Harun’a gelir. Harun ölüyor olduğunu anlayınca ‘Ey Musa, beni aldattın’ der. Ruhu alınınca ev kaldırılır, ağaç yok olur. Ruhu, yattığı yatakla beraber göğe yükseltilir.”

d) “İki taraf arasında bir perde ve A‘râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır...”⁸¹ âyetinin tefsiri

قال السدي: سمي أعرافا لأن أصحابه يعرفون الناس. واختلفوا في الرجال الذين أخبر الله عنهم أنهم على الأعراف من هم وما السبب الذي من أجله صاروا هناك؟ فقال حذيفة وابن عباس: أصحاب الأعراف قوم استوت حسناتهم في سيئاتهم وقصرت بهم سيئاتهم عن الجنة وتجاوزت بهم حسناتهم عن النار، فوقفوا هناك حتى يقضي الله فيهم ما يشاء ثم يدخلهم الجنة بفضل رحمته وهم آخر من يدخل الجنة.
(es-Sa‘lebî, 4/235)

وقال السدي: سمي ذلك السور أعرافا لأن أصحابه يعرفون الناس. واختلفوا في الرجال الذين أخبر الله عنهم أنهم على الأعراف: فقال حذيفة وابن عباس: هم قوم استوت حسناتهم وسيئاتهم، فقصرت بهم سيئاتهم عن الجنة، وتجاوزت بهم حسناتهم عن النار، فوقفوا هناك حتى يقضي الله فيهم ما يشاء، ثم يدخلهم الجنة بفضل رحمته، وهم آخر من يدخل الجنة.
(el-Begavî, 3/231)

Sa‘lebî, kendi fikirlerini zikrederken genellikle kabul etmediği görüşleri de sıralar. Bunun yanında ittifak sağlanan ve ihtilâf edilen görüşleride belirtmeyi ihmal etmez. Sa‘lebî, verilen âyetin tefsirinde, ashabu’l-a‘râfın izahına dair ihtilaf edilen görüşleri sıralamıştır. Beğavî’nin de *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de genellikle aynı anlatımı kullandığı görülmektedir. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten alıntıladığı açıklamalar şöyledir: “Süddî, bu duvarın üzerindeki insanların diğer insanları tanıdıkları için bu şekilde adlandırıldığını söyler. Â‘râf’ın üzerindeki insanlar hakkında ihtilaflar vardır. Huzeyfe (ö. 36/656) ve İbn Abbas (ö. 68/687) şöyle derler: Bunlar iyilikleri ve kötülükleri eşit olup, kötülüklerinden dolayı cennete, iyiliklerinden dolayı cehenneme girmekten alıkonulan insanlardır. Bu yüzden bu insanlar, bu

⁸¹ el-A‘râf 7/46.

duvarın üzerinde Allah haklarında dilediği gibi hüküm verene kadar burada bekletilir. Sonra O'nun rahmetiyle cennete girerler. Onlar en son cennete giren insanlardır.”

e) “...Onlar dilleriyle sizi memnun etmeye çalışıyorlar, fakat kalplerinden geçen çok farklı...”⁸² âyetinin tefsiri

والدليل على هذا التأويل قراءة عكرمة: لا يرقبون في مؤمن إيلا، بالياء يعني بالله عز وجل مثل جبرئيل وميكائيل ولا ذمّة عهدا وجمعها ذمم، وقيل: تدمما ممن لا عهد له {يُزْضُونَكُمْ بِأَفْوَهِهِمْ} يعطونكم ويرونكم بالسنتهم خلاف ما في قلوبهم مثل قول المنافقين {وَتَأْبَى قُلُوبُهُمْ} الإيمان {وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ} ناكثون ناقضون كافرون.

(es-Sa‘lebî, 5/15)

والدليل على هذا التأويل قراءة عكرمة "لا يرقبون في مؤمن إيلا" بالياء، يعني: الله عز وجل. مثل جبرائيل وميكائيل. ولا ذمة أي: عهدا. {يُزْضُونَكُمْ بِأَفْوَهِهِمْ} أي: يعطونكم بالسنتهم خلاف ما في قلوبهم، {وَتَأْبَى قُلُوبُهُمْ} الإيمان، {وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ} .

(el-Beğavî, 4/15)

Sa‘lebî, *el-Keşf*’te sık sık tefsir ile ilgili tâbirlere yer vermektedir. Örnekte görüldüğü üzere *el-Keşf*’te âyetlerin tefsirinde anlamı kuvvetlendirmek için deliller getirilirken de “والدليل على هذا التأويل” gibi tâbirlere rastlanmaktadır. Kıraat konusu işlenirken de “قراءة عكرمة” kalıbının kullanıldığı görülmektedir. Beğavî de aynı kalıpları kullanmayı uygun görmüştür.

1.1.2. Faydalanılan Kaynakların Belirtilmesi

Ağırlıklı olarak rivayet tefsiri metodunu kullanan her müfessir, kendisinden önce yazılan eserlerden faydalanmıştır. Sa‘lebî’nin *el-Keşf* adlı tefsiri, önceki eserlerden etkilenmenin yanında sonrakiler için de kaynak olmuştur. Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’i, içinde kullanılan kaynaklar ve yararlanılan yazarları belirtme şekli ile tefsir edebiyatının ilk örneklerinden olmuştur.⁸³ Kendisinden önceki bilgileri ve kaynakları sonraki müfessirlere ulaştırmada köprü görevi görmesi hasebiyle tefsir literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur.⁸⁴

⁸² et-Tevbe 9/8.

⁸³ Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 153.

⁸⁴ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 15.

Sa'lebî, kullandığı kaynakların müelliflerinden kendisine kadar ulaşan isnad zincirini mukaddimesinde zikretmeyi tercih etmiştir.⁸⁵ Böylelikle âyetlerin tefsirini yaparken tekrar isnad zincirini kullanmayıp tefsiri kısa tutmayı amaçlamıştır.⁸⁶ Tefsirini oluştururken 100'e yakın eserden yararlandığını ve 300 kadar âlimden rivayette bulunduğunu bizzat eserinde bildirmiştir.⁸⁷ Ayrıca mukaddimesinde ilk dört asra ait tefsir kitabiyatını tanıtmıştır.⁸⁸ Kaynakları zikretmeye başlamadan önce İbn Abbas'ın tefsirdeki önemini belirtmiş⁸⁹, ardından da yararlandığı eserleri nakletmiştir. Öncelikle sahâbe tefsirlerini zikretmiş, sonrasında da tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müfessirlerinin tefsirlerini ve rivayet tariklerini eserine eklemiştir.

Sa'lebî'nin tefsirinde faydalandığını belirttiği önemli müfessirlerin bazıları şunlardır: İbn Abbas, İkrime (ö. 105/728), Kelbî (ö. 146/763), Mücâhid (ö. 104/722), Hasan Basrî (ö. 110/728), Rebi' b. Enes (ö. 139/756), Ebû'l-Âliyye (ö. 90/708), el-Kurazî (ö. 118/736), Mukâtil b. Süleyman, İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân (ö. 161/778), Vekî' b. Cerrah (ö. 198/813), Huşeym b. Beşir (ö. 183/800), Şibl (ö. 148/765).⁹⁰ Bu zikredilenler yanında Sa'lebî, kendi döneminde yaşayan ve eserlerinden istifade ettiği âlimlerin isimlerini ayrı bir başlık altında aktarmıştır. Ardından da Meânî kaynaklarını zikretmiştir. Bu kaynaklardan bazıları şöyledir: Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meânî*'si, Kisâî'nin (ö. 189/805) *Meânî*'si, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî'nin (ö. 209/824) *Kitâbu'l-garâib*'i, Ahfeş'in (ö. 215/830) *Garîbu'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 244/838) *Meânî*'si.⁹¹ Sa'lebî'nin zikrettiği kaynaklara bakıldığında tefsir ilmiyle ilgili pek çok kitabı incelediği anlaşılmaktadır.

Beğavî'nin, *el-Keşf ve'l-beyân*'dan azami ölçüde faydalandığı konulardan başlıcaları kaynaklar ve isnad zincirleridir. Beğavî dahil olmak üzere birçok müellif, Sa'lebî'nin isnadları mukaddimeye zikretme özelliğinden faydalanmıştır. Beğavî ve Sa'lebî eserlerinde kaynakları ve tarikleri zikretme usulleri çoğunlukla

⁸⁵ Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29.

⁸⁶ Ülgen, *Ebu İshak es-Sa'lebî*, 8.

⁸⁷ Ebû İshâk Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 1/8.

⁸⁸ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 17.

⁸⁹ es-Sa'lebî, 1/75.

⁹⁰ es-Sa'lebî, 1/75-85.

⁹¹ es-Sa'lebî, 1/83-85.

aynıdır. Beğavî de tıpkı Sa‘lebî gibi senedlerini mukaddimesinde zikretmeyi tercih etmiştir. Faydalandığı eserlerden sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn’e ait olanları isnadlarıyla beraber zikrederken, geri kalan kaynakları eserin farklı yerlerinde kullanmıştır.⁹² İsnad zincirini zikretmediği yerlerde “قال ابن عباس، قول ابن عباس” gibi tâbirler kullanmayı tercih etmiştir. Aynı rivayeti paylaşan müfessirlerin isnad zincirini ayrı ayrı zikretmeyip sözü uzatmaktan kaçınmıştır. Aynı görüşü paylaşan müfessirler için çoğunlukla “قال ابن عباس وعكرمة ومجاهد كذا” ya da “وهذا قول ابن عباس وعكرمة ومجاهد” gibi tâbirler kullanmayı uygun görmüştür.⁹³ Beğavî, faydalandığı kaynakların bazılarını mukaddimede bazılarını ise eserin içinde zikrettiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Bunlar adı geçen imamlardan rivayet ettiğim senedlerin çoğudur. Bu senedler dışında kalanları ise sözün uzamaması için zikretmedim. Bu senedleri yeri geldikçe zikredeceğim.”⁹⁴

Beğavî’nin mukaddimesinde senedleriyle zikrettiği kaynaklar on üç tanedir. Bazıları şunlardır: İbn Abbas, Mücâhid, Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Hasan b. Ebü’l-Hasan el Basrî, el-Kurazî, Ebü’l-Âliye, Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Süddî (ö. 127/745), Mukâtil b. Süleyman, Kelbî.⁹⁵ Ayrıca naklettiklerinin çoğunun Sa‘lebî’nin rivâyetleri olduğunu söylemiştir. Bunu da şu şekilde ifade etmiştir: “Naklettiklerimin çoğu üstad Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa‘lebî’nin rivayet ettikleri ve eş-Şeyh Ebû Said Ahmed b. Muhammed eş-Şüreyhî el-Harezmi’nin kıraat yoluyla haber verdikleridir.”⁹⁶ Ancak Beğavî, *el-Keşf*’ten sadece rivayetler yönüyle değil tefsirin tamamında istifade etmiştir.

Faydalanan kaynakları zikretme yöntemi bakımından her iki eser karşılaştırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

a) İbn Abbas

[تفسير ابن عباس] التفسيران المنصوصان عن ابن عباس (رضي الله عنه) وهو الجفر والنقاب، والإمام والقُدوة في علم الكتاب، وهو ترجمان القرآن، وحبر هذه الأمة وربانهم [وقد] دعا [له] رسول الله صلى الله

⁹² el-Beğavî, 1/37.

⁹³ Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 72.

⁹⁴ el-Beğavî, 1/37.

⁹⁵ el-Beğavî, 1/34-37.

⁹⁶ el-Beğavî, 1/34.

عليه وسلم، فقال: «اللهم علّمه التأويل، وفقّهه في الدين». فأجاب الله تعالى فيه دعاءه حتى صار علما في العلم (رضي الله عنه).

(es-Sa‘lebî, 1/75)

أما تفسير عبد الله بن عباس رضي الله عنهما ترجمان القرآن الذي قال فيه النبي ﷺ: «اللهم علمه الكتاب» وقال: «اللهم فقّهه في الدين».

(el-Beğavî, 1/34)

Beğavî, mukaddimesinde kaynakları ve isnad zincirlerini zikrederken İbn Abbas’ı, tıpkı Sa‘lebî’nin paylaştığı gibi bazı özellikleriyle beraber aktarmıştır. Hz. Peygamber’in “ona kitabı öğret ve onu dinde fakih kıl” dediği kişi ve Tercümânü’l-Kur’ân olarak bilinen sahâbe olması İbn Abbas’ın bu özellikleri arasındadır.

b) Mücâhid

تفسير مجاهد: طريق ابن أبي نجیح: أخبرنا أبو محمد عبد الله بن حامد الأصفهاني: أخبرنا أبو عبد الله محمد بن أحمد بن محمد بن طه، حدّثنا عبد الله بن زكريا، حدّثنا سعيد بن يحيى بن سعد الأموي، حدّثنا مسلم بن خالد الزنجي عن أبي نجیح عن مجاهد.

(es-Sa‘lebî, 1/77)

تفسير مجاهد بن جبر المكي قال: أخبرنا أبو محمد عبد الله بن حامد الأصفهاني قال أنا أبو عبد الله محمد بن أحمد بن بطة ثنا عبد الله بن محمد بن زكريا ثنا سعيد بن يحيى بن سعد الأموي ثنا مسلم بن خالد الزنجي عن ابن أبي نجیح عن مجاهد.

(el-Beğavî, 1/35)

Verilen örnek metinlerde Beğavî’nin, Sa‘lebî’nin kaynaklarını aynen alıntılادığı ve kullandığı görölmektedir.

c) Atâ b. Ebî Rebâh

طريق عطاء بن أبي رباح قال: أخبرنا أبو القاسم الحسن بن محمد النيسابوري بقراءته عليه، أنا أبو عبد الله أحمد بن ياسين الجراح الطبري، وأبو الفرج أحمد بن محمد بن سنان النهاوندي قالوا: أخبرنا بكر بن سهل بن إسماعيل الدميّاطي، نا عبد الغني بن سعيد الثقفي عن أبي محمد موسى ابن عبد الرحمن الصنعاني عن ابن جريج عن عطاء عن السدي.

(es-Sa‘lebî, 1/78)

وأما تفسير عطاء بن أبي رباح قال: حدثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن حسن النيسابوري ثنا أبو عبد الرحمن أحمد بن ياسين بن الجراح الطبري أنا أبو محمد بن بكر بن سهل الدميّاطي ثنا عبد الغني ابن سعيد الثقفي عن أبي محمد موسى بن عبد الرحمن الصنعاني عن ابن جريج عن عطاء بن أبي رباح.
(el-Beğavî, 1/35)

d) Muhammed b. Ka'b el-Kurazî

تفسير القرظي: أخبرنا الحسن بن محمد بن حبيب، نا أبو العباس محمد بن الحسن الهروي، نا رجاء بن عبد الله، أخبرنا مالك بن سليمان الهروي عن أبي معشر عن محمد بن كعب القرظي.
(es-Sa'lebî, 1/79)

وأما تفسير القرظي: قال: حدثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن حبيب ثنا أبو العباس محمد بن الحسن الهروي ثنا رجاء بن عبد الله أنا مالك بن سليمان الهروي عن أبي معشر عن محمد بن كعب القرظي.
(el-Beğavî, 1/36)

e) Zeyd b. Eslem

تفسير زيد بن أسلم: أخبرنا الحسن بن محمد بن الحسن قراءة أخبرنا أبو بكر أحمد بن كامل بن خلف بن سخبرة أنّ محمد بن جرير الطبري حدثهم: نا يونس بن عبد الأعلى الصدفي، أخبرنا عبد الله بن وهب، أخبرنا عبد الرحمن بن زيد بن أسلم عن أبيه.
(es-Sa'lebî, 1/81)

وأما تفسير زيد بن أسلم قال: أنا الحسن بن محمد بن الحسن قال كتب إلي أحمد بن كامل ابن خلف أن محمد بن جرير الطبري حدثهم قال: ثنا يونس بن عبد الأعلى الصدفي أنا عبد الله بن وهب أخبرني عبد الرحمن بن زيد بن أسلم عن أبيه.
(el-Beğavî, 1/36)

Örneklerde verilen sahâbe ve tâbiînden meşhur müfessirlere ve isnad zincirlerine bakıldığında, *Me'âlimü't-tenzîl* ve *el-Keşf*'in kaynaklarının aynı olduğu görülmektedir. Eserlerde bulunan tüm kaynaklara bakıldığında eserler arasındaki benzerliğin fazla olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.3. Kullanılan Tefsir Tâbirleri

Her müellif, eserini telif ederken kendine has pek çok ifade, kalıp ve tâbirler kullanarak kendi metodunu oluşturmaktadır. Konuların net bir şekilde ifade edilebilmesi ve âyetlerin anlaşılması için bu kalıplara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sa‘lebî de açıklamalarının doğru amaca ulaşması için konularına göre uygun sayıda bazı kalıp ve tâbirlerden istifade etmiştir. İki eser incelendiğinde Beğavî’nin *el-Keşf*’ten tâbirler ve kalıplar konusunda etkilendiği görülmektedir. Âyeti âyetle tefsir ederken “تفسيره”⁹⁷, “كقوله تعالى”⁹⁸, “تقديره”⁹⁹ gibi ifadelerle başvurulmuştur. Anlaşılması zor olan yerleri açıklamak için “يعني”¹⁰⁰, “المعنى”¹⁰¹, “أى”¹⁰², “أى”¹⁰³ tâbirleri kullanılmıştır. Tercih edilen görüşü belirtmek için “اهل التفسير”¹⁰⁴, “اهل الاول اصح”¹⁰⁵ tâbirlerine ve nakiller yapılırken “اهل الكوفة”¹⁰⁶, “اهل الشام”¹⁰⁷, “اهل المدينة”¹⁰⁸, “اهل الحجاز”¹⁰⁹ gibi ifadelerle yer verilmiştir. “سبب نزول هذه الآية”¹¹⁰, “فانزل الله”¹¹¹ tâbirleri kullanılmıştır. Nesh ile ilgili âyetler tefsir

⁹⁷ Bk. es-Sa‘lebî, 1/125, 1/139, 1/240, 3/12, 4/52, 5/127; el-Beğavî, 3/45, 4/97, 5/375, 6/22, 6/105.

⁹⁸ Bk. es-Sa‘lebî, 1/141, 1/220, 4/140, 5/33, 5/53, 5/145; el-Beğavî, 3/75, 3/79, 3/96, 4/103, 4/135, 5/42.

⁹⁹ Bk. es-Sa‘lebî, 1/108, 1/117, 2/38, 2/128, 5/144, 8/176; el-Beğavî, 1/49, 1/52, 2/34, 3/81, 4/15, 5/144.

¹⁰⁰ Bk. es-Sa‘lebî, 1/121, 1/127, 1/142, 1/149, 2/211, 3/20, 3/34; el-Beğavî, 1/81, 2/11, 2/25, 2/92, 3/5.

¹⁰¹ Bk. es-Sa‘lebî, 1/123, 1/142, 1/176, 2/8, 2/14, 2/182; el-Beğavî, 1/86, 2/39, 2/65, 3/7, 4/212, 5/26, 5/219.

¹⁰² Bk. es-Sa‘lebî, 1/126, 1/143, 2/115, 2/249, 4/248, 5/120, 5/136; el-Beğavî, 1/86, 1/95, 2/12, 2/36, 2/65, 4/122, 4/123.

¹⁰³ Bk. es-Sa‘lebî, 1/117, 1/141, 1/148, 1/219, 2/44, 3/16; el-Beğavî, 1/53, 2/8, 2/38, 2/103, 3/9, 6/45.

¹⁰⁴ Bk. es-Sa‘lebî, 2/101, 2/117, 2/191, 2/216, 4/238, 5/12; el-Beğavî, 3/54, 4/218, 5/9, 5/112, 5/283, 6/77.

¹⁰⁵ Bk. es-Sa‘lebî, 2/158, 2/307, 3/242; el-Beğavî, 1/81, 1/95, 3/15, 3/29, 3/38, 3/57, 4/43.

¹⁰⁶ Bk. es-Sa‘lebî, 2/212, 2/257, 3/58, 4/63, 5/76, 5/104; el-Beğavî, 3/85, 3/88, 3/275, 3/283, 6/50.

¹⁰⁷ Bk. es-Sa‘lebî, 1/138, 1/142, 2/9, 2/106, 2/181, 2/273; el-Beğavî, 4/38, 4/200, 5/36, 5/360, 7/8, 7/40.

¹⁰⁸ Bk. es-Sa‘lebî, 1/150, 1/229, 1/241, 5/95, 6/104; el-Beğavî, 3/69, 3/260, 3/275, 4/17, 4/180, 5/231, 5/267.

¹⁰⁹ Bk. es-Sa‘lebî, 1/95, 1/154, 2/147, 3/198, 3/248, 4/138, 5/16; el-Beğavî, 3/50, 3/68, 4/17, 5/19, 5/94, 5/231, 7/149.

¹¹⁰ Bk. es-Sa‘lebî, 2/273, 3/8, 4/66, 4/275, 6/6, 6/20, 8/55; el-Beğavî, 2/63, 2/182, 3/58, 3/128, 4/20, 4/120, 5/223, 5/304.

¹¹¹ Bk. es-Sa‘lebî, 1/226, 2/118, 2/170, 2/242, 3/19, 3/100, 3/245; el-Beğavî, 2/14, 2/181, 5/152, 5/304, 5/383.

¹¹² Bk. es-Sa‘lebî, 1/150, 1/229, 2/127, 2/281, 4/66, 4/242; el-Beğavî, 2/60, 3/267, 3/284, 4/93, 4/180, 4/220, 5/231.

¹¹³ Bk. es-Sa‘lebî, 1/234, 2/140, 2/234, 2/274, 5/99, 8/60; el-Beğavî, 2/101, 3/15, 4/120, 6/12, 6/18, 6/41.

¹¹⁴ Bk. es-Sa‘lebî, 1/101, 1/222, 2/8, 2/27, 4/66, 5/73, 5/157; el-Beğavî, 2/5, 2/103, 3/12, 4/9, 4/48, 5/39, 6/27.

edilirken ¹¹⁶”نسختها آية“ ve benzeri ifadeler yer verilmiştir. Kelâm içerikli konular işlenirken ¹¹⁷”فهذا يدل على أن“ ve ¹¹⁸”والدليل على هذا التأويل“ ve benzeri tâbirler eserlerde bulunmaktadır. Zikredilenler dışında birçok tâbir, kavram ve ifade de bahsi geçen eserlerde yer almaktadır.

Her iki eserde de geçen tefsir tâbirlerinin benzerliklerini aşağıda verilen örneklerle gözler önüne sermeye çalışacağız.

a) *“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz...”*¹¹⁹ âyetinin tefsiri

وَأَمَّا مَعْنَى الْآيَةِ لِقَوْلِهِ { مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ } قَرَأَتِ الْعَامَّةُ بِفَتْحِ النُّونِ وَالسَّيْنِ مِنَ النَّسخِ. وَقَرَأَ ابْنُ عَامِرٍ: بضم النُّونِ وَكسر السَّيْنِ. قَالَ أَبُو حَاتِمٍ: هُوَ غَلَطٌ وَقَالَ: بَعْضُهُمْ لَهُ وَجْهَانِ، أَحَدُهُمَا نَجْعَلُهُ نَسْخَهُ مِنْ قَوْلِكَ نَسَخْتُ الْكِتَابَ إِذَا كَتَبْتَهُ وَأَنْسَخْتَهُ غَيْرِي إِذَا جَعَلْتَهُ نَسْخَةً لَهُ وَمَعْنَاهَا مَا مَسَخْتُكَ.

(es-Sa‘lebî, 1/254)

أَمَّا مَعْنَى الْآيَةِ فَقَوْلُهُ { مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ } قِرَاءَةُ الْعَامَّةِ بِفَتْحِ النُّونِ وَكسر السَّيْنِ مِنَ النَّسخِ، أَي: نَرْفَعُهَا، وَقَرَأَ ابْنُ عَامِرٍ بضم النُّونِ وَكسر السَّيْنِ مِنَ الْإِنْسَاخِ وَلَهُ وَجْهَانِ: أَحَدُهُمَا: أَنْ نَجْعَلَهُ كَالْمَنْسُوخِ. وَالثَّانِي: أَنْ نَجْعَلَهُ نَسْخَةً لَهُ [يَقَالُ: نَسَخْتُ الْكِتَابَ أَي: كَتَبْتَهُ، وَأَنْسَخْتَهُ غَيْرِي إِذَا جَعَلْتَهُ نَسْخَةً لَهُ].

(el-Beğavî, 1/134)

Örnek olarak verilen iki paragrafta da ”وَأَمَّا مَعْنَى الْآيَةِ“ tâbiri kullanılmıştır. Görüldüğü üzere tâbirlerden sonra getirilen kıraat ile ilgili açıklamalar da benzerlik göstermektedir. Beğavî’nin alıntıladığı açıklamalar şu şekildedir: “Kurranın geneli ‘نُنْسخُ’ ifadesindeki ‘nun’u fethalı ve ‘sin’i kesralı okumuşlardır (nesh’ten). İbn Âmir’in kıraatinde ise ‘nun’ dammeli, ‘sin’ kesralı okunmuştur (insah’tan). Bunda iki vecih vardır: 1. Onu ‘mensûh’ kılmanız, anlamındadır. 2. Onu ‘nusha’ kılmanız anlamındadır. Mesela kitabı yazdım anlamında ‘نَسَخْتُ الْكِتَابَ’ denilir. Onu başkası için nüsha yaptığında ise ‘أَنْسَخْتَهُ غَيْرِي’ denilir.”

¹¹⁵ Bk. es-Sa‘lebî, 1/107, 1/155, 1/222, 2/26, 4/64, 4/142, 5/19, 5/74; el-Beğavî, 1/98, 2/63, 3/80, 4/24, 4/60, 4/96, 5/53.

¹¹⁶ Bk. es-Sa‘lebî, 2/192, 2/299, 5/12, 5/69, 5/154, 6/107; el-Beğavî, 1/134, 2/66, 3/59, 4/14, 4/159, 5/43, 5/302, 6/9.

¹¹⁷ Bk. es-Sa‘lebî, 1/145, 1/170, 2/130, 2/273, 5/20, 5/125; el-Beğavî, 4/23, 4/68, 4/66.

¹¹⁸ Bk. es-Sa‘lebî, 1/233, 2/116, 2/146, 2/301, 3/19, 5/5, 9/209; el-Beğavî, 4/7, 4/15, 4/98, 4/102, 5/247.

¹¹⁹ el-Bakara 2/106.

b) “*Elif-lâm-mîm*”¹²⁰ âyetinin tefsiri

قالوا: نزلت هذه في وفد نجران، وكانوا ستين راكبا قدموا على رسول الله صلى الله عليه وسلم وفيهم أربعة عشر رجلا من أشrafهم، وفي الأربعة عشر ثلاثة نفر يؤول إليهم أمرهم العاقب، وهو أميرهم وصاحب مشورتهم الذي لا يصدر عن رأيه.

(es-Sa‘lebî, 3/6)

نزلت هذه الآيات في وفد نجران وكانوا ستين راكبا قدموا على رسول الله ﷺ وفيهم أربعة عشر رجلا من أشrafهم، وفي الأربعة عشر ثلاثة نفر يؤول إليهم أمرهم: العاقب: أمير القوم وصاحب مشورتهم، الذي لا يصدر عن رأيه.

(el-Beğavî, 2/5)

Burada sebab-i nüzûl açıklaması yapılırken iki tefsirde de “نزلت هذه” tâbirlerinin ve devamındaki cümlelerin kelimesi kelimesine aynı oldukları görülmektedir.

c) “*Nice nesilleri helâk ettiğimizi görmediler mi...*”¹²¹ âyetinin tefsiri

وقال أهل البصرة: أخبر عنهم بقوله: {ألم يروا} وفيهم محمد وأصحابه ثم خاطبهم، والعرب تقول: قلت لعبد الله ما أكرمه وقلت لعبد الله أكرمك.

(es-Sa‘lebî, 4/135)

وقال أهل البصرة: أخبر عنهم بقوله {ألم يروا} وفيهم محمد ﷺ وأصحابه، ثم خاطبهم معهم، والعرب تقول: قلت لعبد الله ما أكرمه، وقلت: لعبد الله ما أكرمك.

(el-Beğavî, 3/128)

el-Keşf ile *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de “أهل الكوفة”، “أهل البصرة”، gibi kalıplar sıklıkla kullanılmaktadır. Verilen örnekte Sa‘lebî, Basralıların şöyle dediğini aktarır: “Allah, önce ‘Görmediniz mi’ ifadesiyle onlardan haber verdi -bunların içine Hz. Peygamber ve ashabı da dahildir-. Sonra da hepsine hitap etti. Araplar ‘Abdullah’a ne kadar cömert olduğumu söyledim’ dedikleri gibi, ‘Abdullah’a ne kadar cömertsin, dedim’ derler.” Görüldüğü üzere *el-Keşf*’te bulunan aynı ifadeleri Beğavî de eserine almıştır.

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/1.

¹²¹ el-En‘âm 5/6.

d) “...Bunlar, daha önceki inkârcuların söylediklerine benzer biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir...”¹²² âyetinin tefsiri

قال أهل المعاني: إن الله عز وجل لا يذكر قولاً مقروناً بذكر الأفواه والألسن إلا وكان ذلك القول زوراً كقوله تعالى: {يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ، وَيَقُولُونَ بِالْأَسْنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ، وَقَوْلُهُ: كَثُرَتْ كَلِمَةٌ تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا}. {يُضَاهِئُونَ} قال ابن عباس: يشبهون وعنه أيضاً: يحكون، وقال مجاهد: يواطئون.

(es-Sa‘lebî, 5/33)

قال أهل المعاني: لم يذكر الله تعالى قولاً مقروناً بالأفواه والألسن إلا كان ذلك زوراً. {يُضَاهِئُونَ} قال ابن عباس رضي الله عنه: يشابهون. والمضاهاة المشابهة. وقال مجاهد: يُواطئون.

(el-Beğavî, 4/38)

“أهل المعاني” tâbiri her iki eserde de aynı şekilde kullanılmıştır. Sa‘lebî, verilen örnekte Meânî âlimlerinin şöyle söylediğini aktarır: “Allah ‘قول’ kelimesini ‘أفواه’ yani ağız ve ‘ألسن’ yani dil kelimeleriyle yan yana kullandığında, bu uydurma söz anlamını taşır.” Görüldüğü üzere Beğavî, *el-Keşf*’ten ‘أهل المعاني’ tâbirini ve sonrasında gelen açıklamaları alıntılarını yapmıştır.

e) “...Hâşâ, Allah’a sığınırım! Kocan benim velînimetimdir, bana iyilik edip evini açtı...”¹²³ âyetinin tefsiri

فقرأ ابن عباس والسلمي وأبو وائل وقتادة: {هَنْتُ} لك بكسر الهاء وضم التاء مهموزاً، بمعنى تهيات لك، وأنكرها أبو عمرو، وقال الكسائي أيضاً: لم يحك هنت عن العرب، وقال عكرمة: هنت لك: أي زينت لك وحسنت وهي قراءة غير مرضية، وقرأ نصر بن عاصم ويحيى بن يعمر وعبد الله بن أبي إسحاق: هيت لك بفتح الهاء وكسر التاء، وقرأ يحيى بن وثاب: هيت بكسر الهاء وضم التاء، وقرأ ابن كثير بفتح الهاء وضم التاء، وقرأ أهل المدينة والشام بكسر الهاء وفتح التاء، وقرأ الباقر بفتح الهاء والتاء، وهي لغة النبي صلى الله عليه وسلم واللغة المعروفة عند العرب.

(es-Sa‘lebî, 5/208-209)

وقرأ أهل المدينة والشام: {هَيْتُ} بكسر الهاء وفتح التاء. وقرأ ابن كثير: {هَيْتُ} بفتح الهاء وضم التاء. وقرأ السلمي وقتادة: {هَنْتُ لك} بكسر الهاء وضم التاء مهموزاً، يعني: تهيات لك، وأنكره أبو عمرو والكسائي، وقالوا لم يُحك هذا عن العرب. والأول هو المعروف عند العرب. قال ابن مسعود رضي الله عنه: أقراني النبي ﷺ {هَيْتُ لك} قال أبو عبيدة كان الكسائي يقول: هي لغة لأهل حوران رفعت إلى الحجاز

¹²² et-Tevbe 9/30

¹²³ Yûsuf 12/23.

معناها [إِلَى] تَعَالَ. وقال عكرمة: هي أيضا بالهورانية هلم. وقال مجاهد وغيره: هي لغة عربية وهي كلمة حثّ وإقبال على الشيء. قال أبو عبيدة: إن العرب لا تثني { هَيْتَ } ولا تجمع ولا تؤنث، وإنها بصورة واحدة في كل حال.

(el-Beğavî, 4/227)

قرأ “ ve ”قرأ ابن عباس والسلمي وأبو وائل وقتادة“ ilgili kıraat konusu ile ilgili Beğavî’nin kıraat konusu ile ilgili “السلبي وقتادة” gibi tâbirleri *el-Keşf*’ten etkilenecek eserine aldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere sadece tâbirleri alıntılama ile yetinmemiş, kıraat ile ilgili açıklamaların çoğunluğunu da almıştır.

f) “...Şüphesiz rabbim dilediğine çok lütüfkârdır. Kuşkusuz O çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”¹²⁴ âyetinin tefsiri

قال أهل التاريخ: أقام يعقوب بمصر بعد موافاته بأهله أربعاً وعشرين سنة في أغبط حال وأهناً عيش، ثم مات بمصر، ولما حضرته الوفاة أوصى إلى ابنه يوسف أن يحمل جسده حتى يدفنه عند أبيه إسحاق، ففعل يوسف ذلك ومضى به حتى دفنه بالشام، ثم انصرف إلى مصر.

(es-Sa‘lebî, 5/260)

قال أهل التاريخ: أقام يعقوب بمصر عند يوسف أربعاً وعشرين سنة في أغبط حال وأهناً عيش، ثم مات بمصر، فلما حضرته الوفاة أوصى إلى ابنه يوسف أن يحمل جسده حتى يدفنه عند أبيه إسحاق، ففعل يوسف ذلك، ومضى به حتى دفنه بالشام، ثم انصرف إلى مصر.

(el-Beğavî, 4/281)

Örnek metinlerde Hz. Yusuf kıssası ile ilgili açıklamalar yapılırken “ أهل ” tâbirine yer verildiği görülmektedir. Sa‘lebî, âyet ile ilgili tarihçilerin: “Yakub, Mısır’da Yusuf’un yanında yirmi dört sene iyi bir şekilde yaşadı. Sonra Mısır’da öldü. Ölüm anı gelince, oğlu Yusuf’a kendisini babası İshak’ın yanına gömmesini vasiyet etti. Yusuf bunu yerine getirdi. Onu Şam’a götürüp gömdü ve Mısır’a döndü.” dediğini aktarır. Beğavî, “أهل التاريخ” tâbirini *el-Keşf*’ten alıntılarken sonrasında gelen açıklamaları da eserine almayı ihmal etmemiştir.

Örneklerin geneline bakıldığında zaman zaman iki eserde de sık sık aynı tâbirlere rastlandığı görülmektedir. Beğavî, tefsir tâbirleri kullanma konusunda *el-Keşf*’ten fazlaca faydalanmıştır.

¹²⁴ Yûsuf 12/100.

1.1.4. Dirayet Yöntemi

Arapça “d-r-y/درى” kökünden türetilen dirayet kelimesi lügatta “bir tür hile ile elde edilen bilgi, bilmek, idrak etmek, kavramak” anlamlarına gelmektedir.¹²⁵ Dirayet yönteminin diğer adı olan re’y ise lügatta “görmek, bilmek, itikat, ictihad ve kıyas” mânalarına gelir.¹²⁶ Dirayet tefsiri yöntemi ise müfessirin sadece rivayetlere bağlı kalmadan, Arap dili ve edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ve müspet ilimler dahilinde ictihadıyla Kur’ân âyetlerini tefsir etmesidir. Re’y ile tefsir, ma’kul tefsir ve aklî tefsir de denilen bu yöntemi rivayet tefsirinden ayıran en temel özellik, müfessirin Kur’ân âyetlerini tefsir ederken kendi görüşlerine yer vermesidir. Müfessir bu yöntemde rivayet kaynaklarını ve elde ettiği bilgileri akıl süzgecinden geçirip ictihatta bulunmasıdır.¹²⁷

İslâm’ın ilk dönemlerinde Arap olan Müslümanlar, dillerinin inceliklerine hâkimdiler. Zaman içerisinde fetihler sonucu sınırların genişlemesiyle yabancı insanlar ve farklı kültürlerle karşılaşılınca, Arap dili zaafa uğramaya başladı. Arap dilini korumak için çeşitli kâidelere ihtiyaç duyuldu. Ayrıca Arap olmayan Müslümanların bu dili öğrenmesi ve Kur’ân’ı anlaması Arapça’nın gramerinin bilinmesine bağlıydı. İslâm coğrafyası zamanla genişleyip geliştikçe muhtelif ilimler ortaya çıktı, felsefi fikirler gelişti ve çeşitli mezhepler meydana geldi. Kur’ân âyetleri tefsir edilirken de bu hususlara dair bilgiler verilmeye başlandı. Aynı zamanda nübüvvet asrından uzaklaştıkça Müslümanların bilgi seviyelerinin zayıflaması önceden açıklaması yapılmayan âyetlerin tefsirini yapmayı zorunlu hale getirmişti. Böyle bir süreçte rivayet kaynakları kullanılırken ictihat yapmak gerekli görülüyordu. Bu dönemlerden itibaren dirayet tefsiri yöntemi kullanılmaya başlandı.¹²⁸

Dirayet tefsiri, âlimlerin sonradan ortaya çıkarttığı bir tefsir çeşidi olmayıp kaynağını bizzat Kur’ân âyetlerinden ve Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı yorumlama

¹²⁵ Ebu’l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Marife, ts.), 168; Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 4/283.

¹²⁶ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/221-222.

¹²⁷ Mennâ’ Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebetu Vehbiyye, ts.), 342; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/221-222; Subhî es-Salih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 291; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 226; Abdulhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 40/286.

¹²⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 14; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 601, *Tefsir Usûlü*, 226.

biçiminden alır. Allah, birçok âyette insanı Kur'ân üzerinde düşünmeye yöneltmekte, Hz. Peygamber de insanlara akıllarını kullanmaları konusunda öğütler vermektedir. Bu da müfessirleri dirayet tefsir yöntemi kullanmaya teşvik eder. Bütün bunlar, Kur'ân'ı yorumlama faaliyetlerinin ilk dönemlerden beri aslında dirayet yönteminin uygulandığını gösterir. Bu tefsir tarzında müfessir daha aktiftir. Elinde bulunan bilgileri yorumlar, akıl süzgecinden geçirir ve bir bakıma ictihad yapar. Sahâbeden ve tâbiînden de birçok kimse, kendilerine ulaşan rivayet kaynaklarının yanında re'y tefsirine de başvurmayı tercih etmiştir.¹²⁹

Dirayet tefsiri yöntemini kullanmayı tercih eden müfessirler öncelikle Kur'ân âyetlerini tefsir ederken bizzat Kur'ân'dan faydalanıyorlardı. Kur'ân'da bulamazlarsa sünnete müracaat ediyorlar ya da âyetin sebab-i nüzûlüne şahit olan sahâbeye soruyorlardı. Eğer istedikleri mânayı Kur'ân'da sünnette ve sahâbede bulamıyorlarsa lafızların Hz. Peygamber döneminde kullanılan mânalarını dikkate alarak lügat, ıstılah ve sarfına müracaat ediyorlardı. Bunlardan başka lafızların i'rabı, belağatını hakiki mânanın mecaz üzerine tahmili, kavramın siyâkı, yapılan izah tarzının Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerine uygunluğunu göz önünde bulunduruyorlardı.¹³⁰

İslâm âlimleri herkesin tefsir yapamayacağını, rivayet tefsiriyle yetinmeyip Kur'ân âyetlerini kendi ictihadı ile tefsir etmeyi tercih eden kimselerde belirli ilimlerin bulunması gerektiğini söylemişlerdir. Aynı zamanda bu ilimleri bilmeden dirayet tefsiri yazmayı tercih eden kimsenin re'y ile tefsire kalkışırsa büyük yanlışlıklar yapacağını, ancak bu ilimler sayesinde Kur'ân'ın re'y ile tefsirinin yapılabileceğini ifade etmişlerdir.¹³¹

el-Keşf, rivayet tefsiri görünümü sergilemektedir. Ancak Sa'lebî, Arap dili ve edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ve diğer önemli bilimlerden de faydalanmayı tercih eder. Gramer ile ilgili meseleleri detaylı bir şekilde işlemesi, kavramların lügavî ve nahvî yönlerini açıklarken şiirlerden deliller getirmesi, fikhî meselelerde fakihlerin görüş ve ictihâdlarına bolca yer vermesi göz önünde bulundurulursa, *el-Keşf* rivayet değil dirayet tefsiri sayılabilir. Sa'lebî'nin, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken rivayet kaynaklarıyla yetinmeyip pek çok Kur'ân ilimlerinden

¹²⁹ Birışık, "Tefsir", 40/286.

¹³⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 226.

¹³¹ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/221-224.

faydalandığı görülür. Ahkâm âyetlerinin tefsirinde fikhî izahlara bolca yer verir, müctehidlerin açıklamalarını aktarır. Mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin imamlarının görüşlerini nakleder, ihtilafları da zikreder. Bazen bir fikhî meseleyi bizzat kendisi açıklamayı uygun görür. Anlaşılması güç olan kavramların izahı için detaylı gramer bilgisine yer verir. Aynı şekilde lafızların nahvî ve lügavî inceliklerini şiirlerle açıklamaya çalışır bazen de kavramları farklı cümleler içinde kullanarak daha iyi şekilde anlaşılmasını sağlar.

Sa‘lebî, kelâmî mevzulara ise ayrıntılı bir yer ayırmamış, Allah’ın varlığı, birliği, isim, fiil ve sıfatları, nübüvvet, ceza ve mükâfat gibi konularda kısa ve öz bir şekilde açıklama yapmıştır. Kıraat konusuna oldukça fazla değinmiştir. Bazen de bid‘at ehli mezheplerinin görüşlerini reddetmek için deliller sunmuştur. Sa‘lebî, sadece kıraat farklılıklarını aktarmakla yetinmemiş, farklılıklardan oluşan i‘rab durumlarına da değinmiştir. Kıraat farklılıklarını da âyet, hadis ve misallerle delillendirmiştir.¹³²

Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl* adlı eseri de *el-Keşf* gibi rivayet tefsiridir. Fakat dirayet kaynakları da çoktur. Beğavî de gramer konularına yer vermiştir. Bazı kelimeleri açıklamak için Sa‘lebî’nin delil olarak getirdiği şiirlerinden faydalanmıştır. *el-Keşf*’te bulunan lügatçıların görüş ve izahlarını eserine almıştır. Sa‘lebî’nin yaptığı gibi Beğavî de lafızların doğru şekilde anlaşılması için kelimeleri farklı cümleler içinde kullanmayı tercih etmiştir. Beğavî, Şâfiî fukahasının önde gelenlerinden biri olması sebebiyle tefsirinde fikhî meselelere geniş yer vermeye önem göstermiştir. Ahkâm âyetlerini tefsir ederken fıkıh usulüne dair bilgiler verip ondan sonra tefsirini yapmayı tercih etmiştir. Hüküm bildiren âyetlerin tefsirinde Sa‘lebî’nin naklettiği Şâfiî mezhebine mensup imamların rivayetlerini eserine almıştır. Görüldüğü üzere dirayet tefsiri konusunda Beğavî, Sa‘lebî’nin tefsirinden fazlaca faydalanmıştır.¹³³ Aşağıdaki

¹³² ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/200-205; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 15; Cerrahoğlu, “es-Sa‘lebî ve Tefsiri”, 55-60; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 153-160; Ülgen, *Ebû İshâk es-Sa‘lebî*, 5-10; Yeşil, *Ebû İshak es-Sa‘lebî*, 25-31; Kaya, *Nahl ve İsrâ Sûrelerinin Kıraatler Bakımından İncelenmesi: Sa‘lebî Örneği*, 8-11; Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/29.

¹³³ Ali Eroğlu, “Me‘âlimü’t-Tenzîl ve Tefsîru’l-Kur‘âni’l-Azîm Tefsirleri Üzerine Bir Mukayese” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990): 281; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 164-166; Sancaklı, “Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları” 82; Çakır, *el-Hüseyin b. Mes‘ûd el-Beğavî*, 55-60; Çalar, *Beğavî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 10-13; Bakırcı, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 28/203-204; Güngör, “Beğavî”, 5/340.

örneklerle eserler arasındaki dirayet tefsiri yönünden mukayese gösterilmeye çalışılmıştır.

a) “Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’ân) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir...”¹³⁴ âyetinin tefsiri

{ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ } أي أصله الذي يعمل عليه في الأحكام ويجمع الحلال والحرام ويفرغ لأهل الإسلام، وهنَّ آيات التوراة والإنجيل والقرآن، وفي كل كتاب يرضى به أهل كل دين، ولا يختلف فيه أهل كل بلد. والعرب تسمي كل شيء فاضل جامع يكون مرجعا لقوم، كما قيل للوح المحفوظ: أم الكتاب، والفاطحة: أم القرآن، ولمكة: أم القرى وللدماغ: أم الرأس، وللوالدة: أم، وللراية: أم، وللرجل الذي يقوم بأمر العيال: أم، وللبقرة والناقة أو الشاة التي يعيش بها أهل الدار: أم، وكان عيسى (عليه السلام) يقول للماء: «هذا أبي»، وللخبز: «هذه أمي» لأنَّ قوام الأبدان بهما. وإنما قال أُمُّ الْكِتَابِ ولم يقل أمّهات الكتب لأنَّ الآيات كلها في تكاملها واجتماعها كالأية الواحدة، وكلام الله واحد. وقيل: معناه كلمة واحدة ف هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ كما قال: { وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً } أي كل واحد منهما آية.

(es-Sa‘lebî, 3/9)

{ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ } أي أصله الذي يعمل عليه في الأحكام وإنما قال: { هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ } ولم يقل أمّهات الكتب لأنَّ الآيات كلها في تكاملها واجتماعها كالأية الواحدة، وكلام الله واحد وقيل: معناه كل آية منهن أم الكتاب كما قال: { وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً } أي كل واحد منهما آية.

(el-Begavî, 2/8)

Sa‘lebî, âyette geçen “هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ” ifadesini tefsir etmek için sadece âyetten deliller getirmekle yetinmemiş, kelimelerin dil izahlarını yapıp kendi yorumlarına da yer vermiştir. Görüldüğü üzere Beğavî de bu konu ile ilgili önemli gördüğü yerleri özetleyip eserine almıştır. Beğavî’nin eserine aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Yani bunlar, üzerlerine hükümlerin bina edildiği asıllardır. Allah, bu âyetler hakkında ‘Kitab’ın aslıdır’ demiş, ‘Kitab’ın asıllarıdır’ dememiştir. Âyetler birbirini tamamlama, bir araya gelerek bütün oluşturma açısından tek bir âyet gibidirler ve Allah’ın kelâmı tektir. ‘Âyetlerden her biri kitabın aslıdır’ da denmiştir.”

¹³⁴ Âl-i İmrân 3/7.

b) "...Aksine 'Öğretmekte olduğunuz kitap ve yapmakta olduğunuz incelemeler gereğince rabb'in halis kulları olun!' der."¹³⁵ âyetinin tefsiri

{رَبَّانِيَّيْنِ}: اختلفوا فيه: فقال عليّ وابن عباس والحسن والضحاك: كونوا فقهاء علماء. مجاهد: فقهاء وهم دون الأحرار. أبو رزين وقتادة والسدي: حكماء علماء، وهي رواية عطية عن ابن عباس. وروى سعيد بن جبیر عنه: فقهاء معلّمين. وقال مرة بن شرحبيل: كان علقمة من {الرَّبَّانِيَّيْنِ} الذين يَعْلَمُونَ النَّاسَ القرآن. وروى الفضل بن عياض عن عطاء بن السائب عن سعيد بن جبیر: حكماء أتقياء. ابن زيد: ولادة النَّاسِ، وقادتهم بعضهم متعبدین مخلصين. عطاء: علماء حكماء نصبا لله في خلقه. أبو عبيد: لم يعرف العرب الرَّبَّانِيَّيْنِ. أبو [عبيد]: سمعت رجلا عالما يقول: الرَّبَّاني: العالم بالحلال والحرام والأمر والنهي. العارف بأبناء الأُمَّة وما كان وما يكون. المؤرخ: كونوا رَبَّانِيَّيْنِ تدينون لرَبِّكم، كأنه فعلائي من الربوبية. وقال بعضهم: كان في الأصل رَبِّي، فأدخلت الألف للتضخيم وهو لسان السريانية، ثم أدخلت النون لسكون الألف كما قيل: صنعاني وبحراني وداراني. المبرد: الرَّبَّانيون: أرباب العلم واحدها رَبَّان وهو الذي يرث العلم ويربِّب النَّاسَ أي يَعْلَمُهُمْ ويصلحهم فيقوم بأمرهم، والألف والنون للمبالغة. كما قالوا: رَبَّان وعطشان وشبعان وغوثان ونعسان من النَّعاس ووسنان ثم ضمَّ إليه ياء النسبة كما قيل.

(es-Sa'lebî, 3/102)

{رَبَّانِيَّيْنِ} واختلفوا فيه قال عليّ وابن عباس والحسن: كونوا فقهاء علماء وقال قتادة: حكماء وعلماء وقال سعيد بن جبیر: العالم الذي يعمل بعلمه، وعن سعيد بن جبیر عن ابن عباس: فقهاء معلّمين. وقيل: الرَّبَّاني الذي يربي الناس بصغار العلم قبل كباره، وقال عطاء: علماء حكماء نُصحاء لله في خلقه، قال أبو عبيدة: سمعت رجلا عالما يقول: الرَّبَّاني العالم بالحلال والحرام والأمر والنهي، العالم بأبناء الأُمَّة، ما كان وما يكون، وقيل: الرَّبَّانيون فوق الأحرار، والأحرار: العلماء، والرَّبَّانيون: الذين جمعوا مع العلم البصيرة بسياسة الناس. قال المؤرخ: كونوا رَبَّانِيَّيْنِ تدينون لرَبِّكم، من الربوبية، كان في الأصل رَبِّي فأدخلت الألف للتفخيم، ثم أدخلت النون لسكون الألف، كما قيل: صنعاني وبهراني. وقال المبرد: هم أرباب العلم سُموا به لأنهم يربون العلم، ويقومون به ويربون المتعلمين بصغار العلوم قبل كبارها، وكل من قام بإصلاح شيء وإتمامه فقد رَبَّه يربه، واحدها: "ربان" (كما قالوا: ريان) وعطشان وشبعان وغُريان ثم ضُمَّت إليه ياء النسبة. كما قالوا: لحياني ورقباني.

(el-Begavî, 2/60)

Sa'lebî, âyetteki "رَبَّانِيَّيْنِ" kelimesinin tefsiri için âyetlerden deliller getirmiş sonrasında da ihtilaflı görüşleri aktarmıştır. Pek çok müfessirin görüşlerini peş peşe sıralayıp, kendisi de gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmıştır. Beğavî ise aynı konu hakkında önemli gördüğü görüşleri özetleyerek alıntılanmıştır. Beğavî'nin *el-Keşf*'ten alıntılanmış bazı görüşler şöyledir: "İbn

¹³⁵ Âl-i İmrân 3/79.

Abbas ve Hasan Basrî ‘Rabbânî’ kelimesinin ‘Fakihler ve âlimler’ anlamında olduğunu söylemiştir. Katâde: ‘Hikmet sahipleri ve âlimler’ demek olduğunu söylemiştir. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) ise ‘Râbbânî’ kelimesinin ‘İlmiyle amel eden âlim’ mânasında olduğunu söyler. Yine Saîd b. Cübeyr’in İbn Abbas’tan aktardığına göre ‘Rabbânîler’ ifadesi, ‘Başkalarına öğreten fakihler’ anlamındadır.”

c) “*Kadınlara mehirlerini borcunuzu öder gibi verin...*”¹³⁶ âyetinin tefsiri

قال الكلبي وجماعة من العلماء: هذا خطاب للأولياء، وذلك أن ولي المرأة كان إذا زوجها غريبا حملوها إليه على بغير ولا يعطونها من مهرها شيء، فإن كانت معهم في العشيرة لم يعطها من مهرها قليلا ولا كثيرا، وإن كانت غريبة حملها على بغير إلى زوجها ولم يعطها شيئا غير ذلك البعير، قال بعض النساء في زوجها: لا تأخذ الحلوان من بناتها. تقول: لا يفعل ما يفعله غيره، فنهاهم الله عز وجل عن ذلك وأمرهم بأن يدفعوا الحق إلى أهلها. قال الحضرمي: كان أولياء النساء يعطي هذا أخته على أن يعطيه الآخر أخته لا مهر بينهما، فنهوا عن ذلك وأمرهم بتسميته وأمرهم المهر عند العقد. وقال آخرون: الخطاب للأزواج أمروا بإيفاء نسائهن مهورهن التي هي أثمان فروجهن، وهذا أصح وأوضح بظاهر الآية وأشبهه، لأن الله تعالى خاطب الناكحين فيما قبله، وهذا أصل خطابهم. والصدقات المهور واحدها صدقة بفتح الصاد وضم الدال على لفظ الجمع.

(es-Sa‘lebî, 3/249)

{ وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً } قال الكلبي ومجاهد: هذا الخطاب للأولياء، وذلك أن ولي المرأة كان إذا زوجها فإن كانت معهم في العشيرة لم يعطها من مهرها قليلا ولا كثيرا، وإن كان زوجها غريبا حملوها إليه على بغير ولم يعطوها من مهرها غير ذلك. فنهاهم الله عن ذلك وأمرهم أن يدفعوا الحق إلى أهلها. [قال الحضرمي: كان أولياء النساء يُعطي هذا أخته على أن يعطيه الآخر أخته، ولا مهرَ بينهما، فنهوا عن ذلك وأمرهم بتسمية المهر في العقد. وقال الآخرون: الخطاب للأزواج أمروا بإيتاء نسائهم الصداق، وهذا أصح، لأن الخطاب فيما قبل مع الناكحين، والصدقات: المهور، واحدها صدقة.]

(el-Beğavî, 2/162-163)

Sa‘lebî, âyetteki mehir konusunun tefsiri için müfessirlerin görüşlerinden faydalanmıştır. Görüldüğü üzere Beğavî, bu konuda da *el-Keşf*’ten özet halinde alıntılar yapmıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten eserine aldığı alıntıların bazıları şunlardır: “Kelbî ve Mücâhid: ‘Bu hitap velileredir’ der. Kadının velisi onu evlendirdiğinde, eğer kadın aynı kabile içerisinde ve onların aralarında kalırsa,

¹³⁶ en-Nisâ 4/4.

ona mehirinden az ya da çok hiçbir şey vermezler. Eğer yabancı biriyle evlendirirlerse de onu bir deve üzerinde o kişiye gönderirlerdi. Mehirinden ona bunun haricinde yine bir şey vermezlerdi. Allah, bu âyette onları bundan men etmiş ve hakkı sahibine vermelerini emretmiştir. Hadramî: Kadınların velileri, karşılıklı olarak birbirlerinin kız kardeşlerini alıp verirler ve aralarında mehir konuşulmazdı. İşte bundan nehyedilmişler ve akit yaparken mehir belirlemekle emrolunmuşlardır.”

d) “Yaptıkları harcamaların kabul edilmesine engel olan esas sebep de şudur: Onlar Allah’ı ve peygamberini tanımadılar; namaza da ancak üşene üşene gelirler ve harcamalarını gönülsüz olarak yaparlar.”¹³⁷ âyetinin tefsiri

{ وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ } قرأ نافع وعاصم ويحي والاعمش وحمزة والكسائي: ان يقبل بالياء لنعتهم الفعل الباقي بالتاء نفقاتهم صدقاتهم { إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ } الاولى في موضع نصب، و ان الثانية في محل رفع تقديره: وما منعهم قبول نفقاتهم { لَا كَفَرَهُمْ } وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى { مستأوون لأنهم لا يرجون بأدائها ثوابا، ولا يخافون بتركها عقابا } وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ { لأنهم يتخذونها مغرما ومنعها مغنما. }

(es-Sa‘lebî, 5/54)

{ وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ } قرأ حمزة والكسائي: " يقبل " بالياء لتقدم الفعل، وقرأ الباقيون بالتاء لأن الفعل مسند إلى جمع مؤنث وهو النفقات، فأنت الفعل ليعلم أن الفاعل مؤنث، { نَفَقَاتُهُمْ } صدقاتهم، { إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ } أي: المانع من قبول نفقاتهم كفرهم، { وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى } متناقلون لأنهم لا يرجون على أدائها ثوابا، ولا يخافون على تركها عقابا، فإن قيل: كيف [ذم] الكسل في الصلاة ولا صلاة لهم أصلا؟ قيل: الذم واقع على الكفر الذي يبعث على الكسل، فإن الكفر مكسل، والإيمان منشط، { وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ } لأنهم يعدونها مغرما ومنعها مغنما. }

(el-Beğavî, 4/58)

Sa‘lebî, verilen âyetin tefsiri için kiraat imamlarının görüşlerinden ve dil izahlarından faydalanmıştır. Gerekli gördüğü yerlerde de kısa açıklamalar yapmıştır. Beğavî de aynı görüş ve yorumları özetleyerek eserine almıştır. Beğavî, kiraat ile ilgili *el-Keşf*’ten alıntılıdığı şu açıklamaları *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e eklemiştir: “Hamza ve Kisâ‘ ‘تقبل’ ifadesini, fiilin başta gelmesi nedeniyle ‘يقبل’

¹³⁷ et-Tevbe 9/54.

şeklinde yâ ile okumuşlardır. Diğerleri ise tâ ile okurlar, failin müennes olduğunun anlaşılması için fiil müennese yönelik olarak gelmiştir.”

e) “...Biz kiminizi kiminiz için imtihan vesilesi yaptık ki bakalım sabredecek misiniz.”¹³⁸ âyetinin tefsiri

{وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً} فالمریض فتنۃ للصحيح، والمبتلى فتنۃ للمعافى، والفقير فتنۃ للغنى، فيقول السقيم: لو شاء الله لجعلني صحيحا مثل فلان، ويقول الفقير: لو شاء الله لجعلني غنيا مثل فلان، وقال ابن عباس: إني جعلت بعضكم بلاء لبعض لتصبروا على ما تسمعون منهم وترون من خلافهم وتتبعوا الهدى بغير أن أعطيهم عليه الدنيا، ولو شئت أن أجعل الدنيا مع رسلي فلا يخالفون لفعلت، ولكن قدرت أن أبتلي العباد بكم وأبتليكم بهم.

(es-Sa‘lebî, 7/128)

{وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً} أي بليۃ، فالغنى فتنۃ للفقير، يقول الفقير: ما لي لم أكن مثله؟ والصحيح فتنۃ للمريض، والشريف فتنۃ للوضيع. وقال ابن عباس: أي جعلت بعضكم بلاء لبعض لتصبروا على ما تسمعون منهم، وترون من خلافهم، وتتبعوا الهدى.

(el-Beğavî, 6/77)

Beğavî, âyetteki ‘فِتْنَةً’ ifadesinin tefsiri için *el-Keşf*’ten özet şeklinde alıntılar yapmıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten faydalanıp *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Fitneden kasıt imtihandır. Nitekim zengin, fakir için bir fitnedir, imtihan sebebidir. Fakir ‘Ben de yok, o zengin gibi de olamam’der. Sağlıklı kimse de hasta için imtihan sebebidir. Soylu olan da sefil kimse için bir imtihandır. İbn Abbas bu âyet hakkında şöyle der: Yüce Allah, kiminizin kiminizden işitmiş olduğu şeylere ve tersini müşahade etmiş olduğunuz olaylara sabır göstermeniz, dolayısıyla da hidayete tabi olmanız için birbirinizi diğerlerinize imtihan kıldım, demek istemiştir.”

Verilen örneklerde görüldüğü gibi *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*, dirayet kaynaklarına bolca yer vermiştir. Gramer konularına açıklık getirmek, fikhî izahlar yaparken âyetlerden ve hadislerden deliller getirmek, kıraat inceliklerini açıklamak, Kur’ân ilimlerinden faydalanmak, Arap dili inceliklerinden yararlanmak gibi konularda Beğavî’nin *el-Keşf*’ten birebir alıntılar yaptığı

¹³⁸ el-Furkân 25/20.

görülmektedir. Beğavî bu konuları eserine alırken Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’inden fazlaca faydalanmış olmasına rağmen kaynak göstermemiştir.

1.1.5. Rivayet Yöntemi

Arapça “r-v-y/روى” kökünden türetilmiş olan rivayet kelimesi; sulamak, subaşında kana kana su içmek, nakletmek, bir sözü aktarmak anlamlarına gelir.¹³⁹ Kur’ân âyetlerini tefsir ederken faydalanılan kaynaklara göre yapılan bir sınıflandırmada ağırlıklı olarak rivayet haberlerini kullanan yaklaşımla re’y ile tefsir yapmayı önceleyen yaklaşım belirleyici olmaktadır.¹⁴⁰ Çoğunlukla rivayetlerden yararlanmayı tercih eden yöntem, “Rivayet Tefsiri”, “Nakli Tefsir” ya da “Me’sûr Tefsir” olarak isimlendirilmektedir.¹⁴¹ Rivayet kelimesi, câhiliye döneminde şiir nakli için kullanılırken İslâmiyetten sonra hadis ve sünnetin nakli için de kullanılmıştır.¹⁴² Rivayet tefsiri ise Kur’ân’a, Hz. Peygamber’in sünnetine, sahâbe, tâbiîn, tebeu’t-tâbiînden nakledilen haberlere ve Arap şiirine dayanan tefsire denir.¹⁴³

İbn Teymiyye başta olmak üzere selefin önemli âlimleri, en uygun ve isabetli tefsirin rivayet tefsiri olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴⁴ Selef âlimleri aklî muhakemeye dayanan şahsi değerlendirmeye Kur’ân âyetlerini tefsir etmeyi doğru bulmadıklarını söylemişlerdir. Onlara göre rivayetlere dayanmayan tefsirler zan ve tahminden ibaret olduğu için gerçek bir ilim ifade etmezler. Selef âlimlerine göre asıl tefsir Kur’ân’a, sünnete, sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiînden gelen rivayetlere, Arap şiirine, Ehl-i kitap nakillerine dayanan tefsirdir.¹⁴⁵

Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsirinde ya da sahih ve sağlam olan Hz. Peygamber’in sünnetinde zaaf olmadığı konusunda kesinlikle ihtilaf yoktur. Ancak bununla beraber rivayet tefsiri başlığı altında Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîne isnad edilen uydurma sözlerin bulunduğunu unutmamak gerekir. İsnad

¹³⁹ Ebû’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-lüğa* (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1979), 2/453.

¹⁴⁰ Bırışık, “Tefsir”, 40/285.

¹⁴¹ el-Kattân, *Mebâhis*, 337.

¹⁴² Mehmet Efendioğlu, “Rivayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 35/135.

¹⁴³ Esma Biçen, *Hz. Aişe’nin Tefsir Metodu ve Tefsirdeki Yeri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 92.

¹⁴⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 93.

¹⁴⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 117.

edilen bu sözler sebebiyle rivayet tefsirinde bazı zaafılar ortaya çıkar.¹⁴⁶ Tefsir usulü ve tefsir tarihi kaynaklarında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bu zaaf noktaları “tefsire giren uydurma haberlerin çokluğu, senedlerin hazfedilmesi ve isrâiliyata yer verilmesi” olarak belirtilmiştir.¹⁴⁷

Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve ‘l-beyân* adlı tefsirinde nakle fazla önem verilmiştir. Âyetlerin tefsiri yapılırken daha çok Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn, tebeu’t-tâbiîn müfessirlerden nakillere yer verilmesine özen gösterilmiştir.¹⁴⁸ Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsirine de azami ölçüde yer verilmiştir. Sa‘lebî âyetleri âyetle tefsir ettiği bölümlerde “فسره” ve “تفسره” gibi kalıplar kullanmıştır. Herhangi bir olaya bağlı olarak nâzil olan âyetlerin gerçek mahiyetini açıklamak için *el-Keşf*’te bolca sebep-i nüzûle müracaat etmiştir. Bazen bir âyet hakkında sebep-i nüzûl ile ilgili tek bir rivayet paylaşmayı tercih ederken bazen de âyetin nüzûlüne sebep olan şahısla ilgili birden fazla rivayete yer vermiştir. Sa‘lebî’nin tefsirindeki selef müfessirlerinin isnadları Beğavî’nin eserinde bulunan isnadlardan daha fazladır. *el-Keşf*’te özellikle Übey b. Kâ‘b’a (ö. 33/654 [?]) isnad edilen mevzû rivayetler oldukça fazladır.¹⁴⁹

Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl* adlı eseri de Sa‘lebî’nin tefsiri gibi rivayet kaynakları ağırlıklı bir tefsirdir. Beğavî’nin naklettiği rivayetlerin, *el-Keşf*’te bulunan aynı âlim ve müfessirlerin nakilleri olduğu görülmektedir. Sa‘lebî’nin bazı kelimelerin anlamını teyit etmek için kullandığı âyet, hadis ve şiirlerin aynılarını Beğavî de tefsirinde kullanmayı tercih etmiştir. Beğavî, Sa‘lebî’nin âyetleri âyetle tefsir ettiği bölümlerde kullandığı “فسره” ve “تفسره” kalıplarını aynen almıştır. Beğavî’nin hadisciliği sebebiyle de *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de Kur’ân’ın sünnet ile tefsirine oldukça fazla yer verilmektedir.¹⁵⁰ Âyetleri açıklamak için eserine aldığı

¹⁴⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 527.

¹⁴⁷ Aygün, “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015): 152.

¹⁴⁸ Eroğlu, “Müfessir Beğavî”, 273.

¹⁴⁹ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve ‘l-müfessirûn*, 1/200-206; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 15; Eroğlu, “Müfessir Beğavî”, 274; Cerrahoğlu, “es-Sa‘lebî ve Tefsiri”, 55-60; Ülgen, *Ebu İshak es-Sa‘lebî*, 5-10; Yeşil, *Ebu İshak es-Sa‘lebî*, 25-31; Kaya, *Nahl ve İsrâ Sûrelerinin Kıraatler Bakımından İncelenmesi: Sa‘lebî Örneği*, 8-11; Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/29.

¹⁵⁰ Eroğlu, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 281; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî”, 164-166; Sancaklı, “Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları” 82; Çakır, *el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Beğavî*, 55-60; Çalar, *Beğavî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, 10-13; Bakırcı, “Me‘âlimü’t-Tenzîl”, 28/203-204; Güngör, “Beğavî, Ferrâ”, 5/340.

hadislerin çoğunu Sa‘lebî’nin *el-Keşf* adlı tefsirinden alıntılanmıştır. Beğavî, âyetlerin sebab-i nüzûllerine fazlaca önem vermiş, Sa‘lebî’nin âyetlerin sebab-i nüzûlleri ile ilgili rivayetlerden bolca faydalanmıştır. Bu konu ile ilgili Sa‘lebî’nin tefsirinde bulunan bazı kısımları birebir eserine almayı tercih ederken bazı bölümleri de özetleyerek almıştır.

Beğavî’nin rivayet tefsiri konusunda *el-Keşf*’ten bolca faydalandığı aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

a) “...dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı...”¹⁵¹ âyetinin tefsiri

فقال مجاهد وقتادة وابن جريح: كان حول البيت ثلاثمائة وستين حجرا وكان أهل الجاهلية يذكون عليها بشرحون اللحم عليها وكانوا يعظمون هذه الحجارة ويعبدونها ويذبحون لها، وكانوا مع هذا يبدلونها إذا شأوا لحجارة [من قبالهم] منها، قالوا: وليست هي بأصنام إنما الصنم ما يصور وينقش. وقال الآخرون: هي الأصنام المنصوبة.

(es-Sa‘lebî, 4/14)

فقال مجاهد وقتادة: كانت حول البيت ثلاثمائة وستون حجرا منصوبة، كان أهل الجاهلية يعبدونها ويعظمونها ويذبحون لها، وليست هي بأصنام، إنما الأصنام هي المصورة المنقوشة، وقال الآخرون: هي الأصنام المنصوبة، ومعناه: وما ذبح على اسم النصب، قال ابن زيد: وما ذبح على النصب وما أهل لغير الله به: هما واحد، قال قطرب: على بمعنى اللام أي: وما ذبح لأجل النصب.

(el-Beğavî, 3/11)

Sa‘lebî, âyetteki “وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ” ifadesini tefsir etmek ve anlamını kuvvetlendirmek için önemli müfessirlerden rivayetler aktarmıştır. Beğavî de aynı rivayetleri bazı değişikliklerle *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almıştır. Beğavî’nin alıntıladığı Mücâhid ve Katâde rivayeti şu şekildedir: “Kâbe’nin çevresinde üç yüz altmış tane dikili taş vardı. Cahiliye insanı bunlara ibadet eder, bunları yüceltir ve bunlar için kurbanlar keserlerdi. Bunlar putlar değillerdi. Çünkü put şekil verilerek ve yontularak oluşturulur. Dikili taşlar ise böyle değildir.”

¹⁵¹ el-Mâide 5/3.

b) “Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O’dur...”¹⁵² âyetinin tefsiri

وروى أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «إن الله خلق آدم من تراب جعله طينا ثم تركه حتى كان حمأ مسنونا خلقه وصوره ثم تركه حتى إذا كان صلصالا كالفخار [فكان إبليس يمر به فيقول] خلقت الأمر عظيم ثم نفخ الله فيه روحه» { ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ }. قال الحسن وقتادة والضحاك: الأجل الأول ما بين أن يخلق إلى أن يموت. والأجل الثاني ما بين أن يموت إلى أن يبعث وهو البرزخ. (es-Sa‘lebî, 4/134)

وي عن أبي هريرة رضي الله عنه قال “خلق الله آدم عليه السلام من تراب وجعله طينا، ثم تركه حتى كان حمأ مسنونا ثم خلقه وصوره وتركه حتى كان صلصالا كالفخار، ثم نفخ فيه روحه“. قوله عز وجل: { ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ } قال الحسن وقتادة والضحاك: الأجل الأول من الولادة إلى الموت، والأجل الثاني من الموت إلى البعث، وهو البرزخ. (el-Beğavî, 3/127)

Sa‘lebî, örnekteki âyetin tefsiri için bazı müfessirlerin rivayetlerini aktarmayı tercih etmiştir. Beğavî de bu rivayetleri bazı değişikliklerle *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almıştır. Beğavî’nin alıntılardığı Ebû Hüreyre’nin (ö. 58/678) rivayeti şu şekildedir: “Allah, Âdem’i topraktan yaratmıştır. O bu toprağı önce çamur haline getirmiştir. Sonrasında da kurutup siyahlaşmaya bırakmıştır. Ardından onu yaratıp şekil vermiş ve pişirilmiş toprak gibi kurumaya bırakmıştır. Sonra ona ruhunu üflemiştir.”

c) “...Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar...”¹⁵³ âyetinin tefsiri

قال قتادة: كان لباس آدم وحواء في الجنة ظفر أكله فلما واقعا الذنب كشط عنهما وبدت سوءاتهما فاستحييا {وَطَفِيفًا يَخْصِفَانِ} [يوقعان] ويشدان [ويمزقان ويصلان] {عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ} وهو ورق التين حتى صار بهيئة الثوب ومنه خصف النعل. وروى أبي بن كعب: عن رسول الله ﷺ قال: «كان آدم رجلا [طوالا] كأنه نخلة [سحوق] كثير شعر الرأس فلما وقع في الخطيئة بدت له سوءاته وكان لا يراها فانطلق هاربا في الجنة فعرضت له شجرة من شجر الجنة فحسبه بشر. فقال: أرسلني، قالت: لست بمرسلتك، فناداه ربّه يا آدم أمّني تفر، قال: لا يا رب ولكّني أستحيي منك». (es-Sa‘lebî, 4/224)

¹⁵² el-En‘âm, 6/2.

¹⁵³ A‘râf 7/22.

وقال قتادة: كان ظفرا ألبسهما الله من الظفر لباسا فلما وقعا في الذنب بدت لهما سواتهما فاستحيا، { وَطَفَقَا } أقبلا وجعلا { يَخْصِفَانِ } يرقعان ويلزقان ويصلان، { عَلَيْنِهُمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ } وهو ورق التين حتى صار كهيئة الثوب. قال الزجاج: يجعلان ورقة على ورقة ليسترا سواتهما، وروي عن أبي بن كعب عن رسول الله ﷺ "كان آدم رجلا طوالا كأنه نخلة سحوق، كثير شعر الرأس، فلما وقع في الخطيئة بدت له سواته، وكان لا يراها فانطلق هاربا في الجنة، فعرضت له شجرة من شجر الجنة فحبسته بشعره، فقال لها: أرسليني، قالت: لست بمرسلتك، فناداه ربه: يا آدم أمني تفر؟ قال: لا يا رب، ولكن استحييتك".

(el-Beğavî, 3/220)

Sa'lebî, verilen âyetin tefsiri için Katâde ve Übey b. Kâ'b'dan rivayetler aktarmıştır. Beğavî de aynı rivayetleri, bazı değişikliklerle eserine eklemeyi tercih etmiştir. Beğavî'nin alıntıladığı rivayet şu şekildedir: "Übey b. Kâ'b, Resûlullah'ın şöyle dediğini aktarır: Âdem çok yüksek bir hurma ağacı gibi uzun ve gür saçlıydı. Günah işlediği zaman avret yeri kendisine göründü. O bunu daha önce görmüyordu. Bunun üzerine cennete kaçmaya başladı. Karşısına bir cennet ağacı çıktı ve onu saçlarından tutup bırakmadı. Âdem ona 'Beni bırak' dediği zaman 'Seni bırakmam' diye karşılık verdi. O sırada Rabbi ona seslenerek 'Ey Âdem, benden mi kaçıyorsun?' dedi. O da 'Hayır ey Rabbim, ama senden utanıyorum' diye karşılık verdi."

d) "Ey iman edenler! Şayet inkârı imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi dahi dayanıp güvenilecek dostlar edinmeyin..."¹⁵⁴ âyetin tefsiri

الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس، قال: لما أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم الناس بالهجرة إلى المدينة جعل الرجل يقول لابنه وأخيه وامرأته وقرابته: إنا قد أمرنا بالهجرة إلى المدينة فاخرجوا معنا إليها فمنهم من يعجبه ذلك ويسارع إليه، ومنهم من أبى على صاحبه [وتعلق به] فيقول الرجل لهم: والله لئن ضمنى وإياكم دار الهجرة فلا أنفعكم بشيء أبدا ولا أعطيك ولا أنفق عليكم، ومنهم من تتعلق به زوجته وعياله وولده ويقولون: أنشدك الله أن تضيعنا فيرق [قلبه] فيجلس ويدع الهجرة، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

(es-Sa'lebî, 5/21)

وقال الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: قال: لما أمر النبي ﷺ الناس بالهجرة إلى المدينة، فمنهم من يتعلق به أهله وولده، يقولون: ننشدك بالله أن لا تضيعنا. فيرق لهم فيقيم عليهم ويدع الهجرة، فأنزل الله عز وجل هذه الآية.

(el-Beğavî, 4/24)

¹⁵⁴ et-Tevbe 9/20.

Sa‘lebî, verilen âyetin tefsiri için *el-Keşf*’te Kelbî’nin rivayetini aktarmayı tercih etmiştir. Görüldüğü üzere Beğavî de aynı rivayeti özetleyerek eserine almıştır. Beğavî, rivayeti şu şekilde alıntılanmıştır: “Hz. Peygamber, Müslümanlara hicreti emrettiğinde aralarından bazılarının ailesi kendisine ‘Allah için bizi zor durumda bırakma’ diyorlardı. Onlar da ailelerine acıdıkları için yanlarında kalmayı tercih edip hicret etmiyorlardı. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.”

e) “...Onlar (kıyamet gününde) rablerinin huzuruna çıkarılacaklar, şahitler de ‘İşte bunlar rablerine asılsız şeyler isnat edenlerdir’ diyecekler...”¹⁵⁵
âyetinin tefsiri

وروى صفوان بن محرز المازني قال: بينا نحن نطوف بالبيت مع عبد الله بن عمر إذ عرض له رجل فقال: يا بن عمر ما سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول في النجوى؟ فقال: سمعت نبي الله صلى الله عليه وسلم يقول: «يدنو المؤمن من ربه حتى يضع كفتيه عليه فيقرّره بذنوبه فيقول: هل [تعرف ما فعلت؟ يقول: [رب أعرف مرتين، حتى إذا بلغ ما شاء الله أن يبلغ فقال: وإني قد سترتها عليك في الدنيا وأنا أغفرها لك اليوم، وقال [ثم يعطى صحيفة حسنته، أو كتابه بيمينه قال]: وأما الكافر والمنافق فينادى بهم على رؤوس الأشهاد».

(es-Sa‘lebî, 5/163)

وروينا عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما عن رسول الله ﷺ: "إن الله يدني المؤمن فيضع عليه كنفه ويستتره، فيقول: أتعرف ذنب كذا؟ أتعرف ذنب كذا؟ فيقول: نعم أي رب، حتى إذا قرره بذنوبه ورأى في نفسه أنه قد هلك، قال: سترتها عليك في الدنيا وأنا أغفرها لك اليوم، فيعطى كتاب حسنته"، وأما الكفار والمنافقون [فينادي بهم على رؤوس الخلائق]

(el-Beğavî, 4/168)

Sa‘lebî, örnekteki âyetin tefsiri için Abdullah b. Amr rivayetini nakletmiştir. Beğavî de aynı rivayeti *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e özetleyerek almıştır. Beğavî’nin alıntılacağı rivayet şu şekildedir: “Allah, mü’mine yaklaşıp, yanını onun üzerine koyar ve onu örtüp şöyle der: ‘Şu günahını biliyor musun?’ Kul, ‘Evet yâ Rabbi’ der. Günahlarını kabul ettiğinde kendisinin helâk olduğunu zanneder. Sonra Allah ‘Dünyadayken günahlarını örttüğüm gibi bugün de bunları affediyorum’ der ve iyiliklerin yazılı olduğu kitap ona verilir. Kâfirler ve münafıklar gelince, onlara yaratılmışların önünde seslenilir.”

¹⁵⁵ Hûd, 11/18.

Sa‘lebî’nin eserini yüze yakın kitap ve âlimden yararlanarak yazdığını ifade etmesi, rivâyetlere ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Beğavî de örneklerde görüldüğü üzere Sa‘lebî’nin bu özelliğinden oldukça fazla faydalanmıştır.

1.1.6. Âyeti Âyet ile Tefsir

Bir âyeti tefsir ederken diğer âyetlerden deliller getirmek tefsirde en sağlam yöntemlerden sayılmıştır. Bu tür tefsir yöntemi Kur’ân’ın indirilmeye başladığı tarihten itibaren kullanılmıştır. Bu yöntemde Kur’ân’ı kendi bütünlüğü içerisinde anlayıp âyetlerin birbiriyle uyumuna dikkat edilmesi önemli görülmüştür.¹⁵⁶ Müfessirler bir âyetin tefsirini yaparken konuyu bütüncül olarak ele alabilmek için tefsir edilen âyetle benzer konuyu işleyen, yakın anlamlar barındıran, üslup olarak birbirini andıran âyetleri tercih etmişlerdir.¹⁵⁷ Kur’ân âyetlerinin birbirini açıkladığına “*Şüphen olmasın ki onun açıklaması bize aittir*”¹⁵⁸ âyeti ile işaret edilmiştir. Bu sebeple müfessir, bütüncül bir bakış açısıyla Kur’ân’ın içeriğine hâkim olmalıdır.¹⁵⁹

Kur’ân’ın anlatım üslubu incelendiğinde, bir yerde kısa ve öz olarak ele alınan bir konunun başka bir yerde kapsamlı bir şekilde açıklandığı görülmektedir. Bir kelime, Kur’ân’ın bazı âyetlerinde anlamı kapalı olarak bulunurken başka âyetlerde açık bir şekilde anlatılmaktadır. Mutlak olarak zikredilen bir konu başka bir yerde takyid ve umumî olan lafızlar ise tahsis edilmektedir. Bu sebeple Kur’ân’ı bütün olarak ele almak mücmel, müphem, mutlak, umumi vb. durumlarda olan âyetlerin açıklanması için önemlidir.¹⁶⁰

Âyeti âyetle tefsir etme yöntemi bazı âlimler tarafından rivayet tefsirinin yöntemi olarak görülürken diğer âlimler tarafından dirayet yönteminin bir parçası olarak kabul görmüştür. Bahsi geçen yöntemi dirayet tefsiri başlığı altında değerlendirenlere göre müfessir, bir âyeti başka bir âyetle tefsir ederken bu iki

¹⁵⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fevâtâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Vizâratü’s-Suûni’l-İslâmiyye ve’l-Evkâfi ve’l-İrşad, 2004), 13/363; Ali Can, “İbn Fûrek’in Tefsir Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 200.

¹⁵⁷ Adem Gerlegiz, *Ebussuûd Efendi’nin Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 41.

¹⁵⁸ el-Kıyâme 75/19.

¹⁵⁹ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Düşünce Yayınları, 1995), 21.

¹⁶⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 38; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/175-176.

âyet arasındaki bağlantıyı kendi görüşüne ve bağlı olduğu mezhebe göre kurgulamaktadır. Müfessirin yapmış olduğu tercihin, dirayet yöntemi içerisinde büyük bir rol oynadığı söylenmiştir. Bahsedilen yöntemin rivayet tefsiri başlığı altında olduğunu savunanlar ise müfessirin tefsir ettiği âyetler arasında bağlantı kurmasının dirayet yöntemi olduğunu kabul etmektedir. Ancak kullanılan malzemenin Kur'ân âyetleri olması sebebiyle müfessirin bu tercihinin rivayet tefsiri kategorisine dahil olduğunu savunur. Var olan âyetin nakilden ibaret olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶¹ Kısacası âyetin âyetle tefsirini dirayet başlığı altında ele alan âlimler müfessirin tefsirdeki rolü ve etkisi üzerinde dururken, bahsi geçen yöntemi rivayet kategorisinde ele alan âlimler, müfessirin kullanmış olduğu malzemenin Kur'ân, hadis veya sahâbe sözü olmasını ele almışlardır.

Âyetin âyetle tefsiri yöntemi, dirayet ve rivayet ayrımı yapılmadan İslâm âlimleri tarafından önemsenmiş ve mücmel, müphem, mutlak, umumi vb. durumlarda olan âyetlerin açıklanması için en iyi yolun yine Kur'ân olduğu konusunda ittifak edilmiştir. İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* adlı eserinde “Tefsir yollarının en güzeli hangisidir?” şeklinde gelen bir soruya “Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir” diye cevap vermiştir.¹⁶² İbn Kesîr, Zerkeşî ve Suyûtî gibi âlimlerin de eserlerinde Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesinin önemine dair açıklamalar mevcuttur.¹⁶³

Sa'lebî, âyetin âyetle tefsiri yöntemini çok fazla kullanmıştır. Bir âyeti tefsir ederken delil olarak bazı durumlarda tek âyet, bazen iki, bazen de üç âyet kullanmaktadır. Sa'lebî delil olarak getirilen âyetlerin tamamını değil mâna anlaşılabilecek şekilde belli bir miktarını kullanmayı uygun görmüştür. Bazen de konu bütünlüğünü sağlamak açısından peşpeşe gelen âyetleri beraber tefsir etmeyi tercih etmiştir. Sa'lebî, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirini daha çok âyet mânalarını pekiştirmek, bilinmeyen kavramların anlamlarına açıklık getirmek, kıraat vecihlerini belirlemek, gramer konularını izah etmek gibi konularda kullanmıştır.

¹⁶¹ Abdulkadir Çoban, *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd'in Tefsirciliği*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 58.

¹⁶² İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 93.

¹⁶³ İshak Doğan, *Abdulkarim el-Hatib'in et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 46.

Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* isimli eserinde âyetin âyetle tefsirine fazlaca yer verildiği görülmektedir. Beğavî, *el-Keşf*'te Sa'lebî'nin tercih ettiği yöntemlerin çoğunu birebir eserinde kullanmıştır. Âyetlerin tefsirini yaparken çoğunlukla Sa'lebî'nin delil olarak kullandığı âyetleri kullanmayı tercih etmiştir. Verilen örneklerle de bakıldığında Beğavî'nin, *el-Keşf* den bu konuda bolca faydalandığı görülür. Öte yandan Beğavî bu konu ile ilgili *el-Keşf*'te önemsiz gördüğü yerleri eserine almamıştır.

el-Keşf ve *Me'âlimü't-tenzîl*, âyetin âyet ile tefsiri hususunda karşılaştırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

a) “Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez.”¹⁶⁴ âyetinin tefsiri

{إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا} هذه الآية نزلت في اليهود، وذلك أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى ذَكَرَ فِي كِتَابِهِ الْعَنْكَبُوتَ وَالذَّبَابَ فَقَالَ: {إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا} الآية. وقال: {مِثْلَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمِثْلِ الْعَنْكَبُوتِ} الآية، ضحكت اليهود وقالوا: ما هذا الكلام وماذا أراد الله بذكر هذه الأشياء الخبيثة في كتابه وما يشبه هذا كلام الله.

(es-Sa'lebî, 1/172)

قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا} سبب نزول هذه الآية أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى لما ضرب المثل بالذباب والعنكبوت فقال: {إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ} وقال: {مِثْلَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمِثْلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا} قالت اليهود: ما أراد الله بذكر هذه الأشياء الخبيسة وقيل: قال المشركون: إنا لا نعبد إلها يذكر مثل هذه الأشياء.

(el-Beğavî, 1/76)

Sa'lebî, verilen âyetin tefsirini şu şekilde yapmıştır: “Bu âyet, Yahudiler hakkında nâzil olmuştur. Allah Teâlâ kitabında örümceği ve sivrisineği zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: “Allah'tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar...”¹⁶⁵ ve şöyle buyurdu: “Allah'tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer...”¹⁶⁶ Bunun üzerine Yahudiler güldüler ve: ‘Bu söz nedir? Allah, bu kötü şeyleri kitabında zikretmekle neyi amaçladı? Bu Allah'ın

¹⁶⁴ el-Bakara 2/26.

¹⁶⁵ el-Hac 22/73.

¹⁶⁶ el-Ankebût 29/41.

kelâmına benzemiyor.’ dediler.” Görüldüğü üzere Beğavî, Sa‘lebî’nin delil olarak getirdiği âyetleri alıntılamıştır. Konu ile ilgili *el-Keşf*’te bulunan açıklamaları da eserine almıştır.

b) “...Biz, gerçeği kabul edenlere âyetleri açıkladık.”¹⁶⁷ âyetinin tefsiri

{قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ إِنَّآ أَرْسَلْنَاكَ} يا مُحَمَّد بِالْحَقِّ بِالصِّدْقِ مِنْ قَوْلِهِمْ فَلَانِ مُحَقِّقٍ فِي دَعْوَاهِ إِذَا كَانَ صَادِقًا دَلِيلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى {وَيَسْتَنْبِطُونَكَ أَحَقُّ هُوَ} أَيِ صِدْقٍ. مَقَاتِلٌ: مَعْنَاهُ لَنْ نُرْسِلَكَ عَبَثًا بِغَيْرِ شَيْءٍ بَلْ أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ، دَلِيلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ}. وَهُوَ ضِدُّ الْبَاطِلِ. ابْنُ عَبَّاسٍ: بِالْقُرْآنِ دَلِيلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ}. ابْنُ كَيْسَانَ: بِالْإِسْلَامِ دَلِيلُهُ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ}.

(es-Sa‘lebî, 1/265)

{قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} {إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ} أَيِ بِالصِّدْقِ كَقَوْلِهِ {وَيَسْتَنْبِطُونَكَ أَحَقُّ هُوَ} أَيِ صِدْقٍ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: بِالْقُرْآنِ دَلِيلُهُ {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ} وَقَالَ ابْنُ كَيْسَانَ: بِالْإِسْلَامِ وَشُرَائِعِهِ، دَلِيلُهُ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ}

(el-Beğavî, 1/142)

Sa‘lebî, verilen âyetin mânâsını pekiştirmek ve anlaşılmayan kısımların açıklanması için “*Sahi bu doğru mu? diye sana soruyorlar...*”¹⁶⁸, “*Ayrıca bunlar gerçeği kendilerine geldiğinde hemen yalanladılar...*”¹⁶⁹, “*De ki: Hak geldi bâtil yıkılıp gitti...*”¹⁷⁰ âyetlerini delil olarak getirmiştir. Beğavî’nin de aynı âyetlere, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de yer verdiği görülmektedir.

c) “Allah şöyle bir şehri örnek veriyor: Bu şehir güvenli ve huzurluydu;

her yerden oraya bol rızık geliyordu...”¹⁷¹ âyetinin tefsiri

{وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً} يَعْنِي مَكَّةَ {كَانَتْ آمِنَةً} لَا يَهَاجُ أَهْلُهَا وَلَا يَغَارُ أَهْلُهَا {مُطْمَئِنَّةٌ} قَارَةٌ بِأَهْلِهَا [لَا يَحْتَاجُونَ] إِلَى الْإِنْتِقَالِ لِلإِنْتِجَاعِ كَمَا يَحْتَاجُ إِلَيْهَا سَائِرُ الْعَرَبِ {يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ} يَحْمِلُ إِلَيْهَا مِنَ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ، نَظِيرُهُ قَوْلُهُ {يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا}.

(es-Sa‘lebî, 6/48)

¹⁶⁷ el-Bakara 2/118

¹⁶⁸ Yûnus 10/53.

¹⁶⁹ Kâf 50/5.

¹⁷⁰ el- İsrâ 17/81.

¹⁷¹ en-Nahl 16/112.

قوله تعالى { وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً { يعني: مكة، كانت آمنة، لا يهاج أهلها ولا يغار عليها، {مُطْمَئِنَّةً} قارة بأهلها، لا يحتاجون إلى الانتقال للانتجاع كما يحتاج إليه سائر العرب، { يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ} يحمل إليها من البر والبحر نظيره: {يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ}. (el-Beğavî, 5/48-49)

Sa‘lebî, âyetteki ‘رِزْقُهَا’ ifadesini açıklamak için “...Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi?...”¹⁷² âyetini delil olarak getirmeyi tercih etmiştir. Âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “Bu beldeden kasıt Mekke’dir. Burası güvendedi ve herhangi bir saldırıya uğramıyordu. Mekke halkı, diğer Araplar gibi geçim kaynakları elde etmek için göçmeye ihtiyaç duymuyordu. Buranın rızkı, denizden ve karadan geliyordu. Bunun benzeri şu âyettedir:...” Görüldüğü üzere Sa‘lebî, verilen âyetin tefsirini yapmış sonrasında delil getirdiği âyeti vermiştir. Beğavî de Sa‘lebî’nin delil olarak getirdiği âyeti eserine almış, konu ile ilgili el-Keşf’te bulunan açıklamaları da değiştirmeye gerek duymadan alıntılanmıştır.

d) “Yahudilere daha önce sana sözünü ettiğimiz şeyleri haram kılmıştık...”¹⁷³ âyetinin tefsiri

{وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ} يعني في سورة الأنعام وهو قوله {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ} الآية.

(es-Sa‘lebî, 6/49)

{وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ} يعني في سورة الأنعام، وهو قوله تعالى: {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ} الآية .

(el-Beğavî, 5/50)

Sa‘lebî, örnekte verilen âyetin Enfal suresini kastettiğini söyleyerek “Yahudilere tırnaklı hayvanların hepsini haram kıldık.”¹⁷⁴ âyetini delil getirmiştir. Görüldüğü üzere Beğavî, aynı âyeti delil olarak getirmiş, açıklamayı da aynen almıştır.

¹⁷² el-Kasas 28/57.

¹⁷³ en-Nahl 16/118.

¹⁷⁴ el-En‘âm 6/146.

e) “Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için neredeyse sana dünyayı dar etmişlerdi.”¹⁷⁵ âyetinin tefsiri

وقيل: هم الكفار كلهم كادوا أن يستخفوه من أرض العرب باجتماعهم وتظاهروا عليهم فمنع الله رسوله صلى الله عليه وسلم ولم ينالوا منه ما أملوا من الظفر ولو أخرجوه من أرض العرب لم يميلوا أن يقيموا فيها على كفرهم بل أهلكوا بالعذاب فذلك قوله {وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْرِزُوا مِنْ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوا مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبِثُونَ خَلْقَكَ} أي بعدك وهي قراءة أبي عمرو وأهل الحجاز واختاره أبو عبيد. وقرأ الباقر: {خَلْقَكَ} واختاره أبو حاتم اعتباراً بقوله {فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ} ومعناه أيضاً بعدك.

(es-Sa‘lebî, 6/119)

وقيل: هم الكفار كلهم أرادوا أن يستفزوهم من أرض العرب باجتماعهم وتظاهروا عليهم فمنع الله عز وجل رسوله ﷺ ولم ينالوا منه ما أملوا والاستفزاز هو الإزعاج بسرعة. {وَإِذَا لَا يَلْبِثُونَ خِلَافَكَ} أي بعدك وقرأ ابن عامر وحمزة والكسائي وحفص ويعقوب {خِلَافَكَ} اعتباراً بقوله تعالى: {فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ} ومعناها واحد.

(el-Beğavî, 5/113)

Sa‘lebî, âyette geçen “خِلَافَكَ” ifadesini tefsir etmek için, “Allah’ın peygamberine muhalif olarak geride kalanlar, oturup kalmalarına sevindiler.”¹⁷⁶ âyetini delil olarak getirmiştir. Örnekte de görüldüğü üzere Beğavî verilen âyetin tefsirinde, Sa‘lebî’nin eserinden alıntı yaparak Tevbe suresin 81. âyeti delil olarak kullanmayı tercih etmiştir. Âyeti, el-Keşf’ten bazı alıntılar yaparak şu şekilde tefsir etmiştir: “Denmiştir ki âyette bahsedilen kimseler tüm kâfirlerdir. Bir araya gelip birbirlerini destekleyerek onu Arapların topraklarından çıkartmak istemişler, Allah ise Resûlünü korumuştur. Böylece onlar emellerine kavuşamamışlardır. Âyetteki ‘الاستفزاز’ kelimesi, birini bulunduğu yerden atmak demektir.”

f) “...Her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?...”¹⁷⁷ âyetin tefsiri
{ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ } يعني { أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ فَإِنَّهُ } خلق من الماء، نظيره قوله سبحانه { وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ }.

(es-Sa‘lebî, 6/274)

¹⁷⁵ el-İsrâ 17/76.

¹⁷⁶ et-Tevbe 9/81.

¹⁷⁷ el-Enbiyâ 21/30.

{ مِنْ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ } أي: وأحيينا بالماء الذي ينزل من السماء كل شيء حي أي من الحيوان ويدخل فيه النبات والشجر، يعني أنه سبب لحياة كل شيء والمفسرون يقولون: [يعني] { أَنْ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ } فهو مخلوق من الماء. كقوله تعالى: { وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ } (el-Beğavî, 5/361)

Sa‘lebî örnekteki âyeti, “Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı.”¹⁷⁸ âyeti ile tefsir etmiştir. Beğavî de *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de aynı âyeti delil olarak kullanmıştır. Verilen âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “Yani, biz gökten yağan su ile her şeye hayat verdik, canlı kıldık. Bitkiler ve ağaçlar da bu kapsama girmektedir, çünkü su her şeyin hayat bulmasına sebep olur. Müfessirler ise bu âyeti şöyle açıklamışlardır: Her şey, sudan var edilmiş bir mahluktur, şu âyette Yüce Allah’ın buyurduğu gibi...” Görüldüğü gibi Beğavî, açıklamaları *el-Keşf*’ten bağımsız olarak yaparken, âyet delilini ondan alıntılanmıştır.

Rivayet ağırlıklı olmaları sebebiyle Sa‘lebî ve Beğavî’nin tefsirlerinde âyetin âyetle tefsirine fazlaca yer verilmiştir. Örneklerde görüldüğü üzere Beğavî, *el-Keşf*’teki bir âyetin başka bir âyetle tefsir edilişini aynen alıntılanmıştır.

1.1.7. Sünnet İle Tefsir

Sünnet; görünüş, suret, yüz, yaşayış, davranış, yol, gidişat, üslûp, tabiat, yaratılış gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁹ İstilahta ise fakihler, muhaddisler ve usulcüler tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak bütün tanımlara bakıldığında hepsi Hz. Peygamber’in yolunu izleme noktasında birleşmişlerdir. Fıkıh usûlünde sünnet, “Resûlullah’ın söz, fiil ve takrirleri” şeklinde tanımlanmıştır. Hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre ise sünnet hadisle eş anlamlı sayılmaktadır. Kelâm ilminde ise sünnet, “Hz. Peygamber’in ve ashabının itikad ve amelde takip ettikleri yol” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸⁰

Sünnet kavramı ile ilgili Cessâs (ö. 370/981) şu sözü aktarmaktadır: “Hz. Peygamber’in sünneti, uyulması ve devam edilmesi için yaptıkları ve

¹⁷⁸ en-Nûr 24/45.

¹⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 13/224; Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 38/150; Ebü’l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 1/478.

¹⁸⁰ Bedir, “Sünnet”, 38/150.

söyledikleridir.” Sonrasında sünneti söz ve fiil olarak iki kısımda açıklamakta, sözden kastın emir ve yasak gibi ifadeleri, fiilden kastın ise Hz. Peygamber’in bizzat yaptıkları ve kötü olanı terk ettiği eylemler olduğunu söylemektedir.¹⁸¹ Serahsî (ö. 490/1097) de sünneti “Resûlullah’ın ve ondan sonra sahâbenin takip ettikleri ve ortaya koydukları yol”¹⁸² şeklinde tanımlamaktadır.

Kur’ân, dili iyi kullanan, lafızların inceliklerini ve sözün söylenişinden neyin kastedildiğini iyi bilen bir kavme indirilmiştir. Ancak Kur’ân’ın ilk muhataplarının tüm âyetleri anlayıp kavradığını söylemek mümkün değildir. Zira Kur’ân onların bildiği konular yanında hiç bilmedikleri konuları hiç duymadıkları isimler ve kavramlarla beraber ortaya koymakta ve yer yer kullandıkları kelimelere yeni anlamlar yüklemektedir.¹⁸³ Bundan dolayı Kur’ân’ın ilk muhatapları için tefsirde Kur’ân’dan sonra en güvenilir ve doğru kaynak Hz. Peygamber’in sünneti olmuştur.

*“Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.”*¹⁸⁴ *“O peygamberi apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve düşünsünler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.”*¹⁸⁵ âyetleri Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı tebliğ ve teybin görevlerinin olduğunu göstermektedir.

Şüphe yok ki Kur’ân’ın gaye ve maksadını, onun muhataplarına en iyi anlatacak kişi, kendisine kitap gelen Hz. Peygamber’dir. O, Kur’ân’ın aslı ve esasıdır. Kur’ân âyetlerinden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber tebliğ ve teybin ile görevlendirilmiştir. O, üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmiş, Kur’ân’ı muhataplarına açıklamış, ezberletmiş, gerek gördükçe de tefsirini yapmıştır.¹⁸⁶

¹⁸¹ Ahmed b. Alî Ebû Bekr er- Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl* (Kuveyt: Vizâratu’l-Evkâfi’l-Kuveytiyye, 1994), 3/235.

¹⁸² Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Temhîdu’l-fusûl fî’l-usûl*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetu İhyâi’l-Me’âri’l-‘Osmaniyye, 1993), 1/113.

¹⁸³ Birişık, “Tefsir”, 40/283.

¹⁸⁴ el-Mâide 5/67.

¹⁸⁵ en-Nahl 16/44.

¹⁸⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 39-40.

Dolayısıyla Kur'ân'ın tefsiri yapılırken sünnetin gözardı edilmesi mümkün değildir. Kur'ân'ın kendisi de bunu istemektedir.¹⁸⁷

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri, Kur'ân'ın bütün âyetlerinde söz konusu olmamasından dolayı Sa'lebî, geri kalan âyetlerin açıklanması için Kur'ân'ın tefsirinde ikinci önemli kaynak olan sünnete fazlaca müracaat etmiştir. Aynı zamanda Kur'ân'ın mücmelinin beyanı, müşkilinin izahı, umumunun tahsisi, mutlakının takyidi gibi konularda Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerden faydalanmayı tercih etmiştir. Bazı âyetlerin tefsiri için Hz. Peygamber'in âyeti tefsir eden birden fazla hadisini nakletmiştir. Bazen ise âyetlerin tefsirinde tek bir hadis ile yetinmeyi uygun görmüştür.

Beğavî ise tefsirinin mukaddimesinde sünnet ile ilgili şunları söylemiştir: "Tefsir yaparken, bir âyete uygunluğu sebebiyle ya da bir hükmü açıklamak için Hz. Peygamber'in hadislerini zikrettim. Çünkü Kur'ân'ın beyanı sünnetten istenir. Din işleri ve şariat, Kur'ân ve sünnete dayanır."¹⁸⁸ Beğavî'nin yaptığı açıklamadan da anlaşılacağı üzere fazlaca sünnete başvurmuştur. Hadislere müracaat konusunda Sa'lebî'nin *el-Keşf* adlı eserinden yararlanmayı tercih etmiştir. Tefsirine aldığı hadislere bakıldığında çoğunlukla Sa'lebî'nin eserinde bulunan hadisler olduğu görülür.

el-Keşf ve *Me'âlimü't-tenzîl*, âyetin sünnet ile tefsir edilmesi hususunda karşılaştırıldıklarında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

a) "...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım..."¹⁸⁹ âyetinin tefsiri

وروى هارون بن عنترة عن أبيه قال: لما نزلت هذه الآية بكى عمر (رضي الله عنه) فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: «ما يبكيك يا عمر» قال: أبكاني أنا كنا في زيادة من ديننا فأما إذا كمل فإنه لم يكمل شيء إلا نقص، فقال: «صدقت». وكانت هذه الآية نعي رسول الله صلى الله عليه وسلم وعاش بعدها أحد وثمانون يوماً أو نحوها.

(es-Sa'lebî, 4/16)

روى هارون بن عنترة عن أبيه قال: لما نزلت هذه الآية بكى عمر رضي الله عنه، فقال له النبي ﷺ: "ما يبكيك يا عمر؟" فقال: أبكاني أنا كنا في زيادة من ديننا، فأما إذا كمل فإنه لم يكن شيء قط إلا نقص، قال:

¹⁸⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 197.

¹⁸⁸ el-Beğavî, 1/ 33.

¹⁸⁹ el-Mâide 5/3.

صدقته . وكانت هذه الآية نعي النبي ﷺ وعاش بعدها إحدى وثمانين يوماً، ومات يوم الاثنين بعدما زاعت الشمس الليلتين خلنا من شهر ربيع الأول [سنة إحدى عشرة من الهجرة، وقيل: توفي يوم الثاني عشر من شهر ربيع الأول] وكانت هجرته في الثاني عشر.
(el-Beğavî, 3/13)

Görüldüğü üzere Sa‘lebî, verilen âyetin tefsiri için şu hadisi delil olarak kullanmayı uygun görmüştür: Harun b. Antera, babasının şöyle dediğini rivayet eder: “Allah Resûlü, ‘Seni ağlatan nedir Ömer?’ diye sordu. Dedi ki: Dinimiz sürekli artış içindeydi. Şimdi ise tamamlandı ve bir şey tamamlanınca artık eksilme başladı demektir. Bunun üzerine Allah Resûlü haklısın dedi.” Beğavî de aynı hadisi delil olarak alıntılamaı tercih etmiştir.

b) “Onların bir kısmını ‘Aramızda Allah’ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?’ demeleri için diğerleriyle işte böyle imtihan ettik...”¹⁹⁰
âyetinin tefsiri

العلاء بن بشير عن أبي بكر الناجي عن أبي سعيد الخدري قال: كنت في عصابة فيها ضعفاء المهاجرين، وإن بعضهم يستر بعضاً من العري وقارئ يقرأ علينا ونحن نستمع إلى قراءته فقال النبي صلى الله عليه وسلم حتى قام علينا فلما رأى القارئ سكت، فسلم وقال: ما كنتم تصنعون؟ قلنا: يا رسول الله كان قارئ يقرأ علينا ونحن نستمع إلى قراءته، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: الحمد لله الذي جعل في أمي من أمرت أن أصبر نفسي معهم ثم جلس وسطنا ليعدل نفسه فينا ثم قال هكذا بيده هكذا، فحلق القوم وبرزت وجوههم فلم يعرف رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم أحداً وكانوا ضعفاء المهاجرين. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «أبشروا صعاليك المهاجرين بالفوز التام يوم القيامة تدخلون الجنة قبل أغنياء المؤمنين بنصف يوم مقداره خمس مائة سنة»

(es-Sa‘lebî, 4/151)

أخبرنا الإمام أبو علي الحسين بن محمد القاضي أنا أبو العباس عبد الله بن محمد بن هارون الطيسفوني أنا أبو الحسن محمد بن أحمد التراي ثنا أبو بكر أحمد بن محمد بن عمرو بن بسطام ثنا أبو الحسن أحمد بن سيار القرشي أنا مسدد أنا جعفر بن سليمان عن المعلى بن زياد عن العلاء بن بشير المزني عن أبي الصديق الناجي عن أبي سعيد الخدري قال: جلست في نفر من ضعفاء المهاجرين وإن بعضهم ليستتر ببعض من العري، وقارئ يقرأ علينا إذ جاء رسول الله ﷺ، فقام علينا، فلما قام رسول الله ﷺ سكت القارئ، فسلم رسول الله ﷺ وقال: "ما كنتم تصنعون؟ قلنا يا رسول الله كان قارئ يقرأ علينا فكنا نستمع إلى كتاب الله تعالى، فقال رسول الله ﷺ: "الحمد لله الذي جعل من أمي من أمرني أن أصبر نفسي معهم" قال: ثم جلس وسطنا ليدل

¹⁹⁰ el-En‘âm 6/53.

نفسه فينا ثم قال بيده هكذا فتلقوا، وبرزت وجوههم له، قال فما رأييت رسول الله ﷺ عرف منهم أحدا غيري، فقال رسول الله ﷺ: "أبشروا يا معشر صعاليك المهاجرين بالنور التام يوم القيامة تدخلون الجنة قبل أغنياء الناس بنصف يوم وذلك مقدار خمسمائة سنة".

(el-Beğavî, 3/147-148)

Sa'lebî, verilen âyetin tefsiri için şu hadisi delil getirmiştir: Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) şöyle der: "Muhacirlerden fakir kimselerin yanında oturuyordum. Bu kimselerden kıyafeti üzerlerini tam olarak örtmeyenler diğerlerinin arkasına gizleniyordu. Bir kişi de bize Kur'ân okuyordu. Birden Resûlullah yanımıza geldi ve yanımızda durdu. O gelince, okuyucu sustu. Resûlullah, selam vererek 'Ne yapıyordunuz?' diye sordu. Dedik ki: Ya Resûlallah! Bir kişi bize Kur'ân okuyordu, biz de Allah'ın kitabını dinliyorduk. Bunun üzerine Resûlullah şöyle buyurdu: 'Ümmetimden, birlikte bulunmakla emrolunduğum kişiler var eden Allah'a hamd olsun.' Resûlullah, sonra bizden biri gibi olmak için aramıza oturdu. Ardından eliyle işaret ederek halka şeklinde oturmamızı istedi. Böylece herkesin yüzünü görebiliyordu. Râvî dedi ki: Sanırım Resûlullah, orada benden başkasını tanımıyordu. Bunun üzerine Resûlullah şöyle buyurdu: Ey fakir muhacirler topluluğu, kıyamet gününde nurunuz tam olacağı müjdesiyle sevinin. Cennete zenginlerden yarım gün önce gireceksiniz, bu yarım günün miktarı beş yüz yıl demektir." Burada görüldüğü üzere Beğavî, âyetlerin tefsiri için başvurulmuş hadisi aynen *el-Keşf*'ten alıntılanmıştır.

c) "Güzel amellerde bulunanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır..."¹⁹¹

âyetinin tefsiri

عن صهيب قال: قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا دخل أهل الجنة الجنة نودوا أن: يا أهل الجنة إن لكم عند الله موعدا لم تروه، قال: فيقولون وما هو؟ ألم تبيض وجوهنا وتزحزحنا عن النار وتدخلنا الجنة. قال: فيكشف الحجاب- تبارك وتعالى- فينظرون إليه- قال: فوالله ما أعطاهم الله شيئا أحب إليهم منه.

(es-Sa'lebî, 5/129)

عن صهيب رضي الله عنه قال: قرأ رسول الله ﷺ هذه الآية: { لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ } قال: إذا دخل أهل الجنة الجنة وأهل النار النار نادى مناد: يا أهل الجنة إن لكم عند الله موعدا يريد أن ينجزكموه، قالوا: ما هذا الموعد؟ ألم يثقل موازيننا، ويبيض وجوهنا، ويدخلنا الجنة، ويجرنا من النار؟ قال: فيرفع الحجاب

¹⁹¹ Yûnus 10/26.

فينظرون إلى وجه الله عز وجل. قال: فما أعطوا شيئاً أحب إليهم من النظر إليه." (el-Beğavî, 4/130)

Beğavî, verilen âyetinin tefsiri için *el-Keşf*'ten aldığı şu hadisi kullanmayı uygun görmüştür: Suheyb'den rivayet edildiğine göre Resûlullah "Güzel amellerde bulunanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır..." âyetini okudu ve şöyle söyledi: "Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girince bir münadi şöyle seslenir: 'Ey Cennet ehli! Allah'ın size bir sözü var, onu yerine getirmek istiyor.' Bunun üzerine derler ki: 'O hangi sözdür? Bizim tartımızı ağırlaştırmadı mı? Yüzümüzü beyazlatmadı mı? Bizi cennete sokup, cehennemden kurtarmadı mı?' Bu sırada perde kaldırılır ve Allah'ın yüzünü görürler. Kendilerine verilen hiçbir nimet onlara, O'na bakmaktan daha sevimli gelmez."

d) "Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır..."¹⁹² âyetinin tefsiri

همام بن منبه عن أبي هريرة عن محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «يتعاقبون فيكم، ملائكة بالليل وملائكة بالنهار ويجتمعون في صلاة الفجر وصلاة العصر ثم يعرج إليهم الذين باتوا فيكم فيسألهم ربهم وهو أعلم بهم كيف تركتم عبادي؟ قالوا: تركناهم وهم يصلون وأتيناهم وهم يصلون». (es-Sa'lebî, 5/275)

أخبرنا أبو الحسن السرخسي، أخبرنا زاهر بن أحمد، أخبرنا أبو إسحاق الهاشمي، أخبرنا أبو مصعب، عن مالك، عن أبي الزناد، عن الأعرج، عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله ﷺ قال: "يَتَعَاقِبُونَ فِيكُمْ، ملائكة بالليل وملائكة بالنهار، ويجتمعون في صلاة الفجر وصلاة العصر، ثم يَعْرُجُ الَّذِينَ بَاتُوا فِيكُمْ، فيسألهم ربهم -وهو أعلم بهم-: كيف تركتم عبادي؟ فيقولون: تركناهم وهم يصلون وأتيناهم وهم يصلون". (el-Beğavî, 4/300)

Örnekteki âyetin tefsiri için Beğavî'nin, Ebû Hüreyre tarafından nakledilen "Sizi gece ve gündüz daima takip eden melekler vardır. Sabah ve ikindi namazında toplanırlar. Sizin yanınızda geceleyin göğe yükselirler. Allah, onlardan daha iyi bildiği halde onlara; 'Kullarımı ne hal üzerine terkettiniz?' diye sorar. Onlar da 'Onları biz terk ederken namaz kılıyorlardı ve onlara gittiğimizde de

¹⁹² er-Ra'd 13/11.

namaz kılıyorlardı.’ diye cevap verirler.” hadisini *el-Keşf*’ten alıntılıdığı görülmektedir.

e) “*Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik.*”¹⁹³ âyetinin tefsiri

{فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا} يعني الخضر. واسمه بلياً بن ملكان بن يقطن، والخضر لقب له، سمي بذلك، لما أخبرنا عبد الله بن حامد عن مكّي بن عبدان: أخبرنا أبو الأزهر عن عبد الرزاق عن [معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إنما سمي الخضر خضراً لأنه جلس على فروة بيضاء فاهتزت تحته خضراء» .

(es-Sa‘lebî, 6/182)

وقيل: كان من أبناء الملوك الذين تزهدوا في الدنيا والخضر لقب له سمي بذلك لما: أخبرنا أبو علي حسان بن سعيد المنيعي أنبأنا أبو طاهر محمد بن محمد بن محمش الزيادي أخبرنا أبو بكر محمد بن الحسين القطان حدثنا أحمد بن يوسف السلمي حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال حدثنا أبو هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: «إنما سمي خضراً لأنه جلس على فروة بيضاء فإذا هي تهتز تحته خضراً».

(el-Beğavî, 5/188)

Sa‘lebî, âyetin tefsiri için “Hızır’a bu ismin veriliş sebebi, beyaz bir posta oturduğunda o postun altının birden sarsılarak yeşermesidir.” hadisini delil olarak getirmeyi uygun görmüştür. Verilen örnekte görüldüğü üzere Beğavî de *el-Keşf*’ten faydalanarak aynı hadisi delil olarak kullanmıştır.

f) “*Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir...*”¹⁹⁴ âyetinin tefsiri

أخبرني ابن فنجويه قال: حدثنا أبو بكر بن مالك القطيعي قال: حدثنا عبد الله بن أحمد ابن حنبل قال: حدثني أبي قال: حدثنا سفيان عن الزهري عن سعيد عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قال الله عز وجل: يؤذيني ابن آدم بسبّ الدهر وأنا الدهر، بيدي الأمر، أقلب الليل والنهار»

(es-Sa‘lebî, 7/122)

أخبرنا عبد الواحد المليحي، أخبرنا عبد الله النعيمي، أخبرنا محمد بن يوسف، أخبرنا محمد بن إسماعيل، أخبرنا الحميدي، أخبرنا سفيان، أخبرنا الزهري، عن سعيد بن المسيب، عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ: قال الله تعالى: "يؤذيني ابن آدم، يسبّ الدهر وأنا الدهر، بيدي الأمر، أقلب الليل والنهار."

(el-Beğavî, 6/54)

¹⁹³ el-Kehf 18/65.

¹⁹⁴ en-Nûr 24/44.

Beğâvî, örnekteki âyetin tefsiri için “Allah buyurdu ki; Ademoğlu beni incitir, zamana lanet eder. Halbuki zaman bana aittir. Hüküm benim elimdedir. Geceyi gündüze, gündüzü geceye çeviririm.” hadisini *el-Keşf*’ten alıntılararak delil olarak kullanmıştır.

Sa‘lebî, verilen örneklerde görüldüğü üzere Kur’ân’da bulunan mücmeli beyan, umumu tahsis, mutlakı takyid, müşkili izah, müphemî beyan için bolca hadislere başvurmayı tercih etmiştir. Beğavî de âyetlerin tam anlaşılması için Sa‘lebî’nin kullandığı hadislerden faydalanmıştır.

1.1.8. Esbâb-ı Nüzûl ile Tefsir

Sebeb ve nüzûl kavramlarından oluşan “sebeb-i nüzûl”, Arapça bir terkiptir.¹⁹⁵ Sebeb sözlükte, metot, yol, ip, bağlantı, işaret, vesile ve vasıta anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁶ Aynı zamanda istenilen amaca ulaştıran her şeye de sebep denilmektedir.¹⁹⁷ Nüzûl kavramı ise “نزل” fiilinden mastardır ve yüksekte aşağıya inme ya da iniş anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁸ Sebeb-i nüzûl terimi olarak ise “Hz. Peygamber’in risâlet döneminde meydana gelen ve Kur’ân’ın bazı âyetlerinin ya da bir surenin inmesine sebep olan olay, durum veya herhangi bir şey hakkında Resûlullah’a sorulan soru” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁹⁹

Sebeb-i nüzûl alanında eser vermiş önemli müelliflerden biri olan Vâhidî, Kur’ân’ın âyetlerinin tam olarak anlaşılabilmesi anlamında sebeb-i nüzûl ilmini en önemli vasıtalar arasında saymıştır. Bu konu hakkında da “bir âyetin nüzûl sebebini bilmeden ve âyetin bahsettiği konuya vakıf olmadan o âyetin maksadını ve tefsirini bilmek mümkün değildir” demiştir.²⁰⁰ Bundan yola çıkarak sebeb-i

¹⁹⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 220; Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 219.

¹⁹⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 220; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/458-459; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

¹⁹⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, (Kahire: Mektebetü İlmiyye, 1973), 464; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

¹⁹⁸ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 488; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

¹⁹⁹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1943), 1/106; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 111; Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 11/360.

²⁰⁰ Ebû’l Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâb-u nüzûli’l-Kur’ân*, thk. Kemal Besyûnî Zağlul (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l İlmiyye, 1441/1991), 10.

nüzûlü bilmenin Kur'ân'ı tefsir etme konusunda önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Kur'ân'ın bazı âyetleri muayyen ve muşahhas sebeplere bağlı olarak inmiştir. Âlimler sadece 500'e yakın âyetin sebep-i nüzûlünün bulunduğunu tespit etmişlerdir. İbn Teymiyye, iniş sebebi belli olan âyetlerin dışındakiler geçmiş peygamberlerin kıssaları ile âhiretle ilgili çok sayıda âyetin iniş sebeplerini doğrudan o âyetlerin muhteva ve mânalarında aramak gerektiğini belirtmektedir.²⁰¹

Sa'lebî'nin *el-Keşf*'ine bakıldığında sebep-i nüzûle geniş yer verildiği görülmektedir. Her surenin tefsirine başlamadan önce, o sure ile ilgili nüzûl rivayetlerini eserine almayı tercih etmiştir. Aynı zamanda âyetlerin tefsirinden önce ve âyetlerin tefsirini yaptığı bölümlerde de sebep-i nüzûl rivayetlerini aktarmıştır. Âyetin iniş sebepleri ile ilgili ihtilafları da eklemeyi ihmal etmemiştir. Bazen bir âyetin tefsirinde tek bir sebep-i nüzûl rivayeti aktarmışken bazen de birden çok rivayeti peş peşe sıralamayı uygun görmüştür. Bazı durumlarda da birkaç âyet için tek bir sebep-i nüzûl rivayeti aktarmıştır. Sa'lebî, sebep-i nüzûl ile ilgili pek çok sahâbe ve tabiîn rivayetinden faydalanmıştır.²⁰² Bu isimler şu şekilde sıralanabilir: Abdullah b. Mes'ud, Abdurrahman b. Avf (ö. 32/632), Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İkrime, Dahhâk, Katâde, Süddî, Mukâtil b. Süleyman.²⁰³

Beğavî, sebep-i nüzûle önem vermiş ve Sa'lebî kadar geniş olmasa da bu ilmi eserinde kullanmıştır. Surelerin tefsirine başlamadan önce bahsi geçen sure ile ilgili nüzûl sebeplerine fazla değinmeyi tercih etmemiştir. Âyetlerin tefsiri sırasında iniş sebepleri ile ilgili rivayetleri aktarmayı uygun görmüştür. Sa'lebî'nin eserinde olduğu gibi Beğavî de nüzûl sebepleri ile ilgili meselelerde oluşan ihtilafları zikretmeyi ihmal etmemiştir. Aynı zamanda Sa'lebî'nin sebep-i

²⁰¹ Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", 11/360.

²⁰² Rukiye Çabuk, *Ebu İshak es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27; Sümeyra Ögtem, *Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5.

²⁰³ es-Sa'lebî, 1/75-85.

nüzûl ile ilgili kaynaklarından faydalanmıştır. *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*, sebeb-i nüzûl açısından mukayese edildiğinde şu tablo ortaya çıkmaktadır:

a) “*De ki: ‘Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir?’ De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir...*”²⁰⁴ âyetinin tefsiri

قال الكلبي: أتى أهل مكة رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: ما وجد الله رسولا غيرك وما نرى أحدا يصدقك فيما تقول ولو سألنا عنك اليهود والنصارى فزعموا أنه ليس لك عندهم ذكر فأرنا من يشهد أنك رسول الله كما تزعم، فأنزل الله { قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً } فإن أجابوك وإلا فقل { قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ } على ما أقول وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَكُمْ وخوفكم يا أهل مكة بِهِ وَمَنْ بَلَغَ يعني ومن بلغه القرآن من العجم وغيرهم.

(Sa‘lebî, 4/140)

قال الكلبي: أتى أهل مكة رسول الله ﷺ فقالوا: أرنا من يشهد أنك رسول الله فإننا لا نرى أحدا يصدقك، ولقد سألنا عنك اليهود والنصارى فزعموا أنه ليس لك عندهم ذكر، فأنزل الله تعالى: { قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ } أعظم، { شَهَادَةً } ؟ فإن أجابوك، وإلا { قُلِ اللَّهُ } هو { شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ } على ما أقول، ويشهد لي بالحق وعليكم بالباطل، { وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَكُمْ بِهِ } لأخوفكم به يا أهل مكة، { وَمَنْ بَلَغَ } يعني: ومن بلغه القرآن من العجم وغيرهم من الأمم إلى يوم القيامة.

(Beğavî, 3/133)

Sa‘lebî, âyetin sebeb-i nüzûlü için Kelbî’den gelen şu rivayeti aktarmıştır: “Mekke’nin ileri gelenleri Hz. Peygamber’e: ‘Bize, senin Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik edecek birini göster. Senin peygamberlik davanda seni doğrulayan kimse göremiyoruz. Seni Yahudilere ve Hristiyanlara sorduk. Senden hiç haberleri olmadığını söylediler ve bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.” Görüldüğü üzere Beğavî, *el-Keşf*’te aktarılan bu rivayeti lafzen değil mânen almıştır.

b) “*Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın...*”²⁰⁵ âyetinin tefsiri

نزلت هذه الآية في أبي اليسر عمرو بن غزية الأنصاري وكان يبيع التمر فأنته امرأة تبتاع تمرا فقال: إن هذا التمر ليس بجيد وفي البيت أجود منه، فهل لك فيه، فقالت: نعم، فذهب بها إلى بيته فضمها إليه وقبلها، فقالت له: اتق الله فتركها وندم على ذلك، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم وقال: يا رسول الله، ما تقول في رجل راود امرأة عن نفسها ولم يبق شيئا مما يفعل الرجال بالنساء إلا ركبه غير أنه لم يجامعها، فقال عمر

²⁰⁴ el-En‘âm 6/19.

²⁰⁵ Hûd 11/114.

بن الخطاب: لقد ستر الله عليك لو سترت على نفسك، فلم يردّ عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئاً، وقال: أنظر فيه أمر ربي، وحضرت صلاة العصر، فصلّى النبي صلى الله عليه وسلم العصر، فلما فرغ أتاه جبريل بهذه الآية، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «أين أبو اليسر؟» فقال: ها أنا ذا يا رسول الله، قال: «أشهدت معنا هذه الصلاة؟» قال: نعم، قال: «اذهب فإنها كفارة لما عملت» فقال عمر: يا رسول الله أهذا له خاصّة أم لنا عامة؟ فقال صلى الله عليه وسلم: «بل للناس عامة»

(es-Sa‘lebî, 4/187)

رُوي أنها نزلت في أبي اليسر، قال: أتتني امرأة تبتاع تمرًا فقلت لها: إن في البيت تمرًا أطيب منه: فدخلت معي البيت، فأهويت إليها فقبلتها، فأتيتُ أبا بكر رضي الله عنه فذكرت ذلك له فقال: استر على نفسك وتب، فأتيت عمر رضي الله عنه فذكرت ذلك له، فقال: استر على نفسك وتب، فلم أصبر فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكرت ذلك له، فقال: «أخلفت غازيا في سبيل الله في أهله بمثل هذا، حتى ظن أنه من أهل النار؟ فأطرق رسول الله ﷺ حتى أوحى الله إليه: { وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ } الآية، فقال أصحاب رسول الله ﷺ: ألهذا خاصة أم للناس عامة؟ قال: "بل للناس عامة".

(el-Beğavî, 3/185)

Sa‘lebî, âyetin tefsirinin iniş sebebini açıklamak için rivayetler nakletmiş sonrasında da hadislerden deliller getirmiştir. Beğavî de aynı rivayetleri bazı değişikliklerle alıntılanmıştır. Beğavî’nin alıntılanadığı rivayetler şu şekildedir: “Bu âyetin Ebû’l-Yeser hakkında indiği söylenmiştir. Denildi ki: Hurma satın almak için bir kadın geldi, ona ‘Evimde daha güzeli var’ dedim. Benimle birlikte eve girdi. O anda onu, tutup öptüm. Sonra bu durumu gidip Ebu Bekir’e anlattım. O ‘Bu yaptığını ört ve tevbe et’ dedi. Ama ben dayanamadım ve Resulullah’a anlattım. O ‘Allah yolunda savaşa çıkmış bir kişinin karısına bunu mu yaptın’ dedi. Bunun üzerine bu kişi kendisini cehennemlik sandı. Resûlullah, şu âyet inene kadar hiçbir şey söylemedi: ‘Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın, şüphesiz ki iyilikler kötülükleri giderir.’ Resûlullah’ın ashabı, ‘Bu âyet kişiye özel midir, yoksa tüm insanlığa mıdır?’ diye sordular. Resûlullah ‘Tüm insanlığı kapsar’ dedi.”

c) “De ki: İster Allah diyerek, ister Rahmân diyerek yakarın; hangisiyle yakarırsanız olur, çünkü bütün güzel isimler O’na mahsustur...”²⁰⁶ âyetinin tefsiri

²⁰⁶ el-İsrâ 17/110.

قال ابن عباس: تهجد رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات ليلة فجعل يقول في سجوده: يا الله يا رحمن يا رحيم، فقال المشركون: كان محمد يدعو إلها واحدا فهو الآن يدعو إلهين اثنين الله والرحمن، والله ما نعرف الرحمن إلا رحمن اليمامة يعنون مسيلمة الكذاب، فأنزل الله عز وجل هذه الآية.

(Sa'lebî, 6/141)

قال ابن عباس: سجد رسول الله ﷺ بمكة ذات ليلة فجعل يبكي ويقول في سجوده: يا الله يا رحمن فقال أبو جهل: إن محمدا ينهانا عن آلهتنا وهو يدعو إلهين! فأنزل الله تعالى هذه الآية.

(Beğavî, 5/137)

Sa'lebî, örnekteki âyetin sebab-i nüzûlünü şu şekilde açıklamıştır: “İbn Abbas dedi ki: Allah Resûlü bir gece teheccüd namazı kılarken secdede ‘Ya Rahman’, ‘Ya Allah’, ‘Ya Râhim’ demeye başladı. Müşrikler bunu duyunca ‘Muhammed (sav) tek bir ilaha dua ederdi, şimdi ise Allah ve Rahmân diye iki ilaha dua ediyor. Müseylimetü’l-Kezzab’ı kastederek biz ancak Yemâme’nin Râhman’ını tanırız, başka Rahmân bilmeyiz derlerdi.’ Bu sözler üzerine Allah bu âyeti inzâl etti.” Görüldüğü üzere Beğavî de bu rivayeti özetleyerek eserine almıştır.

d) “Zina eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir...”²⁰⁷ âyetinin tefsiri وقال عكرمة: نزلت في نساء بغايا متعالمات بمكة والمدينة وكنّ كثيرات ومنهن تسع صواحب رايات، لهن رايات كرايات البيطار يعرفن بها: أم مهزول جارية السائب بن أبي السائب المخزومي، وأم عليط جارية صفوان بن أمية، وحنة القبطية جارية العاص بن وائل.

(Sa'lebî, 7/65)

وقال عكرمة: نزلت في نساء بمكة والمدينة، منهن تسع لهن رايات كرايات البيطار يعرفن بها، منهن أم مهزول جارية السائب بن أبي السائب المخزومي، وكان الرجل ينكح الزانية في الجاهلية يتخذها مأكلة، فأراد ناس من المسلمين نكاحهن على تلك الجهة، فاستأذن رجل من المسلمين رسول الله ﷺ في نكاح أم مهزول واشترطت له أن تنفق عليه، فأنزل الله هذه الآية .

(Beğavî, 6/8-9)

Sa'lebî, örnekteki âyetin sebab-i nüzûlünü İkrime'den aktarılan rivayetle açıklamıştır. Beğavî ise aynı rivayeti bazı değişikliklerle eserine almıştır. Beğavî,

²⁰⁷ en-Nûr 24/3.

İkrime'nin rivayetini şu şekilde alıntılamaştır: “Bu âyet Mekke ve Medine’de bulunan, kendilerini kiralamakla tanınan ve bundan dolayı çadırlarına dokuz alamet takılan meşhur kadınlar hakkında inmiştir. Mahzumlu es-Sâib b. Ebî es-Sâib’in cariyesi olan Ümmü Mahzûl da bunlardan birisiydi. Cahiliyede bir adam gelip kadının nafakasını ödediğinde onunla evlenebiliyordu. Müslümanlardan bir adam da bu yolla, Ümmü Mahzûl ile evlenmek için Resûlullah’tan izin istedi ve kadın ona nafakasını ödemesini şart koştu. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.”

e) “Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mü’min bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur...”²⁰⁸ âyetinin tefsiri

قوله عز وجل: { وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ } الآية. نزلت في زينب بنت جحش بن رثاب ابن النعمان بن حبرة بن مرة بن غنم بن دودان الأسدية، وأخيها عبد الله بن جحش، وكانت زينب بنت أمية بنت عبد المطلب عمّة النبي صلى الله عليه وسلم، فخطبها رسول الله صلى الله عليه وسلم على مولاه زيد بن حارثة، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم اشترى زيدا في الجاهلية من عكاظ، وكان من سبي الجاهلية فأعتقه وتبناه، فكان زيد عربياً في الجاهلية مولى في الإسلام.

(es-Sa‘lebî, 8/46)

قوله عز وجل: { وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ } نزلت الآية في زينب بنت جحش الأسدية وأخيها عبد الله بن جحش وأمه أمية بنت عبد المطلب عمّة النبي ﷺ، خطب رسول الله ﷺ لمولاه زيد بن حارثة وكان رسول الله ﷺ اشترى زيداً في الجاهلية بعكاظ فأعتقه وتبناه، فلما خطب رسول الله ﷺ زينب رضيّت وظننت أنه يخطبها لنفسه فلما علمت أنه يخطبها لزيد أبت وقالت: أنا ابنة عمك يا رسول الله فلا أرضاه لنفسي، وكانت بيضاء جميلة فيها حدة، وكذلك كره أخوها ذلك.

(el-Beğavî, 6/353)

Sa‘lebî, verilen âyetin sebab-i nüzûlü için kısa bir açıklama yapmış sonrasında da hadisler nakletmiştir. Beğavî de aynı açıklamaları özetleyerek eserine almayı tercih etmiştir. Beğavî’nin alıntıladığı açıklamalar şu şekildedir: “Bu âyet, Zeynep bint Cahş el-Esediyye, kardeşi Abdullah b. Cahş ve anneleri Umeyme bint Abdulmuttalib -Resûlullah’ın halası olur- hakkında nazil olmuştur. Resûlullah, Zeyd b. Hârise’yi nişanladı. Zeyd ise Resûlullah’ın cahiliye devrinde Ukaz panayırında satın alıp, sonrasında onu azad edip evlatlık edindiği kölesiydi.

²⁰⁸ el-Ahzâb 33/36.

Onu Caş bint Zeynep ile nişanlamak istedi. Zeynep ise Resûlullah'ın kendisi ile evlenmek istediğini sanmıştı. Onun Zeyneb'i, Zeyd için istediği anlaşılınca Zeynep bu durumdan hoşlanmadı ve: 'Ey Allah'ın Resûlü, ben senin halanın kızıyım, onu istemiyorum' dedi. Zeynep beyaz tenli ve çok güzel biriydi. Erkek kardeşi de bu nişandan hoşlanmadı.”

Diğer pek çok konuda olduğu gibi Beğavî, sebab-i nüzûl konusunda da Sa'lebî'nin *el-Keşf* adlı eserinden fazlaca yararlanmıştı. Görüldüğü üzere Beğavî, bu konu ile ilgili *el-Keşf* te bulunan sebab-i nüzûl ile ilgili rivayetlerin önemli gördüğü kısımlarını özetleyerek alıntılanmıştır.

1.1.9. Sahâbe ve Tâbiîn Kavli İle Tefsir

Sahâbe neslinin Hz. Peygamber'e karşı olan teslimiyeti, ona verdikleri destek ve İslâm'ın doğru anlaşılması konusunda gösterdikleri çaba dinde önemli bir yere sahiptir.²⁰⁹ Peygamber Efendimiz'den sonra Kur'ân'ı en iyi anlayanlar şüphesiz sahâbilerdir. Kur'ân, onların konuştukları dil üzere nâzil olmuştur. Nüzûl ortamında yaşamış olmaları sebebiyle inen âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmiş ve anlamadıkları konuları Hz. Peygamber'e sorarak öğrenmişlerdir. Ayrıca onlar felsefî akımların etkisinden uzak yaşadıkları için zihinleri oldukça berrak ve dilleri fasihti. Bu sebeple Kur'ân'ın tefsiri konusunda sahâbe ve tâbiîn kavli, Hz. Peygamber'den sonra en güvenilir kaynak sayılmıştır.²¹⁰ Onlar, Kur'ân'ı en iyi şekilde anlamak için önemli gayretler ortaya koymuşlardır.

Tefsir alanına olan katkıları oldukça fazla olmakla beraber kendilerinden sonra gelen müfessirlerin yolunu belirleme noktasında önemli bir miras bırakmışlardır.²¹¹ Özellikle dört halife ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) gibi âlimler Kur'ân hakkında geniş bilgiye sahiplerdir. Abdullah b. Me'sûd, bu konu hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder: “Allah'a yemin olsun ki Kur'ân'da bulunan her âyetin hangi konuda, kim hakkında ve nerede nazil olduğunu

²⁰⁹ Efendioğlu, “Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 35/491.

²¹⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 95-96; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 73.

²¹¹ Mehmet Zahir Doğan, *Sahâbenin Dirayet Tefsiri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 26.

biliyorum. Eğer Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen olduğunu öğrensem, gitme imkânım varsa vallahi kalkar ona giderim.”²¹²

Kur'ân'ı tefsir etme konusunda sahâbeden bazı müfessirler müteşabih âyetleri tefsir etmekten kaçınmış, re'y ile tefsire karşı çıkmışlardır. Sahâbenin diğer kısmı ise naklin bulunmadığı yerde re'y ve içtihad ile âyetleri tefsir etmeyi tercih etmiştir. Kur'ân âyetlerini icthadlarıyla tefsir etmeyi uygun gören sahâbiler öncelikle Kur'ân'a sonra sünnete başvurup, Arap dilinden de faydalanarak âyetleri kendi re'ylarıyla yorumlamaya çalışmışlardır.²¹³

Sahâbe neslinden sonra gelen tâbiîn uleması İslâmi ilimlerin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Tâbiîn âlimlerinin görüşleri sonraki dönemlerde referans kabul edilmiştir.²¹⁴ İkinci Müslüman nesil olan tâbiîn nesli, Kur'ân ile tanıştığında ilahi mesajı anlama konusunda yaşanan güçlükler tefsir ve te'vil mahiyetindeki görüşlerin artış göstermesine sebebiyet vermiştir. Sahâbe gibi tâbiîn nesli de âyetleri tefsir ederken ilk olarak Kur'ân âyetlerine ve sünnete başvurmuş daha sonra hocaları olan sahâbenin görüşlerini aktarmıştır. Ehl-i Kitap'tan edindikleri bilgileri kullanıp sonra da kendi icthadlarına göre hareket etmişlerdir.²¹⁵ Tâbiîn uleması, tefsirde sahâbenin tanıklığına başvurmayı prensip edinmiştir. Ancak sahâbe neslinin çoğunun vefat etmiş olması sebebiyle re'y ve icthada müracaat etmiştir.²¹⁶ Tâbiîn görüşlerinin hüccet olup olmaması konusunda görüş ayrılıkları vardır. Tâbiîn sözlerinin hüccet oluşu onların bir meselede ortak görüş beyan etmeleri şartına dayanır.²¹⁷

Sa'lebî, sahâbe ve tâbiîn görüş ve uygulamalarını tefsirinde fazlaca kullanmıştır. Bu nakillerin çoğunun kaynaklarını mukaddimesinde belirtmiş, tefsir içerisinde tekrar aktarmamıştır. Görüşlerini naklettiği sahâbiler arasında öncelikle Abdullah b. Abbas yer almaktadır. Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gibi pek çok önemli sahâbiden nakiller yapıp,

²¹² İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 96.

²¹³ Mehmet Zeki Doğan & Abdülbaki Güneş, “Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış”, *İlahiyat Dergisi* 2 (2019): 55.

²¹⁴ Arif Ulu, “Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 39/329.

²¹⁵ Murat Kayacan, “İsmail Cerrahoğlu'nun Tâbiîn Dönemi Tefsiri ve İsrâiliyat Literatürüne Bakışının Analizi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019): 71.

²¹⁶ Mustafa Öztürk, “Sahâbe, Kur'ân ve Tefsir”, *İlahiyat Akademik Dergisi* 7/8 (2018): 137-138.

²¹⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûu fevâtâ*, 13/370.

onların görüşlerini kendi tefsir yöntemine göre değerlendirip ele almıştır. Sa‘lebî, âyetlerde geçen önemli ve anlaşılması zor olan kavramların daha iyi idrak edilmesi, âyette bulunan fiillerin doğru şekilde anlamlandırılması, bazı tâbirlerin anlaşılması, sebab-i nüzûllerin belirtilmesi gibi meselelerde sahâbenin farklı görüşlerine önem vermiş ve eserinde kullanmıştır.

Muhyissünne lakabına layık görülen Beğavî’nin eserinde sahâbe ve tâbiîn rivayetlerine sık sık rastlanmaktadır. Özellikle Sa‘lebî’nin sıklıkla nakillerine başvurduğu İbn Abbas, Abdullah b. Mes‘ûd ve Abdullah b. Zübeyr’in isimleri Beğavî’nin eserinde de çok fazla görülmektedir. Beğavî’nin eserindeki bahsi geçen konularda örneklerle bakıldığında pek çok bölümde *el-Keşf*’ten birebir alıntılar yapılmıştır. Her iki tefsirde de büyük ölçüde aynı sahâbilerden nakledilen rivayetler, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’in *el-Keşf*’e dayandığını göstermektedir. Bu konuda Beğavî’nin Sa‘lebî’den yararlandığını gösteren örnekler şöyledir:

a) “*Rabbınızdan bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur.*”²¹⁸

âyetinin tefsiri

فقال ابن عباس: كانت عكاظ ومجنة وذو الحجاز أسواقا في الجاهلية كانوا يتجرون فيها في الموسم وكان أكثر معاشهم منها فلما جاء الإسلام كأنهم تأثموا منها فسألوا النبي صلى الله عليه وسلم فأنزل الله هذه الآية . وقال أبو أمامة التيمي: قلت لابن عمر: إنا قوم نكري فيدعمون المؤمنين في الحج. فقال: أستم تحرمون كما يحرمون وتطوفون كما يطوفون وترمون الحجارة كما يرمون؟ قلت: بلى. قال: أنتم حاج، جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فسأله عن الذي سألتني عنه فلم يدر ما يقول له حتى نزل جبرئيل بهذه الآية {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ} يعني التجارة.

(es-Sa‘lebî, 2/108)

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: كانت عكاظ ومجنة وذو المجاز أسواقا في الجاهلية فلما كان الإسلام تأثموا من التجارة فيها فأنزل الله تعالى { لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ } في مواسم الحج، قرأ ابن عباس كذا ، وروي عن أبي أمامة التيمي قال: قلت لابن عمر: إنا قوم نكري في هذا الوجه، يعني إلى مكة، فيزعمون أن لا حج لنا، فقال: أستم تحرمون كما يحرمون وتطوفون كما يطوفون وترمون كما يرمون؟ قلت بلى، قال: أنت حاج: جاء رجل إلى النبي ﷺ يسأله عن الذي سألتني عنه فلم يجبه بشيء حتى نزل جبرئيل بهذه الآية { لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ } أي حرج { أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً } أي رزقا { مِنْ رَبِّكُمْ } يعني بالتجارة في مواسم الحج.

(el-Beğavî, 1/228)

²¹⁸ el-Bakara 2/198.

Beğavî, örnekteki âyetin tefsirini yaparken *el-Keşf*'te bulunan İbn Abbas ve Ebû Umâme et-Teymî'den açıklamalar alıntılanmıştır. Âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “İbn Abbas’tan: Ukaz, Mecenne, Zulmecaz cahiliye dönemindeki panayırlardı. İslâm geldikten sonra Müslümanlar oralarda ticaret yapmayı günah saymaya başladılar. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi. Ebû Umâme et-Teymî'den: İbn Ömer’e şöyle söyledim. Mekke’ye giderken deve kiraya verirdik. Bazıları ise bizim haccımızın kabul olmadığını iddia ediyorlar. O: ‘Siz de diğerlerinin ihrama girdiği gibi ihrama giriyor, onların tavaf yaptıkları gibi tavaf yapmıyor musunuz?’ dedi. Ben ‘Elbette yapıyoruz’ dedim. ‘Öyleyse hac yapmış oluyorsunuz. Nebi’ye bir kişi gelerek senin bana sorduğunu sormuştu. Cibril ona ‘Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur...’ âyeti ininceye kadar bir cevap vermedi.’ dedi.

b) “Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların âhirette hiç nasipleri yoktur.”²¹⁹ âyetinin tefsiri

{إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا} : اختلفوا في نزول هذه الآية: فقال عكرمة: نزلت في أبي رافع وكنانة بن أبي الحقيق وحيي بن أخطب وغيرهم من رئيس اليهود كتبوا ما عهد الله إليهم في التوراة في شأن محمد صلى الله عليه وسلم وبدلوه وكتبوا بأيديهم غيره، وحلفوا إنه من عند الله لنلا يفوتهم الرشى والمأكَل التي كانت لهم على أتباعهم.

(es-Sa‘lebî, 3/98)

قوله تعالى: { إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا } قال عكرمة : نزلت في رؤوس اليهود، كتموا ما عهد الله إليهم في التوراة في شأن محمد ﷺ وبدلوه وكتبوا بأيديهم غيره وحلفوا أنه من عند الله لنلا يفوتهم المأكَل والرشا التي كانت لهم من أتباعهم.

(el-Beğavî, 2/57)

Sa‘lebî, örnekteki âyetin tefsiri için İkrime’nin bu rivayetini delil olarak kullanmayı uygun görmüştür: “İkrime dedi ki: Yahudilerin ileri gelenleri, Allah’ın Tevrat’ta geçen Hz. Peygamber ile ilgili kendilerine emanet ettiği şeyleri gizlediler, kendi elleriyle yazıp kitabı değiştirdiler. Onlara verilen yiyecekleri ve rüşveti kaçırmamak için yazdıkları şeylere Allah’tandır dediler ve yemin ettiler.”

²¹⁹ Âl-i İmrân 3/77.

Beğavî’de bu konuda Sa‘lebî’den faydalanmıştır. Aynı rivayeti birebir alıntı yapıp, kaynak göstermeye gerek duymamıştır.

c) “(Ey inkâr edenler!) Allah mü’minleri, pisi temizden ayırmadan bulunduğunuz hal üzere bırakacak değildir...”²²⁰ âyetinin tefsiri

وقال السدي: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «عرضت عليّ أمّتي في صورها في الطين كما عرضت على آدم (عليه السلام) وأعلمت من يؤمن بي ومن لا يؤمن» فبلغ ذلك المنافقين واستهزؤا وقالوا: زعم محمد أنه يعلم من يؤمن به ومن يكفر به ممّن لم يخلق بعد، ونحن معه ولا يعرفنا، فبلغ ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم فقام على المنبر خطيباً فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: «ما بال [القوم] حملوني وطعنوا في حلمي، لا تسألوني عن شيء فيما بينكم وبين الساعة إلا أنبأتكم» فقام عبد الله بن حذافة السهمي فقال: يا رسول الله من أبي؟ فقال: «حذافة»، فقام عمر ابن الخطاب (رضي الله عنه) فقال: يا رسول الله رضينا بالله رباً وبالإسلام ديناً وبالقرآن إماماً وبك نبياً فاعف عنا عفا الله عنك. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ... ، فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ؟» ثم نزل عن المنبر، فأنزل الله تعالى هذه الآية .

(es-Sa‘lebî, 3/217)

وقال السدي: قال رسول الله ﷺ: "عُرِضْتُ عَلَيَّ أُمَّتِي فِي صُورِهَا فِي الطِّينِ كَمَا عُرِضْتُ عَلَى آدَمَ وَأُعْلِمْتُ مِنْ يُؤْمِنُ بِي وَمَنْ يَكْفُرُ بِي" فَبَلَغَ ذَلِكَ الْمُنَافِقِينَ فَقَالُوا اسْتَهْزَءُوا: زَعَمَ مُحَمَّدٌ أَنَّهُ يَعْلَمُ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرُ مِمَّنْ لَمْ يَخْلُقْ بَعْدَ، وَنَحْنُ مَعَهُ وَمَا يَعْرِفُنَا، فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَقَامَ عَلَى الْمَنْبَرِ فَحَمْدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ: "مَا بَالُ أَقْوَامٍ طَعَنُوا فِي عِلْمِي لَا تَسْأَلُونِي عَنْ شَيْءٍ فِيمَا بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ السَّاعَةِ إِلَّا أَنْبَأْتُكُمْ بِهِ" فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حَذَافَةَ السَّهْمِيِّ فَقَالَ: مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: حَذَافَةُ فَقَامَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِالْقُرْآنِ إِمَامًا وَبِكَ نَبِيًّا فَاعْفُ عَنَّا عَفَا اللَّهُ عَنْكَ فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ؟" ثُمَّ نَزَلَ عَنِ الْمَنْبَرِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ .

(el-Beğavî, 2/140)

Verilen örnekte görüldüğü gibi Sa‘lebî, âyetin tefsiri için tâbiîn âlimlerinden olan Süddî’nin şu rivayetini delil olarak getirmiştir: “Allah Resûlü şöyle buyurmuştur. ‘Ümmetim bana, çamurdaki suretlerinde aynen Âdem’e arz edildikleri gibi arz edildiler ve bana onlardan kimin inanıp inanmayacağı gösterildi.’ Bu, münafıklara ulaştı, alay ettiler ve dediler ki: ‘Muhammed, biz onun yanında olduğumuz ve bizi tanımadığı halde kendisine iman eden ve etmeyenleri henüz yaratılmadan bildiğini iddia etti.’ Böyle dedikleri Resûlullah’a ulaştı ve hutbe için minbere çıktı, Allah’a hamd ve senâda bulundu, onu övdü ve

²²⁰ Âl-i İmrân 3/179.

sonra: ‘Ne oluyor da kimileri benim ilmimi eleştiriyorlar? Sizinle kıyamet arasında olacak herhangi bir şeyi bana sorduğunuzda size haber veririm.’ dedi...” Görüldüğü üzere Beğavî de, aynı rivayeti *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almıştır.

d) “İşimiz itaat, diyorlar, yanından ayrılınca da içlerinden bir grup, içinden senin söylediğinin tersini kuruyor...”²²¹ âyetinin tefsiri

فقال قتادة والكلبي: بَيَّتَ أَيَّ غَيْرٍ وَبَدَّلَ الَّذِي عَهْدَ إِلَيْهِمُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيَكُونُ السَّبَبُ مَعْنَى التَّبْدِيلِ. قَالَ الشَّاعِرُ: بَيَّتَ قَوْلِي عَبْدَ الْمَلِكِ ... قَاتَلَهُ اللَّهُ عَبْدًا كَفُورًا . وَقَالَ الْقَتِيبِيُّ وَأَبُو عُبَيْدَةَ: (بَيَّتَ طَائِفَةً مِنْهُمْ) أَيَّ قَالُوا وَقَدَرُوا لَيْلًا غَيْرَ الَّذِي أُعْطُوا نَهَارًا، وَكُلُّ شَيْءٍ قَدَرٌ لَيْلٍ مِنْ شَرِّ فَهُوَ تَبْيِيتٌ... وَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ سَعِيدُ بْنُ مَسْعُودَةَ الْأَخْفَشُ: يَقُولُ الْعَرَبُ لِلشَّيْءِ إِذَا قَدَرَ قَدْ بَيَّتَ، يُشَبِّهُونَهُ تَقْدِيرَ بَيوتٍ [الشعر] .

(es-Sa‘lebî, 3/349)

قال قتادة والكلبي: بَيَّتَ أَيَّ غَيْرٍ وَبَدَّلَ الَّذِي عَهْدَ إِلَيْهِمُ النَّبِيُّ ﷺ، وَيَكُونُ التَّبْيِيتُ بِمَعْنَى التَّبْدِيلِ، وَقَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ وَالْقَتِيبِيُّ: مَعْنَاهُ: قَالُوا وَقَدَرُوا لَيْلًا غَيْرَ مَا أُعْطُوا نَهَارًا، وَكُلُّ مَا قَدَرَ لَيْلٍ فَهُوَ تَبْيِيتٌ... وَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ الْأَخْفَشُ: يَقُولُ الْعَرَبُ لِلشَّيْءِ إِذَا قُدِّرَ، قُدِّيَّتَ، يُشَبِّهُونَهُ بِتَقْدِيرِ بَيوتٍ [الشعر] .

(el-Beğavî, 2/254)

Beğavî örnekteki âyeti, *el-Keşf*’ten alıntılacağı sahâbe, tâbiünden ve sonrakilerden gelen izahlar ile tefsir etmiştir. Âyetin tefsirini şu şekilde yapmıştır: Katâde ve Kelbî, âyetteki ‘بَيَّتَ’ ifadesinin Hz. Peygamber’in kendilerine emrettiğini değiştirmek anlamında olduğunu söylerler. Buna göre ‘التبْيِيت’ kelimesi ‘التبديل’ anlamına gelmektedir. Ebû Ubeyde ve İbn Kuteybe şöyle derler: “Gece, gündüz sana söylediklerinden farklı şeyler kararlaştırırlar. Gece kararlaştırılan her şey için ‘tebyît’ denir.” Ebû’l-Hasen el-Ahfeş şöyle der: “Araplar bir şey kararlaştırıldığı zaman bunu şiir beyitlerinin takdirine benzeterek ‘buyyite’ derler.”

e) “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar...”²²² âyetinin tefsiri

روى البراء بن عازب أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَكَرَ قَبْضَ رُوحِ الْمُؤْمِنِ فَقَالَ: «فِيَعَادُ رُوحُهُ فِي جَسَدِهِ وَيَأْتِيهِ مَلَكَانِ فَيَجْلِسَانِهِ فِي قَبْرِهِ، وَيَقُولَانِ مَنْ رَبُّكَ وَمَا دِينُكَ وَمَنْ نَبِيُّكَ؟ فَيَقُولُ: رَبِّي اللَّهُ وَدِينِي الْإِسْلَامُ وَنَبِيِّي مُحَمَّدٌ، وَيَنْتَهَرَانِهِ وَيَقُولَانِ الثَّانِيَةَ مَنْ رَبُّكَ وَمَا دِينُكَ وَمَنْ نَبِيُّكَ؟ وَهُوَ آخِرُ أَسْئَلَةِ الْمَلَكَيْنِ فَيَنْتَبَهُ اللَّهُ فَيَقُولُ

²²¹ en-Nisâ 4/81.

²²² İbrâhîm 14/27.

ربي الله وديني الإسلام ونبيي محمد صَلَّى الله عليه وسلّم فينادي مناد في السماء أن ثبت عدي» فنزل قوله تعالى { يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا } الآية.

(es-Sa‘lebî, 5/317)

وروي عن البراء بن عازب رضي الله عنه، أن رسول الله ﷺ ذكر قبض روح المؤمن وقال: "فتعاد روحه في جسده وبأثيه ملكان فيجلسانه في قبره فيقولان له مَنْ ربك؟ وما دينك؟ ومن نبيك؟ [فيقول: ربي الله وديني الإسلام ونبيي محمد فينتهرانه ويقولان له الثانية: مَنْ ربك وما دينك ومن نبيك] وهي آخر فتنة تعرض على المؤمن فيثبته الله عز وجل، فيقول: ربي الله وديني الإسلام ونبيي محمد ﷺ فينادي مناد من السماء: أن صدق عدي، قال: فذلك قوله تعالى: { يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ }.

(el-Begavî, 4/315)

Verilen âyetin tefsiri için Beğavî'nin *el-Keşf*'ten alıntıladığı Berâ b. Âzib'in (ö. 71/690 [?]) rivayeti şöyledir: Allah Resûlü, mü'minin ruhunun kabzedilmesinden bahsetti ve şöyle dedi: "Ruhu bedenine iade edilir ve ona iki melek gelir. Bu iki melek onu kabrinde oturarak kendisine 'Rabbim kimdir, dinin nedir, nebin kimdir?' diye sorarlar. O da onlara: 'Rabbim Allah'tır, dinim İslâm'dır, nebim Muhammed (sav)'dir.' diye cevap verir. Melekler onu azarlayarak ikinci kez 'Rabbim kimdir, dinin nedir, nebin kimdir?' diye sorarlar. Bu, mü'minin maruz kaldığı son imtihandır. Allah, bu imtihanda da onu sabit kılar. O ikinci kez 'Rabbim Allah'tır, dinim İslâm'dır, nebim Muhammed'dir.' diye cevap verir. O sırada gökten bir münadi 'Kulum doğru söyledi'diye seslenir. İşte bu Allah'ın '*Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar...*' sözünde bahsedilendir."

f) "Allah göklerin ve yerin nurudur."²²³ âyetinin tefsiri

{اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ}. قال ابن عباس: الله هادي أهل السموات والأرض لا هادي فيهما غيره، فهم بنوره إلى الحق يهتدون، وبهداه من حيرة الضلالة ينجون وليس يهتدي ملك مقرب ولا نبي مرسل إلا بهدى منه. الضحّاك والقرظي: منور السموات والأرض. مجاهد: مدبر الأمور في السموات والأرض. أبي بن كعب وأبو العالية والحسن: مزين السموات بالشمس والقمر والنجوم، ومزين الأرض بالأنبياء والعلماء والمؤمنين.

(es-Sa‘lebî, 7/100)

²²³ en-Nûr 24/35.

{ اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ } قال ابن عباس: هادي أهل السماوات والأرض، فهم بنوره إلى الحق يهتدون وبهداه من الضلالة ينجون. وقال الضحاك: منور السموات والأرض، يقال: نور السماء بالملائكة ونور الأرض بالأنبياء. وقال مجاهد: مدير الأمور في السموات والأرض وقال أبي بن كعب والحسن وأبو العالية: مزّين السموات والأرض، زين السماء بالشمس والقمر والنجوم، وزين الأرض بالأنبياء والعلماء والمؤمنين.

(el-Beğavî, 6/45)

Beğavî, örnekteki âyetinin tefsiri için *el-Keşf*'ten, İbn Abbas, Dahhâk, Mücâhid ve Übey b. Kâ'b gibi önemli âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Bu görüşler şunlardır: İbn Abbas, âyet hakkında şöyle der: “Yüce Allah yer ve gök ehline hidayet verir. Bunların hepsi Allah'ın nuruyla hidayete erip hak yolu bulurlar. Onun hidayete erdirmesiyle dalâletten kurtulup hidayete ererler.” Dahhâk ise âyetin mânasını şöyle açıklar: “Yerleri ve gökleri nurlandıran Yüce Allah'tır. Gökleri melekleriyle, yerleri peygamberleriyle nurlandırıcıdır, denilir.” Mücâhid ise şöyle der: “Allah, gökleri ve yeri sevk ve idâre edendir.” Übey b. Kâ'b, Hasan Basrî ve Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) ise âyeti şöyle açıklar: “Allah, gökleri, güneş, ay ve yıldızlarla, yeryüzünü de peygamberlerle, âlimlerle ve mü'minlerle süsleyendir. Bitkilerle ve ağaçlarla süsleyendir, demek olduğunu söylemiştir.” Sa'lebî'nin yer verdiği rivâyetleri Beğavî'nin de değiştirmeden alıntılardığı görülmektedir.

Sa'lebî, kelimelerin izahı, sebab-i nüzûl, mübhemîn tafsili, tefsir edilen âyetin anlamını pekiştirme vb. konularda sahâbe ve tabiîn görüşlerine yer vermiştir. Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'ine bakıldığında Sa'lebî'nin eserine aldığı sahâbe ve tabiîn rivayetlerini birebir ve kaynak göstermeden alıntılardığı görülmektedir.

1.1.10. Dil Bilgisi İle Tefsir

Kur'ân'ın tefsiri konusunda Arapça bilgisinin önemi tartışılmazdır. Kur'ân'ın Arapça olarak nâzil olması sebebiyle Arap dilinin kelime hazinesini ve dil kurallarını tam kavramadan Kur'ân'ı anlamaya çalışmak doğru

olmayacaktır.²²⁴ İnsanları doğru yola iletme gayesi olan Kur'ân'ın daha doğru bir şekilde anlaşılması Arapça'nın düzgünce idrak edilip, doğru şekilde kullanılmasına bağlıdır. Sahâbeden başta İbn Abbas olmak üzere tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müfessirlerinden pek çoğunun âyetleri tefsir ederken filolojik kaynaklara sık sık müracaat etmeleri Arap dilinin Kur'ân'ın anlaşılması noktasında vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu göstermektedir.²²⁵

Kur'ân'ı ve hadisin inceliklerini anlamak için başlayan filolojik ve edebi faaliyetler, ilerleyen zamanla birlikte müstakil birer ilim dalı halini almıştır.²²⁶ Tarihsel süreç içerisinde bu alanda yazılmış tefsirlere Lügavî Tefsir, Dilbilimsel Tefsir, Filolojik Tefsir, Dilsel Tefsir ve Edebî Tefsir gibi isimler uygun görülmüştür.²²⁷ Dilbilimsel tefsir çalışmaları gârîbu'l-Kur'ân, me'âni'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir türündeki eserlerle başlayıp, i'râbu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân türü eserlerle devam etmiştir.²²⁸

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle beraber farklı dil, din ve kültüre sahip olup İslâm ile tanışmış kimseler Arapça bilmiyor ve dolayısıyla Kur'ân'ı anlamıyorlardı. Ayrıca bazı fırkalara mensup kişiler, Kur'ân'dan kendi görüşlerini tasdik edecek mânalar çıkartmaya çalışıyorlardı. Bu ve benzeri şekilde oluşan sorunlar lügavî tefsire olan ihtiyacı arttırmıştır.²²⁹ Lügatcılar ve nahivciler, ellerinde bulunan imkânlar dahilinde Kur'ân'daki kelimelerden bazılarında bulunan anlama güçlüklerini gidermeye çalışmışlardır.²³⁰ Kur'ân'ı doğru anlama ve koruma çabaları dilbilimsel çalışmaların hızlanmasına sebebiyet vermiştir.²³¹ İlahi mesajın daha doğru bir şekilde idraki için hemen hemen her müfessir, az ya da çok tefsirinde gramer konularına değinmiştir.

²²⁴ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 185.

²²⁵ İsmail Aydın, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 38.

²²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 1/41.

²²⁷ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 62.

²²⁸ Hasan Yıldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 14.

²²⁹ Doğan, *Sahâbenin Dirayet Tefsiri*, 44.

²³⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 215.

²³¹ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, 77.

Müfessirler, nahiv konularının tespitinde Kur'ân'ı en güvenilir ve en sağlam kaynak olarak görmektedirler.²³² Râgıb el-İsfahânî, Kur'ân'ın dilbilimsel tefsir için önemli kaynak sayılması konusunda şunları söylemiştir: “Kur'ân'da kullanılan kavramlar, Arap dilinin özü ve esasıdır. İslâm âlimleri hükümlerinde ona dayanmış, önemli şair ve edipler nazım ve nesirlerinde ona sığınmışlardır.”²³³ Müsâid b. Süleyman da dilbilimsel tefsiri “Kur'ân'ın anlamını Arap dilinin üslup ve lafız özellikleri dahilinde açıklamak” şeklinde tanımlayarak Arap dilinin Kur'ân'ı anlamada ne derecede önem arz ettiğini belirtmiştir.²³⁴

Sa'lebî, dil izahları ile ilgili hususlara oldukça fazla yer vermiştir. Özellikle kelimenin yapısı ve kavramların cümle içindeki işlevi gibi meseleler üzerinde çokça durmuştur. Kelimelerin izahı için âyet, hadis ve şiirlerden faydalanmış, ihtilaflı konularda tercih yapmadan dilbilimcilerin görüşlerini aktarmıştır.²³⁵ Çoğu zaman da âyetlerin î'râbını yapmıştır. Aynı şekilde Sa'lebî kelimelerin lügavî açıklamalarını yaptıktan sonra cümle içerisinde kullanarak o kavramların aldığı değişik mânaları belirtip, daha doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Bazen de dilcilerin görüşlerini tek tek açıklayıp kendi tercihini belirtmeyi uygun görmüştür.

Beğavî de Sa'lebî'nin lügavî açıklamalarda kullandığı yöntemi tercih edip *el-Keşf*'ten değişiklik yapmadan alıntılarda bulunmuştur. *Me'âlimü't-tenzîl*'de dil izahları ile ilgili hususlara yer verirken *el-Keşf*'teki kadar ayrıntıya girmeyi tercih etmemiştir. Bazen lügat bilgilerini doğrudan aktarırken bazen de âyet, hadis ve şiirlerden deliller getirmiştir. Kelimelerin mânası konusunda ittifak sağlanamayan durumlarda dilcilerin görüşlerini aktarıp kendi tercihini belirtmiştir.²³⁶ Beğavî'nin, kelimeleri açıklarken kullandığı dil ile ilgili bilgi ve izahları birebir *el-Keşf*'ten alıntıladığı görülmektedir. Aynı zamanda Sa'lebî'nin lügavî konular için faydalandığı Ahfeş, Zeccâc (ö. 179/708), Kisâî, Ferrâ gibi önemli kaynaklardan

²³² Ali Bulut, *Sibeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 72.

²³³ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 6.

²³⁴ Müsâid b. Süleyman b. Nasır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1432), 38.

²³⁵ Ülgen, *Ebû İshak es-Sa'lebî*, 73.

²³⁶ Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 266.

Beğavî de aynı rivayetleri kullanarak yararlanmıştır. Önemli gördüğü yerleri *el-Keşf*’ten alıntı yaparak kendi eserine almıştır.

Âyetlerin tefsirinde dil bilimi ile ilgili konuda Beğavî’nin *el-Keşf*’ten alıntı yaptığını şu örneklerde görmek mümkündür:

a) “*Ey iman edenler! Allah’ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin...*”²³⁷ âyetinin tefsiri

{وَلَا الْقَلَائِدَ} قال أكثر المفسرين هي الهدايا، والمراد به [المقلدات] وكانوا إذا أخرجوا إلى الحرم في الجاهلية قلدوا السمر فلا يتعرض لهم أحد وإذا رجعوا تقلدوا قلادة شعر فلم يتعرض لهم أحد فهي عن استحلال واجب منهم. وقال مطرف بن الشخير وعطاء: هي القلائد نفسها وذلك أن المشركين كانوا يأخذون من لحاء شجر مكة ونحوها فيقلدون بها فيأمنون بها في الناس فنهى الله عز وجل أن ينزع شجرها.

(es-Sa‘lebî, 4/9)

{وَلَا الْقَلَائِدَ} أي: الهدايا المقلدة، يريد ذوات القلائد، وقال عطاء: أراد أصحاب القلائد، وذلك أنهم كانوا في الجاهلية إذا أرادوا الخروج من الحرم قلدوا أنفسهم وإبلهم بشيء من لحاء شجر الحرم كيلا يتعرض لهم، فنهى الشرع عن استحلال شيء منها. وقال مطرف بن الشخير: هي القلائد نفسها وذلك أن المشركين كانوا يأخذون من لحاء شجر مكة ويتقلدون بها فنهوا عن نزع شجرها.

(el-Beğavî, 3/9)

Beğavî, âyette geçen “الْقَلَائِدَ” kelimesinin izahı ile ilgili *el-Keşf*’ten alıntılar yapmıştır. Mutarrif b. Şihhîr’in izahını tefsirine almayı uygun görmüştür. Âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “(Gerdanlıklara): Bundan kasıt üzerinde gerdanlık bulunan kurbanlıklardır. Atâ şöyle der: ‘Burada gerdanlıkların sahipleri kastedilmektedir. Çünkü onlar cahiliyede Mescidi Haram’dan çıkmak istediklerinde hem kendilerine hemde develerine Harem’in ağaçlarının kabuklarından gerdanlık yapıyorlardı. Böylece onlara kimse dokunmuyordu. Şeriat bununla ilgili herhangi bir şeyi helâl kılmaktan nehyetmiştir.’ Mutarrif b. Şihhîr ise ‘Bundan kasıt gerdanlıkların kendisidir. Zira müşrikler Mekke ağaçlarının kabuklarını alıyor ve bundan gerdanlık yapıp takıyorlardı. Ağaçları bu şekilde soymaktan men edildiler.’ der.”

²³⁷ el-Mâide 5/2.

b) “Ey iman edenler! Bilin ki Allah’a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır...”²³⁸ âyetinin tefsiri

{ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ } قال الضحاك وأبو عبيدة: قذر، وقال ابن الأنباري: خبيث يقال: رجل نجس وامرأة نجس ورجلين وامرأتان نجس ورجال ونساء نجس بفتح النون والجيم أو نجس بضم الجيم ورجس في هذه الأحوال لا يثنى ولا يجمع لأنه مصدر، وأما النجس بكسر النون وجزم الجيم فلا يقال إلا إذا قيل معه رجس، فإذا أفرد قيل: نجس بفتح النون وكسر الجيم أو نجس بضم الجيم.

(es-Sa‘lebî, 5/26)

قوله تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ } الآية، قال الضحاك وأبو عبيدة: نجس: قذر. وقيل: خبيث. وهو مصدر يستوي فيه الذكر والأنثى والتثنية والجمع، فأما النجس: بكسر النون وسكون الجيم، فلا يقال على الانفراد، إنما يقال: رجس نجس، فإذا أفرد قيل: نجس، بفتح النون وكسر الجيم.

(el-Beğavî, 4/31)

Sa‘lebî, âyetindeki “نَجَسٌ” kelimesine açıklık getirmek için Dahhâk ve Ebû Ubeyde’nin sarf bilgiler içeren görüşlerine başvurmuştur. Yeterli görmediği yerde “نَجَسٌ” ile ilgili farklı açıklamaları da aktarmıştır. Beğavî de Sa‘lebî’nin aktardığı bu bilgileri Me‘âlimu’t-tenzîl’e almıştır.

c) “...Onların iki bahçesini, acı yemişli, ılgınlı ve birkaç da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.”²³⁹ âyetinin tefsiri

والأكل: الثمر، والخمط: الأراك في قول أكثر المفسرين، وقيل: كل شجرة ذات شوك، وقيل: شجرة الغضا، وقيل: هو كل نبت قد أخذ طعماً من المرارة حتى لا يمكن أكله، { وَأَثْلٌ } وهو الطرفاء، عن ابن عباس، وقيل: هو شجر شبيه بالطرفاء إلا أنه أعظم منه،

(es-Sa‘lebî, 8/84)

الأكل: الثمر، والخمط: الأراك وثمره يقال له: البرير، هذا قول أكثر المفسرين. وقال المبرد والزجاج: كل نبت قد أخذ طعماً من المرارة حتى لا يمكن أكله فهو خمط. { وَأَثْلٌ وَشَيْءٌ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ } فالأثل هو الطرفاء، وقيل: هو شجر يشبه الطرفاء إلا أنه أعظم منه.

(el-Beğavî, 6/395)

Sa‘lebî, verilen âyetteki ‘acı yemişli’, ‘meyvesiz’ ve ‘sedir ağacı’ olarak çevrilen ‘الأكل’, ‘التمر’, ‘الخبط’ kelimelerini açıklamıştır. Beğavî de bu açıklamaları hiçbir kaynak göstermeye gerek duymadan alıntılamıştır. Kelimelerin tefsirini de

²³⁸ et-Tevbe 9/28.

²³⁹ Sebe 34/16.

şu şekilde yapmıştır: “Âyetteki ‘الأكل’ kelimesi, yemiş ve meyve anlamındadır. ‘الخطم’ kelimesi, ekşimsi yemişi olan Erâk ağacıdır. Bu açıklama müfessirlerin çoğunluğuna aittir. Müberred (ö. 286/900) ve Zeccâc ise bunun, yenilemeyecek kadar acı olan her bir şeyin bitki olduğunu söylemiştir. ‘الأثل’ ise ılgın ağacı demektir. Kimileri de onun ılgına benzeyen bir ağaç olduğunu ancak ondan daha büyük olduğunu söylemiştir.”

d) “...Güzel sözler O’na yükselir; rızâsına uygun iş ve davranışları da O yüceltir.”²⁴⁰ âyetinin tefsiri

واختلف العلماء في حكم هذه الكناية ومعنى الآية، فقال أكثر المفسرين: الهاء في قوله: {يَرْفَعُهُ} راجعة إلى {الْكَلِمِ الطَّيِّبِ}، يعني أنَّ العمل الصالح يرفع الكلم فلا يقبل القول إلا بالعمل، وهذا اختيار نحاة البصرة، وقال الحسن وقتادة: {الْكَلِمِ الطَّيِّبِ}: ذكر الله {وَالْعَمَلِ الصَّالِحِ} أداء فرائضه. فمن ذكر الله ولم يؤد فرائضه زاد كلامه على عمله، وليس الإيمان بالتمني ولا بالتحلي، ولكن ما وقر في القلب وصدقته الأعمال. فمن قال حسنا وعمل غير صالح ردَّ الله عليه قوله، ومن قال حسنا وعمل صالحا رفعه العمل ذلك فإن الله يقول: {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ}.

(es-Sa‘lebî, 8/101)

قوله عز وجل: {وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ} أي: يرفع العمل الصالح الكلم الطيب، فالهاء في قوله يرفعه راجعة إلى الكلم الطيب، وهو قول ابن عباس، وسعيد بن جبیر، والحسن، وعكرمة، وأكثر المفسرين. وقال الحسن وقتادة: الكلم الطيب ذكر الله والعمل الصالح أداء فرائضه، فمن ذكر الله ولم يؤد فرائضه رد كلامه على عمله، وليس الإيمان بالتمني ولا بالتحلي ولكن ما وقر في القلوب وصدقته الأعمال، فمن قال حسنا وعمل غير صالح رد الله عليه قوله، ومن قال حسنا وعمل صالحا يرفعه العمل ذلك بأن الله يقول: {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ}

(el-Beğavî, 6/415)

Sa‘lebî, âyetteki “يَرْفَعُهُ” kelimesinin sonundaki zamirin merciine dair âlimlerin farklı görüşlerine yer vermiştir. Beğavî de aynı açıklamaları alıntılamaı uygun görmüştür. Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e aldığı açıklamalar şu şekildedir: “(...Rızâsına uygun iş ve davranışları da O yüceltir): Güzel sözü salih amel yükseltir, anlamındadır. ‘يرفعه’ buyruğundaki he harfi güzel söze râcidir. Bu açıklama İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr, Hasan Basrî, İkrime ve müfessirlerin çoğuna aittir. Hasan Basrî ve Katâde dedi ki: Güzel söz Allah’ı zikretmek demektir. Salih

²⁴⁰ Fâtır 35/10.

amel ise farzları yerine getirmek anlamına gelir. Dolayısıyla kim Allah'ı zikredip farzları yerine getirmezse, sözü ameli üzerine geri döner. İman temennilerde bulunmakla ve süslenmekle olmaz. Ancak iman kalpte yerleşen ve amellerle doğrulanan şeydir. Güzel söz söyleyen ve Salih amel işleyen kişiyi, o amel yükseltir...”

el-Keşf'e bakıldığında dil ve gramer konularında oldukça zengin içeriğe sahip olduğu görülür. Sa'lebî eserine önemli dilcilerin görüşleri alarak anlaşılması zor kelimeleri daha anlaşılır hale getirmeyi hedeflemiştir. Verilen örnekler incelendiğinde Beğavî'nin Sa'lebî'nin tefsirinden bu konuda fazlaca faydalandığı ve *el-Keşf*'te bulunan bilgileri iktibas ettiği görülmektedir.

1.1.11. Şiir İle Tefsir

Arapça “ş-h-d/ شهد” kökünden türetilmiş olan istişhâd (استشهاد) kelimesi, mevcut olmak, hazır bulunmak, şahitlik etmek, şahit getirmek, tayin etmek, göstermek gibi mânalara gelmektedir.²⁴¹ Terim olarak ise istişhâd; bir kelimenin anlamını, bir cümlemin doğru biçimde kullanışını, dil ile ilgili bir kuralın tespit edilmesini, âyet, hadis veya dilinde bozulma olmamış Arapların kelâmlarıyla ispat etmektir.²⁴² Şiir sanatı, cahiliye devrinin kültürel bakımından en ayırt edici özelliği sayılmaktadır.

Şiirin, Arap dilinin en fasih şekilde kullanıldığı ürün olması ve bu dilin kurallarının tespiti konusundaki önemi, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama alanında sağlam bir kaynak oluşturmaya zemin hazırlamıştır.²⁴³ Şiirlerin toplum içerisinde fazlaca rağbet görmesinin yanında şairler de itibar sahibi olmuştur.²⁴⁴ Şairler, şiirlerini ortaya koyarken kendi toplumlarında bulunan kültürden ve dönemlerinin kelime hazinesinden faydalanmıştır. Bu şiirler ortaya çıktıkları dönemlerin kültürlerini yansıtmaları sebebiyle müfessirler tarafından kelimelerin

²⁴¹ Muhammed Murtaza el-Hüseyn ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmus*, thk. Abdulaziz Mutir (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1994), 8/ 253.

²⁴² Saîd el-Afgânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1987), 6.

²⁴³ Hacı Önen, “Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Halebi'nin ed-Durru'l-Mesun Adlı Tefsiri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (2016): 315.

²⁴⁴ Nejdîet Gürkan, “Cahiliyede ve İslâmî Dönemlerde Arap Şiir Sanatının Mücadele/Sırâ' İşlevselliği Üzerine”, *Ekev Akademi Dergisi* 21/72 (2017): 226.

orijinal mânalarını bulmak için kullanılmıştır.²⁴⁵ Şiir, lüğavî tefsir açısından önemli bir kaynaktır. İlk istişhâdın Kur’ân’da bulunan garip kelimeleri açıklamak için Arap şiirinden şahitler getirilerek yapıldığı söylenir.²⁴⁶ Fetihler sonucunda Arapların Arap olmayan unsurlarla karşılaşarak dillerinin bozulması tehlikesine karşı istişhâd ihtiyacı doğmuştur.²⁴⁷

Şiir ile istişhâd, Kur’ân tefsirinin önemli meselelerinden sayılmıştır. Bazı âlimler tarafından kabul edilirken bazı âlimler tarafından reddedilmiştir.²⁴⁸ Şiir ile istişhâdı kabul etmemelerinin gerekçesi olarak, Kur’ân’ın temelini şiir olduğu yönünde oluşabilecek algıların önüne geçmeyi amaçladıklarını belirtmiştir.²⁴⁹ Bu yöntemi kabul etmeyen kişilerin çok ağırlığı olmaması sebebiyle şiir özellikle dirayet tefsirinin müracaat kaynaklarından biri olarak kabul görmüştür.²⁵⁰

Cahiliye döneminin kültürünü önemli ölçüde yansıtan şiirin İslâm’a zarar veren türleri yasaklanırken, Kur’ân’ın anlaşılmasına ve yayılmasına hizmet eden türlerinin kullanılmasına izin verilmiştir.²⁵¹ Önemli âlimler şiiri övmüş ve kullanılmasını tasvip etmişlerdir. İbn Abbas’ın “Şiir Arab’ın divanıdır. Kur’ân’dan bir kelimenin mânasını anlamadığımız zaman Arab’ın divanına müracaat ederiz, bilmediğimizi öğreniriz.” demesi sahâbe döneminde Arap şiirinin önemli derecede kullanıldığına işaret eder.²⁵² Hz. Ömer’in ondan Zübeyr’in şiirlerini okumasını istemesi İbn Abbas’ın şiire olan ilgisini ve vukûfiyetini gösterir.²⁵³ Aynı zamanda Hz. Ömer, yaşadığı kültürel ortamın önemli hazinesi olan şiire değer vermiş, şiirin Araplar için ifade ettiği anlamın

²⁴⁵ Çoban, *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd’in Tefsirciliği*, 86.

²⁴⁶ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, *D.E.Ü.İ.F Dergisi* 7 (1989): 369.

²⁴⁷ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 23/396.

²⁴⁸ Abdulkadir Kabdan, *Neseft Tefsirinde Şiirle İstişhâd* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 26-27.

²⁴⁹ Davut Orhan, “Kadim Arap Şiirinin Kur’ân-ı Kerim Tefsirindeki Rolü Çerçevesinde Mesâilu Nâfi’ b. el-Ezrak”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020): 1333.

²⁵⁰ Harun Öğmüş, “İbn Atıyye’nin Tefsirinin Şiir ile İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009): 106.

²⁵¹ Abdulmuttalip Arpa, “Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Kurtubî’nin el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân Tefsiri”, *Jasss* 6/7 (2013), 93.

²⁵² Recep Çakmak, *Fahrüddin er-Râzi’nin Tefsirinde Arap Şiiriyle İstişhâd*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13.

²⁵³ Abdulkadir b. Ömer b. el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb fî lübbi lübâbi lisâni’l-Arab* (Kahire, Mektebetü’l-Hancî, 1984), 5/315.

bilincinde olup, Arap’a verilen şeyin en iyisinin beyitler olduğunu söylemiştir.²⁵⁴ Arap şiir kültürüne ve bilgisine vâkıf olan Hz. Âişe de şiirin önemine işaret etmiş ve “Çocuklarınıza şiir öğretiniz ki dilleri tatlansın.” demiştir.²⁵⁵ Sahâbe dönemi başlayan şiir ile istişhâd, tâbiîn döneminde fazlaca değer görmüş, tebeu’t-tâbiîn döneminde ise daha geniş alanlara yayılmıştır.²⁵⁶

Sa’lebî’nin Kur’ân âyetlerini yorumlamada müracaat ettiği kaynaklara bakıldığında şiir ile istişhâdı oldukça fazla kullandığı görülmektedir. Bazen uzun âyetlere kısa beyitlerden deliller getirirken bazen de tek bir âyetin tefsirini yaparken kelimelerin açıklanmasında birden fazla beyiti delil olarak kullanmıştır. Bir kavramı açıklamada, anlaşılması zor olan kelimelerin mânalarını belirtmede önce şiirlerden deliller getirmiş, sonrasında da gerek gördüğü yerde kendi görüşünü belirtmiştir. Bazı durumlarda da tercih edilen görüşü desteklemek amacıyla şiirler kullanılmıştır. Bazen ise lügat ve i’rab konuları hakkında açıklama yapmak, kıraat vecihlerine açıklık getirmek için şiirden deliller getirmeyi tercih etmiştir. Ayrıca ihtilaflı konulardaki görüşleri desteklemek amacıyla da şiirleri kullanmıştır.

Me’âlimü’t-tenzîl’e bakıldığında ise anlaşılması zor olan kelimelerin açıklamalarında ve lügat, i’rab ve kıraat vecihleri gibi konuları izah etmek için şiirden deliller getirdiği bölümlerde Sa’lebî’nin *el-Keşf* adlı eserinden birebir alıntı yaptığı görülür. Aynı şekilde ihtilaflı konularda belirtilen görüşleri desteklemek için getirilen şiirlerde de Sa’lebî’nin eserinden çokça faydalanmıştır. Fakat Beğavî, Sa’lebî’nin bahsi geçen eserinden alıntı yaparken şiirlerden uygun gördüğü kadarını eserine almayı tercih etmiş, gereksiz gördüğü yerleri çıkartmıştır. İstişhâd konusunda Beğavî’nin *el-Keşf*’ten fazlaca alıntı yaptığını gözler önüne seren örnekler şunlardır:

²⁵⁴ Dursun Hazer, “Hz. Ömer’e Göre Arap Şiiri ve Şairleri”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 361.

²⁵⁵ Mustafa Fayda, “Âişe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/203.

²⁵⁶ Çoban, *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd’in Tefsirciliği*, 83.

a) “Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâîl’e ve Mîkâîl’e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.”²⁵⁷ âyetinin tefsiri

(وجبریل) بفتح الجیم وكسر الراء من غير همز، وهي قراءة ابن كثير وأنشد لحسان: وجبریل أمين الله فينا ... وروح القدس ليس به خفاء... (ومیکال) على وزن مفعال وهي قراءة أهل البصرة. قال الشاعر: ويوم بدر لقيناكم لنا مدد ... فيه مع النصر جبریل ومیکال . وقال جرير: عبدوا الصليب وكذبوا بمحمد ... وجبرئيل وكذبوا ميکالا.

(es-Sa‘lebî, 1/240-241)

وقرأ ابن كثير جبریل بفتح الجیم غير مهموز بوزن فعلیل قال حسان: وجبریل رسول الله فينا ... وروح القدس ليس له كفاء. وقرأ حمزة والكسائي بالهمز والإشباع بوزن سلسيل، وقرأ أبو بكر بالاختلاس، وقرأ الآخرون بكسر الجیم غير مهموز، ومیکائیل قرأ أبو عمرو ويعقوب وحفص میكال بغير همز قال جرير: عبدوا الصليب وكذبوا بمحمد ... وجبرائیل وكذبوا ميکالا .

(el-Beğavî, 1/125)

Sa‘lebî, verilen âyette bulunan “وجبریل” ve “ومیکال” kelimelerinin doğru kıraati için iki farklı şiirden örnek vermiştir. Beğavî, şiir konusunda daha seçici davranmış olsada verilen örnekte geçen şiirleri *el-Keşf*’ten alıntılanmıştır. Konu ile ilgili *el-Keşf*’te bulunan kıraat ile ilgili açıklamaların bazılarını da eserine almayı tercih etmiştir. Beğavî’nin eserindeki kıraat açıklamaları ve alıntılanmış şiirler şu şekildedir: “İbn Kesîr ‘Cebriel’ şeklinde fetha ile hemzesiz olarak ‘فعلیل’ vezninde okumuştur. Hasan şöyle söylemiştir: ‘Cebriel, Allah’ın Resûlüdür Ruhu’l-Kuds’tür, ona denk yoktur.’ Hamza ve Kisâî hemzeli ve işbâ’ ile ‘سلسيل’ vezninde okumuşlardır. Mîkâîl’i de Ebû Amr ve Yakub ‘Mîkâl’ şeklinde hemzesiz okumuşlardır.” Sonra da açıklamalarını şiir ile şöyle delillendirmiştir: “Cerîr de şöyle demiştir: Haça ibadet edip Muhammed’i yalanladılar, Ve Cebraîl’i ve Mîkâîl’i de.”

b) “...Böylece o pişman olanlardan oldu.”²⁵⁸ âyetinin tefsiri

فقال آدم (عليه السلام) : قد حدث في الأرض حدث فأتى الهند فإذا بقايل قد قتل هابيل فأنشأ يقول، وهو أول من قال الشعر:

تغيرت البلاد ومن عليها ... ووجه الأرض مغبر قبيح

²⁵⁷ el-Bakara 2/98.

²⁵⁸ el-Mâide 5/31.

تغير كل ذي لون وطعم ... وقلّ بشاشة الوجه الصبيح

(es-Sa'lebî, 4/51)

وقال مقاتل بن سليمان عن الضحاك عن ابن عباس رضي الله عنهما: لما قتل قابيل هابيل وأدم عليه السلام بمكة اشتاك الشجر وتغيرت الأطعمة وحمضت الفواكه، وأمر الماء واغبرت الأرض، فقال آدم عليه السلام: قد حدث في الأرض حدث، فأتى الهند فإذا قابيل قد قتل هابيل فأنشأ يقول وهو أول من قال الشعر:

تغيرت البلاد ومن عليها... فوجه الأرض مغبر قبيح

تغير كل ذي لون وطعم... وقلّ بشاشة الوجه المليح

(el-Begavî, 3/45)

Beğavî, verilen âyetin tefsirini, Sa'lebî'nin eserinden alıntılarla şiirle yapmayı tercih etmiştir. Âyetin tefsirini şu şekilde yapmıştır: “Mukâtil b. Süleyman, Dahhâk yoluyla İbn Abbas'ın şöyle dediğini aktarır: Kâbil, Hâbil'i öldürdüğünde -o zaman Âdem Mekke'de idi- ağaçlar dikenlendi, yemekler bozuldu, meyveler ekşidi, yeryüzü kurudu. Âdem 'Yeryüzünde bir şeyler oldu' dedi. Kâbil'in yanına gittiğinde bir de baktı ki o Hâbil'i öldürmüştü. Bu manzara karşısında şiir söyleyen ilk kişi olarak şu şiiri söyledi:

Bu belde ve üzerindekiiler değişti, Artık yeryüzü kuru ve çirkin.

Her renk soldu, her tat bozuldu, Yüzlerden sevinç parıltısı kayboldu.”

c) “Onlar hem insanları peygamberden uzak tutmaya çalışırlar hem de kendileri ondan uzak dururlar...”²⁵⁹ âyetinin tefsiri

قال مقاتل: نزلت في أبي طالب! واسمه عبد مناف وذلك إن النبي صلى الله عليه وسلم كان عند أبي طالب يدعو إلى الإسلام فاجتمعت قريش إلى أبي طالب يريدون سوءا بالنبي صلى الله عليه وسلم، فقال أبو طالب:

والله لن يصلوا إليك بجمعهم ... حتى أوسد في التراب دفينا

فاصدع بأمرك ما عليك غضاضة ... وابشر بذلك وقر منكم عيونا

ودعوتني وزعمت إنك ناصحي ... ولقد صدقت وكنت ثم سببا

وفرضت دينا لا محالة إنه ... من خير أديان البرية دينا

لولا الملامة أو حذار سبة ... لوجدتني سمحا بذاك مبينا

(es-Sa'lebî, 4/141-142)

...وروي أن النبي ﷺ دعاه إلى الإيمان، فقال: لولا أن تعبرني قريش لأقررت بها عينك، ولكن أذب عنك ما حبيت. وقال فيه أبياتا:

²⁵⁹ el-En'âm 6/26.

والله لن يصلوا إليك بجمعهم...حتى أوسد في التراب دفينا
فاصدع بأمرك ما عليك غضاضة... وابشر بذاك وقر بذاك منك عيوننا
ودعوتني وعرفت أنك ناصحي...ولقد صدقت وكنت ثم أمينا
وعرضت ديننا قد علمت بأنه...من خير أديان البرية ديننا
لولا الملامة أو حذار سبة...لوجدتني سمحا بذاك مبينا
(el-Beğavî, 3/137)

Sa‘lebî, verilen âyetin nüzûl sebebinin, Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib’i İslâm’a davet etmesi ve Ebû Tâlib’in bu daveti kavminin kınamasından çekinerek reddetmesi üzerine nazil olduğuna dair bir görüşe yer verir. Ebû Tâlib, bu cevabını bir şiir ile vermiştir. Görüldüğü üzere Beğavî de aynı şiiri *el-Keşf*’ten alıntılamaı uygun görmüştür. Beğavî’nin alıntıladiğı şiir şu şekildedir:

Ben toprağa gömülene dek,
El sürmezler sana,
O halde açıkça davet et dinine.
Bunda sana bir utanç yok;
Bununla sevin, bununla sevindir.
Beni dinine davet ettin.
Ve biliyorum ki bana karşı samimisin.
Sen doğru sözlü ve güvenilirsin.
Öyle bir din sundun ki biliyorum,
O yeryüzündeki en mükemmel dindir.
Eğer kınanma korkusu ve utanma olmasa,
Bu dini kolayca ve açıkça kabul ettiğimi görürdün.

d) “...*O bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın.*”²⁶⁰ âyetinin tefsiri

وقال أكثر المفسرين: يعني بقوله: {تَمَنَّى} أي تلا وقرأ كتاب الله سبحانه {الْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ} أي قراءته، وتلاوته، نظيره قوله سبحانه {لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي} يعني قراءة يقرأ عليهم. وقال الشاعر في عثمان رضي الله عنه حين قتل: تَمَنَّى كتاب الله أَوَّلَ ليلة ... وآخره لاقى حمام المقادر
(es-Sa‘lebî, 7/30)

²⁶⁰ el-Hac 22/52.

وأكثر المفسرين قالوا: معنى قوله: { تمنى } أي: تلا وقرأ كتاب الله تعالى. { ألقى الشيطان في أمنيته } أي: في تلاوته، قال الشاعر في عثمان حين قتل: تمنى كتاب الله أول ليلة ... وأخرها لاقى حمام المقادر
(el-Begavî, 5/394)

Sa‘lebî, verilen âyetteki “تمنى” ifadesini açıklamak için şiirden faydalanmayı uygun görmüştür. Beğavî de aynı şiiri kaynak göstermeden Me‘âlimü’t-tenzîl’e almıştır. Âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “Müfessirlerin çoğunluğu derler ki: ‘تمنى’ buyruğunun mânası, Yüce Allah’ın kitabından ‘Şeytan mutlaka onun okumasına bir şey katmak istemiştir’ âyetini okudu ve tilâvet etti, demektir. Yani ‘أمنيته’ ifadesi, tilâveti anlamındadır. Şair, Hz. Osman şehit edildiğinde şöyle söyledi:

Gecenin başında Allah’ın kitabını okuyordu (Temennâ),
Gecenin sonunda ise takdir edilen eceliyle karşılaştı.”

e) “O ateş uzak bir yerden kendilerine görününce homurdanmasını ve uğultusunu işitirler.”²⁶¹ âyetinin tefsiri

{ بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا إِذَا رَأَوْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيْطًا } أي غليانا وفوراناً كالغضب إذا غلا صدره من الغضب { وَزَفِيرًا } ومعنى قوله: { سَمِعُوا لَهَا تَغِيْطًا } أي صوت التغيط من التلهب والتوقد، وقال قطرب: التغيط لا يسمع وإنما المعنى: رأوا لها تغيطاً وسمعوا لها زفيراً.
قال الشاعر: ورأيتُ زوجكِ في الوعى ... مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمَحًا

(es-Sa‘lebî, 7/125)

وقيل إذا رأتهم زبانيتهما. { سَمِعُوا لَهَا تَغِيْطًا } غلياناً، كالغضب إذا غلى صدره من الغضب. { وَزَفِيرًا } صوتاً. فإن قيل: كيف يسمع التغيط؟ قيل: معناه رأوا وعلموا أن لها تغيطاً وسمعوا لها زفيراً، كما قال الشاعر: ورأيتُ زوجكِ في الوعى ... مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمَحًا

(el-Begavî, 6/75)

Örnekte verilen âyetteki “تَغِيْطًا وَزَفِيرًا” ifadesinin izahına dair Beğavî, el-Keşf’te bulunan şiiri ve açıklamaları kullanmayı uygun görmüştür. Âyetin tefsirini de şu şekilde yapmıştır: “O ateşin zebânilerini gördüklerinde, tıpkı öfkesi göğsünden taşıp şiddetle galeyâna gelen bir kimsede olduğu gibi (onun büyük bir öfke): galeyân (ve homurtusunu): sesini (işiteceklerdir).Öfkenin sesi nasıl işitilir

²⁶¹ el-Furkân 25/12.

ki diye sorduklarında bunun anlamını şöyle söylerler: Onlar, öfkелendiğini görecekler ve onun şiddetli uğultusunu işiteceklerdir. Şairin şu beyitinde olduğu gibi:

Ve savaşta senin kocanı gördüm,
Bir kılıç ve bir mızrak kuşanmış olduğu halde.”

f) “O nimet diye başıma kaktığın şeye gelince o da İsrâiloğulları’nı kendine kul köle etmenden ibarettir.”²⁶² âyetinin tefsiri

قال عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة:

لم أنس يوم الرحيل وقفها ... ودمعها في جفونها عرق

وقولها والركب سائرة ... تتركنا هكذا وتتطلق

(es-Sa‘lebî, 7/161)

قال عمر بن عبد الله بن أبي ربيعة:

لم أنس يوم الرحيل وقفها ... وطرُفها في دموعها عرق

وقولها والركاب واقفة ... تتركني هكذا وتتطلق

(el-Beğavî, 6/110)

Örnekteki âyetin ikrar (onay) ya da inkâr anlamında olabileceğini söyleyen Sa‘lebî, inkâr anlamının Ömer b. Abdullah b. Ebî Rebi‘â’nın (ö. 93/711-12) yukarıdaki şiirdeki gibi olduğunu belirtir. Beğavî de bu şiiri aynen alıntılamıştır. Ömer b. Abdullah b. Ebî Rebi‘â, şiirinde şöyle söyler:

“Söz konusu ayrılık günü duruşunu unutamıyorum onun,

Göz kapaklarında, gözyaşları parıldıyorken.

Binekler duruyorken onun şu sözlerinde:

Beni böyle (mi) bırakıyor ve gidiyorsun?”

Verilen örnekte görüldüğü üzere Beğavî, âyetin tefsirini yaparken Sa‘lebî’nin kullandığı şiiri delil olarak getirmiş ve kaynak göstermeye gerek duymamıştır. Sa‘lebî, bazen bir âyetin tümünün açıklanması için şiirden deliller getirirken bazen de bir âyette geçen tek bir kelime için şiirler kullanmıştır. Bazı durumlarda da kıraat ile ilgili konuların tespiti için eserine şiirden şahitler

²⁶² eş-Şuarâ 26/22.

eklemiştir. Görüldüğü üzere Beğavî, âyetleri şiir ile tefsir etme konusunda Sa‘lebî’den azami ölçüde yararlanmıştır.

1.1.12. Kıssalar İle Tefsir

Arapça “k-s-s/ ق ص ص” harflerinden türetilmiş olan ve sözlükte “bir kimsenin ardınca gitmek, izini sürmek; bir kimseye bir haberi bildirmek” gibi mânalara gelen²⁶³ kıssa kelimesi, bir kimse yahut bir şeye ait olayların takip edilerek hikâye edilmesini ve bu niteliği taşıyan hikâyeyi ifade eder.²⁶⁴ İstilah anlamı ise Kur’ân’da bahsi geçen peygamberler ve toplumlar ile ilgili olayları, ders almaları ve hidayete kavuşmaları için daha sonra gelecek insanlara aktarmaktır.²⁶⁵

Kur’ân’ın en temel hedefi, insanları tevhid inancına bağlı olarak hidayete yöneltmektir. Bu doğrultuda Kur’ân, içerdiği mesajı insanlara, onların dikkatini çekecek şekilde aktarmak için farklı metotlar kullanmaktadır. Metotlarını, muhataplarının yaygın olarak kullandığı bazı iletişim tekniklerini dikkate alarak seçmektedir.²⁶⁶ Bu metotların en etkililerinden birisi kıssa üslûbudur.²⁶⁷ Kıssa, eğitim alanında yaygın olarak başvurulmuş bir yöntem olarak bilinmektedir. Bundan dolayı bu yöntem ‘İslâm eğitimi dersleri’ olarak nitelendirilmektedir.²⁶⁸ Kur’ân kıssaları, geçmiş olayların bilinmesi ve insanlığın bu olaylardan ders alması açısından oldukça önemlidir. Tarihi bilgiler içeren kıssaların kaynağının vahiy olması bu bilgilerin değerini daha da arttırır.²⁶⁹ Allah Teâlâ “*Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur’ân, uydurulabilecek bir söz değildir; fakat o, kendinden öncekiler için onay, her şey için detaylı*

²⁶³ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 404.

²⁶⁴ İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/498-501.

²⁶⁵ Remzi Kaya, “Kur’ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002): 33.

²⁶⁶ Ömer Faruk Yavuz, “Kur’ân’ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak ‘Kıssa’nın Rolü”, *Minel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2009): 121.

²⁶⁷ Mustafa Kara, “Kur’ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz”, *İslâmi İlimler Dergisi* 9/1 (2014): 70.

²⁶⁸ Yusuf Batar, “Kur’ân Kıssalarının Bazı Eğitsel Özellikleri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2016), 82.

²⁶⁹ Mustafa Özkan, “Kur’ân Kıssalarının İslâm Tarihi Öğretimi Açısından Referans Olabilirliği Üzerine”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010): 92.

açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir."²⁷⁰ buyurarak kıssaların uydurulmuş bir söz olmadığını belirtir. Aynı zamanda kıssaların insan hayatındaki yerine değinir.²⁷¹

Kıssaların temel amacını anlamak için öncelikle başvurulması gereken kaynak, Kur'ân'ın kendisidir.²⁷² Kur'ân, kıssaları aktarırken tek amacı âyetlerde geçen kişi ve olayların tarihi arka planını anlatmak ve açıklamak değildir. İlâhi mesaja bakıldığı zaman kıssaların inanan insanları müjdeleme, inanmayanlara uyarıda bulunma, terbiye etme, haber verme, güzel ahlakı tanıma ve ibadetlerin temelini bildirme gibi hedefleri olduğu görülür.²⁷³ Aynı zamanda muhatabın kıssada anlatılan olay ile kendi yaşamı arasında bağ kurarak dersler çıkartması da kıssaların önemli amaçları içerisinde yer alır.²⁷⁴

Kıssa üslûbu, Kur'ân mesajlarının daha etkileyici bir şekilde aktarılmasını sağlamakla beraber muhatabın mesajı daha kolay anlamasına yardımcı olur.²⁷⁵ Kıssaların, insan ve toplum hayatında öğüt verici, ders ve ibret alınan bir anlatım üslûbu olması sebebiyle Kur'ân'da oldukça fazla yer alır.²⁷⁶ İnsan yaratılışını dikkate alan Kur'ân-ı Kerîm, kıssaları adeta gözler önünde canlanıyormuş gibi anlatır. Kıssalar, ilâhi mesajı ve anlatılmak istenen olayların zihinlerde daha kalıcı olmasını sağlar. Aynı şekilde bu üslûb, insanları davet ve irşatta oldukça etkili bir yoldur.²⁷⁷

Sa'lebî, kıssalara oldukça geniş yer ayırmıştır. Çoğunlukla Übey b. Kâ'b ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi sonradan Müslüman olan âlimlerin rivayetlerini nakletmeyi tercih etmiştir.²⁷⁸ Güvenilir olup olmadığına önem vermeden isrâiliyat ve kıssalar konusunda yeterli titizliği göstermeden çoğu

²⁷⁰ Yûsuf 12/111.

²⁷¹ Eşref İnan, *Kur'ân Kıssalarının Dil ve Anlatım Yönünden Değerlendirilmesi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 28.

²⁷² Batar, "Kur'ân Kıssalarının Amaçlarıyla İlgili Kavramların Eğitim Öğretim Açısından Tahlili", *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014), 156.

²⁷³ Kaya, "Kur'ân-ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri", 32.

²⁷⁴ Yakup Alan, "Değerler Eğitimi Açısından Kur'ân Kıssaları'nın Türkçe Ders Kitaplarında Kullanılması", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8 (2015): 68.

²⁷⁵ Kevser Kasaboğlu, *Tefhîmü'l-Kur'ân'da Kur'ân Kıssaları* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25.

²⁷⁶ Muhammed Taylan, *Kehf Suresinde Anlatılan Kıssaların Tarihî, Edebî ve Dini Açısından Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 11.

²⁷⁷ Şengül, "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri", *Diyanet İlmi Dergi* 32/4 (1996): 64.

²⁷⁸ Ülgen, *Ebû İshâk es-Sa'lebî*, 92.

rivayeti eserine almıştır. Kıssalar ile ilgili açıklamalarda müfessir ve tarihçilerden rivayetlerde bulunup gerekli gördüğü yerde kısa açıklamalar yapmıştır. Kıssalar konusunda ihtilaflı meseleleri de aktarmayı tercih etmiştir.

Beğavî de *el-Keşf*ten aldığı kıssalarla ilgili rivayetleri alıntılamış, bazılarını da ayıkladıktan sonra eserine almayı uygun görmüştür. Genellikle kıssalar konusunda Sa‘lebî’nin faydalandığı İbn Abbas, Kâ‘b el-Ahbâr (ö. 32/652-53[?]), Kelbî, Mukâtil b. Süleyman, Vehb b. Münebbih ve Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc gibi âlimlerin rivayetleri nakleder. Sa‘lebî’nin eserine aldığı gibi Beğavî de bahsi geçen meselelerde az miktarda da olsa ihtilaflı konuları aktarmayı tercih etmiştir. Hz. Musa, Ashâb-ı Kehf, Hz. Nuh, Hz. Davud, Hz. Yunus, Hz. Yusuf gibi önemli konularda geçen kıssalar hakkındaki rivayetleri *el-Keşf*ten kendi eserine aldığı görülmektedir. Aşağıda verilen örneklerde Beğavî’nin kıssa ile ilgili rivayetleri Sa‘lebî’nin eserinden çoğunlukla değişiklik yapmadan aldığı açıkça görülmektedir.

a) “*Keşke (o helâk edilen beldelerden) bir belde halkı iman edip de imanı kendisine yarar sağlasaydı! Ama Yunus’un kavmi hariç...*”²⁷⁹ âyetinin tefsiri

وقصة الآية على ما ذكره عبد الله بن مسعود وسعيد بن جبیر والسدي ووهب وغيرهم أن قوم يونس كانوا بنينوى من أرض الموصل فأرسل الله إليهم يونس يدعوهم إلى الإسلام وترك ما هم عليه فدعاهم فأبوا، فقيل له: أخبرهم أن العذاب يجيئهم إلى ثلاث، فأخبرهم بذلك فقالوا: إنا لم نجرب عليه كذبا فانظروا، فإن بات فيكم تلك الليلة فليس بشيء وإن لم يبت فاعلموا أن العذاب مصبحكم، فلما كان في جوف الليل خرج ماشيا من بين ظهرانيهم فلما أصبحوا تغشاهم العذاب كما يغشي الثوب القصير إذا أدخل فيه صاحبه.

(es-Sa‘lebî, 5/151)

وقصة الآية -على ما ذكره عبد الله بن مسعود، وسعيد بن جبیر، ووهب وغيرهم -أن قوم يونس كانوا بنينوى، من أرض الموصل، فأرسل الله إليهم يونس يدعوهم إلى الإيمان فدعاهم فأبوا، فقيل له: أخبرهم أن العذاب مصبحهم إلى ثلاث، فأخبرهم بذلك، فقالوا: إنا لم نجرب عليه كذبا فانظروا فإن بات فيكم تلك الليلة فليس بشيء، وإن لم يبت فاعلموا أن العذاب مصبحكم، فلما كان في جوف تلك الليلة خرج يونس من بين أظهرهم، فلما أصبحوا تغشاهم العذاب فكان فوق رؤوسهم قدر ميل.

(el-Beğavî, 4/151)

²⁷⁹ Yûnus 10/98.

Görüldüğü gibi Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’e aldığı Hz. Yunus kıssası ile ilgili Abdullah b. Mes‘ûd ve Saîd b. Cübeyr gibi âlimlerin rivayetlerini Beğavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almıştır. Beğavî’nin alıntıladığı rivayet şu şekildedir: “Abdullah b. Mes‘ûd, Saîd b. Cübeyr, Vehb ve diğerlerinin anlattıklarına göre âyette geçen kıssa şu şekildedir: Yunus’un kavmi, Musul topraklarında bulunan Ninova’da idi. Allah onların uyarılması için Yunus’u gönderdi. O, onları imana davet etti ama yüz çevirdiler. Denildi ki: ‘Onlara haber ver, üç güne kadar azap onlara gelecektir.’ Yunus onlara haber verince ‘Onun yalan söylediğini hiç duymadık. Bekleyin, eğer bizimle gecelerse bir şey yoktur, eğer aramızda olmazsa bilin ki azap geliyordur’ dediler. O gece Yunus, onların arasından ayrıldı. Sabah olunca azabı başlarının üzerinde bir mile kadar yaklaşmış buldular.”

b) “*O gençler mağaraya sığınmışlardı...*”²⁸⁰ âyetinin tefsiri

ثم ذكر قصتهم فقال: {إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ}، أي رجعوا وصاروا. واختلفوا في مسيرهم إلى الكهف، فقال محمد بن إسحاق بن يسار: مرج أهل الإنجيل وعظمت فيهم الخطايا وطغت فيهم الملوك حتى عبدوا الأصنام وذبحوا للطواغيت، وفيهم بقايا على دين المسيح ابن مريم (عليه السلام)، متمسكين بعبادة الله عز وجل وتوحيده. وكان ممن فعل ذلك من ملوكهم ملك من الروم يقال له دقيانوس كان قد عبد الأصنام وذبح للطواغيت وقتل من خالفه في ذلك ممن أقام على دين المسيح. وكان ينزل بقرى الروم فلا يترك في قرية ينزلها أحدا إلا فتنه حتى يعبد الأصنام، ويذبح للطواغيت، حتى نزل مدينة أصحاب الكهف وهي أفسوس، فلما نزلها كبر ذلك على أهل الإيمان فاستخفوا منه وهربوا في كل وجه. وكان دقيانوس قد أمر حين قدمها أن يتتبع أهل الإيمان، فيجمعوا له، واتخذ شرطا من الكفار من أهلها، فجعلوا يتتبعون أهل الإيمان في مساكنهم فيخرجونهم إلى دقيانوس فيقدمهم إلى الجامع الذي يذبح فيه للطواغيت، فيخيرهم بين القتل وبين عبادة الأصنام والذبح للطواغيت، فمنهم من يرغب في الحياة ومنهم من يأبى أن يعبد غير الله فيقتل.

(es-Sa‘lebî, 6/147)

ثم ذكر الله قصة أصحاب الكهف فقال: {إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ} أي صاروا إليه واختلفوا في سبب مصيرهم إلى الكهف. فقال محمد بن إسحاق بن يسار: مرج أهل الإنجيل وعظمت فيهم الخطايا وطغت فيهم الملوك حتى عبدوا الأصنام وذبحوا للطواغيت وفيهم بقايا على دين المسيح متمسكين بعبادة الله وتوحيده فكان ممن فعل ذلك من ملوكهم ملك من الروم يقال له "دقيانوس" عبد الأصنام وذبح للطواغيت وقتل من خالفه وكان ينزل قرى الروم ولا يترك في فدية نزلها أحدا إلا فتنه حتى يعبد الأصنام ويذبح للطواغيت أو قتله حتى نزل مدينة أصحاب الكهف وهي "أفسوس" فلما نزلها كبر على أهل الإيمان فاستخفوا منه وهربوا في كل وجه وكان "دقيانوس" حين قدمها أمر أن يتتبع أهل الإيمان فيجمعوا له واتخذ شرطا من الكفار من

²⁸⁰ el-Kehf 18/10.

أهلها يتبعون أهل الإيمان في أماكنهم فيخرجونهم إلى "دقيانوس" فيخيرهم بين القتل وبين عبادة الأوثان والذبح للطواغيت فمنهم من يرغب في الحياة ومنهم من يأبى أن يعبد غير الله.
(el-Beğavî, 5/145-146)

Verilen âyette, Ashâb-ı Kehf kıssası ele alınmıştır. Görüldüğü üzere Beğavî, Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın rivayetlerini Sa'lebî'nin eserinden olduğu gibi alıntılanmıştır. Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın rivayeti şöyledir: "Ehli İncil, fitneye kapılmıştı ve aralarındaki hatalar artmıştı. Krallar putlara tapıyor ve putlar adına kurbanlar kesiyorlardı. İçlerinde Hz. İsa'nın dinene bağlı kalanlar da vardı. Onlar Allah'a ibadet ediyor ve Allah'ın birliğine inanıyorlardı. Bahsedilen şeyleri yapanlar arasında Rum Krallardan Dakyânus isimli birisi vardı. Halkı putlara tapmaya ve putlar adına kurban kesmeye zorluyordu. Bunu kabul etmeyenleri de bizzat öldürüyordu. Tek tek Rum diyarını dolaşıyordu. Halkı putlara tapmaya ve putlar adına kurban kesmeye zorlamadığı köy bırakmıyordu, kabul etmeyenleri de öldürüyordu. Kehf ashâbının bulunduğu Efsûs şehrine kadar geldi. Buraya geldiği zaman, iman ehline karşı sınırları aşınca orada bulunanlar her yere dağılıp kaçmaya başladılar. Dakyânus, oradaki mü'minlerin kendisine tabi olmalarını emretti, olmayanlarında toplanıp yakalanmalarını istedi. Kâfir olan askerlerden bir grubu görevlendirerek, mü'minleri takip etmelerini ve Dakyânus'un huzurunda ya öldürülmeleri ya da putlara tapmalarını istedi. Putlar adına da kurban kesmelerini emretti. Mü'minlerden bazıları hayatta kalmayı tercih ederken bazıları da öldürülmeyi bizzat kendileri seçtiler."

c) "Eyyûb'u da an! Hani Rabbine, 'Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün' diye niyaz etmişti."²⁸¹ âyetinin tefsiri

قال وهب بن منبّه: كان أيّوب رجلاً من الروم، وهو أيّوب بن أموص بن رازح بن روم بن عيص بن إسحاق بن إبراهيم، وكانت أمّه من ولد لوط بن هاران، وكان الله تعالى قد اصطفاه ونبّأه وبسط عليه الدنيا، وكانت له البثينة من أرض الشام كلّها سهلها وجبلها بما فيها، وكان له من أصناف المال كلّ من الإبل والبقر والخيل والحمير ما لا يكون لرجل أفضل منه في العدة والكثرة، وكان له بها خمسمائة فدان يتبعها خمسمائة عبد، لكلّ عبد امرأة وولد ومال، ويحمل له كلّ فدان أتان، لكلّ أتان ولد من اثنين وثلاثة وأربعة وخمسة وفوق ذلك، وكان الله سبحانه أعطاه أهلاً وولداً من رجال ونساء، وكان بَرّاً تقياً رحيماً بالمساكين، يكفل الأرمال

²⁸¹ el-Enbiyâ 21/83.

والأيتام ويكرم الضيف ويبلغ ابن السبيل، وكان شاكرا لأنعم الله سبحانه، مؤديا لحقّ الله تعالى، قد امتنع من عدوّ الله إبليس أن يصيب منه ما يصيب من أهل الغنى من العزّة والغفلة والسهو والتشاغل عن أمر الله بما هو فيه من الدنيا

(es-Sa'lebî, 6/287)

{ وَأَيُّوبُ إِذْ نَادَى رَبَّهُ } أي دعا ربه، قال وهب بن منبه: كان أيوب عليه السلام رجلا من الروم وهو أيوب بن أموص بن رازخ بن روم بن عيس بن إسحاق بن إبراهيم، وكانت أمه من أولاد لوط بن هاران، وكان الله قد اصطفاه ونباه وبسط عليه الدنيا، وكانت له البثنية من أرض الشام، كلها سهلها وجبلها، وكان له فيها من أصناف المال كله، من البقر والإبل والغنم والخيول والحمير ما لا يكون لرجل أفضل منه من العدة والكثرة، وكان له خمسمائة فدان، يتبعها خمسمائة عبد، لكل عبد امرأة وولد ومال، ويحمل آلة كل فدان أتان لكل أتان ولد من اثنين وثلاثة وأربعة وخمسة، وفوق ذلك، وكان الله عز وجل أعطاه أهلا وولدا من رجال ونساء، وكان برا تقيا رحيما بالمساكين، يطعم المساكين ويكفل الأراامل والأيتام، ويكرم الضيف ويبلغ ابن السبيل، وكان شاكرا لأنعم الله مؤديا لحقّ الله، قد امتنع من عدوّ الله إبليس أن يصيب منه ما يصيب من أهل الغنى من الغرة والغفلة والتشاغل عن أمر الله بما هو فيه من الدنيا، وكان معه ثلاثة نفر قد آمنوا.

(el-Begavî, 5/337)

Hiz. Eyyüb kıssası ile ilgili olan âyetin tefsirinde Sa'lebî, Vehb b. Münebbih'in rivayetlerini kullanmayı tercih etmiştir. Beğavî de bu rivayetleri *el-Keşf*'ten alıntılamıştır. Vehb b. Münebbih'in rivayetinin bir kısmı şu şekildedir: "Hiz. Eyyüb, Rûm diyarından bir adamdır ve o, Eyyüb b. Emûs b. Râzih İbn Rûm, İbn İis b. İshâk b. İbrahim'dir. Annesi de Lût'un çocuklarındandı. Allah onu seçti, peygamber yaptı ve dünyayı ona genişletti. Hiz. Eyyüb'ün Şam topraklarında bulunan Beseniyye'de sayısı belirlenemeyecek kadar çok, her türlü sınıftan elinde bulunan sığır, deve, koyun, at ve merkepleri vardı. Devrinde hiçbir kimsenin Hiz. Eyyüb'ten fazla malı ve mülkü yoktu. Bunun yanında beş yüz çift öküzü; malı, eşi ve çocuklarıyla beraber beş yüz tane de kölesi vardı. Araziyi işlemek için her çift öküzü lazım olan aletleri taşıyan bir dişi eşek vardı. Dişi eşeklerden her birinin de iki ila beşten fazla yavrusu vardı..."

d) "Gerçekten biz, İsrâiloğulları'nı bizimle beraber göndermen için âlemlerin rabbinin elçisiyiz..."²⁸² âyetinin tefsiri

²⁸² eş-Şuarâ 26/17.

فانطلق موسى إلى مصر، وهارون بها وأخبره بذلك فانطلقا جميعا الى فرعون، فلم يؤذن لهما سنة في الدخول عليه، فدخل البواب فقال لفرعون: ها هنا إنسان يزعم أنه رسول رب العالمين، فقال فرعون: ائذن له لعلنا نضحك منه، فدخل عليه وأدّيا إليه رسالة الله سبحانه وتعالى فعرّف فرعون موسى لأنه نشأ في بيته .
(es-Sa‘lebî, 7/160)

وروى أنهما انطلقا جميعاً إلى فرعون فلم يؤذن لهما سنة في الدخول عليه، فدخل البواب فقال لفرعون: ها هنا إنسان يزعم أنه رسول رب العالمين، فقال فرعون: انذن له لعلنا نضحك منه، فدخل عليه وأدّيا رسالة الله عز وجل، فعرّف فرعون موسى؛ لأنه نشأ في بيته.
(el-Begavî, 6/108)

Kıssalar ile ilgili rivayetleri eserine alırken seçici davranan Beğavî, verilen âyetin tefsiri için *el-Keşf*’te bulunan Hz. Musa kıssası ile ilgili nakillerin önemli gördüğü kısımlarını alıntılamıştır. Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e aldığı nakil şu şekildedir: “Rivayete göre Firavun’ın yanına beraber giderler ama içeriye girmelerine izin verilmez. Kapıcı Firavun’un yanına gelip: Burada kendilerini Allah’ın elçileri zanneden iki insan var, der. Firavun da: İzin ver gelsinler, belki onları görüp eğleniriz, der. İkisi de içeriye girip Allah’ın mesajını Firavun’a iletince, Firavun, onun Musa olduğunu anladı, çünkü o kendi evinde büyümüşü.”

e) “Bunun üzerine Musa’ya, “Asân ile denize vur!” diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı, her parça koca bir dağ gibi oldu.”²⁸³ âyetinin tefsiri
قال ابن جريج وغيره: لما انتهى موسى إلى البحر هاجت الريح، والبحر يرمي موجا مثل الجبال فقال له يوشع: يا مكلّم الله أين أمرت فقد غشينا فرعون، والبحر أمامنا؟ قال موسى: ها هنا فخاض يوشع الماء وحار البحر يتواري حتى أقرّ. دابته الماء، وقال الذي يَكْتُمُ إيمانه: يا مكلّم الله أين أمرت؟ قال: ها هنا فكبح فرسه بلجامه حتى طار الزبد من شدقته، ثم أقحمه البحر فارتسب الماء، وذهب القوم يصنعون مثل ذلك فلم يقدر، فجعل موسى لا يدري كيف يصنع فأوحى الله سبحانه أن اضربْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فضربه بعصاه فَأَنفَلَقَ، فإذا الرجل واقف على فرسه لم يبتل لبده ولا سرجه.
(es-Sa‘lebî, 7/165)

قال ابن جريج وغيره: لما انتهى موسى إلى البحر هاجت الريح، والبحر يرمي بموج مثل الجبال، فقال يوشع: يا مكلّم الله أين أمرت فقد غشينا فرعون والبحر أمامنا؟ قال موسى: ها هنا، فخاض يوشع الماء وجاز البحر، ما يوارى حافر دابته الماء. وقال الذي يكتّم إيمانه: يا مكلّم الله أين أمرت؟ قال: ها هنا، فكبح فرسه بلجامه حتى طار الزبد من شدقيه، ثم أقحمه البحر، فارتسب في الماء، وذهب القوم يصنعون مثل ذلك، فلم

²⁸³ eş-Şuarâ 26/61.

يقدرُوا، فجعل موسى لا يدري كيف يصنع، فأوحى الله إليه: أن اضرب بعصاك البحر، فضربه فانفلق، فإذا الرجل واقف على فرسه لم يبتل سرجه ولا لبده.

(el-Beğavî, 6/115)

Verilen âyetin tefsirini yaparken Sa‘lebî’nin Hz. Musa kıssası ile ilgili eserine aldığı İbn Cüreyc rivayetlerini, Beğavî de aynen alıntılamıştır. Beğavî’nin eserine aldığı İbn Cüreyc rivayeti şu şekildedir: “Musa denizden geçince birden rüzgar çıktı, deniz dalgalarını bir dağ gibi atmaya başladı. Bunun üzerine Yuşa: Ey Kelimullah, Firavun ordusu etrafımızı kuşatmaya başladı, ne yapmakla emrolundun? diye sordu. Musa: Şu tarafa gitmem emredildi, dedi. Yuşa da suya dalıp denizi aştı. Su atının toynaklarına kadar ulaşmıştı. İmanını gizleyen adam: Ey Kelimullah! Ne yapmakla emrolundun? dedi. Musa: Şu tarafa gitmemi emretti, dedi. Atının dizginlerinden tutup durdu. Suyun köpüğü atının ağzına girecekti ki deniz çekildi ve suda bir set oluştu. Diğer insanlar da onun peşinden gidip aynısını yapmak istediler ancak buna muktedir olamadılar. Musa, ne yapacağını bilemedi. Allah ona vahyedip, asâsını denize vurmasını emretti. O da âsâsını denize vurdu ve deniz yarıldı.”

f) “Ben bunlara bir hediye göndereceğim, sonra bakacağım elçiler ne ile dönecekler?”²⁸⁴ âyetinin tefsiri

فانطلق الرسول بالهدايا وأقبل الهدد مسرعاً إلى سليمان (عليه السلام) فأخبره الخبر كله. فأمر سليمان (عليه السلام) الجن أن يضربوا لبنات الذهب ولبنات الفضة ففعلوا، ثم أمرهم أن يبسطوا من موضعه الذي هو فيه إلى تسع فراسخ ميداناً واحداً بلبنات الذهب والفضة، وأن يجعلوا حول الميدان حائطاً شرفها من الذهب والفضة ففعلوا، ثم قال: أي الدواب أحسن مما رأيتم في البر والبحر؟ قالوا: يا نبي الله إنا رأينا دواب في بحر كذا وكذا منمرة منقطعة مختلفة ألوانها، لها أجنحة وأعراف ونواص. فقال: علي بها الساعة، فأتوا بها، فقال: شدوها عن يمين الميدان وعن يساره على لبنات الذهب والفضة، وألقوا لها علوقها.

(es-Sa‘lebî, 7/207-208)

. فانطلق الرسول بالهدايا، وأقبل الهدد مسرعاً إلى سليمان فأخبره الخبر كله، فأمر سليمان الجن أن يضربوا لبنات الذهب ولبنات الفضة ففعلوا، ثم أمرهم أن يبسطوا من موضعه الذي هو فيه إلى تسعة فراسخ ميداناً واحداً بلبنات الذهب والفضة، وأن يجعلوا حول الميدان حائطاً، شرفها من الذهب والفضة، ثم قال: أي الدواب أحسن مما رأيتم في البر والبحر؟ قالوا: يا نبي الله إنا رأينا دواباً في بحر كذا وكذا منطقة مختلفة

²⁸⁴ en-Neml 27/35.

ألوانها لها أجنحة وأعراف ونواصٍ، فقال: عليّ بها الساعة، فأثوا بها، فقال: شدُّوها عن يمين الميدان وعن يساره على لبنات الذهب والفضة، وألقوا لها علوفتها فيها.

(el-Beğavî, 6/161)

Beğavî, Hz. Süleyman, Hüdhüd ve Belkıs arasında geçen olaylara dair kıssalar ile ilgili *el-Keşf*'te bulunan rivayetleri aynı cümleler ile tefsirine almıştır. Bu rivayetler şu şekildedir: “Elçiler hediyelerle birlikte gittiler. Hüdhüd onlardan önce hızlı bir şekilde gelip, olan olayları Hz. Süleyman’a haber verdi. Bunun üzerine Hz. Süleyman, cinlere sarayının bahçesini dokuz fersah genişliğinde altın ve gümüş kerpiçlerle kaplattırır, etrafına duvar ördürür, duvarlarının üzerine de altın ve gümüşlerden kubbeler kondurur. Sonra denizde ve karada bulunan en güzel hayvanları getirmelerini emreder. Ordakiler, bir denizde noktalı ve farklı renklerde hayvanlar görmüşük, kanatları, başlarında yeleleri ve perçemleri vardı, derler. Hz. Süleyman emir verir ve bu hayvanlar getirilir. Meydanın sağ ve solunda bulunan altın kerpiçlerin üzerine bağlanırlar. Önlerine de yemleri konulur.”

Örnekte görüldüğü üzere Beğavî, kıssalar konusunda Sa‘lebî’nin eserinden oldukça fazla faydalanmıştır. *el-Keşf*'te kıssa konusunu içeren âyetlerin tefsirlerinde önemli gördüğü bölümleri az değişikliklerle eserine almıştır.

1.1.13. İşâri Tefsir

İşaret kelimesi, sözlükte “bir şeyi gösterme, bir anlamı üstü kapalı şekilde ifade etme, kinâyeli ve dolaylı bir şekilde anlatma” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise “maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirmek; ibareyle anlatılamayan, yalnızca keşf, ilham gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde elde edilebilecek kadar gizli olan mâna” şeklinde tanımlanmıştır. Kur’ân âyetlerinin tamamının ya da bir kısmının ilham ve keşf yoluyla yorumlandığı tefsirler de “işâri tefsir” olarak adlandırılmaktadır.²⁸⁵

Tasavvuf literatüründe bir ifadenin gizli mânasının ortaya çıkarılması “istinbat, işaret, itibar” gibi kelimelerle anlatılmakta, bu metotla ulaşılan anlam

²⁸⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ebî İshâk b. İbrahim b. Yakûb el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 87; Süleyman Uludağ, “İşâri Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 23/424.

için de “hakikat, latife, sır” vb. terimler kullanılmaktadır. İşârî tefsirlerin adlarında da bu anlamlar görülmektedir. Bu tefsirlerin bazıları şunlardır: Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’nin *Hakâiku’t-tefsîr*’i, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî’nin *Letâifü’l-işârât*’ı.²⁸⁶

İşârî tefsir, genellikle mutasavvıfların ilgilendiği bir tefsir çeşidi olduğu için yerine tasavvufî tefsir ismi de kullanılmaktadır. Tasavvuf ehline göre bilgi edinme yolları doğru haber, akıl, sağlam duyular, ilham ve keşf olarak sıralanmaktadır. Mutasavvıflar içinde bulundukları hallere göre kalplerine ilham edilen çeşitli bilgilerle Kur’ân âyetlerini yorumladıklarını ifade etmişlerdir. Bu anlayışın en önemli dayanak noktası da şeriatın temel kaynakları olan nassların bir zahirinin bir de batınının bulunduğu fikridir.²⁸⁷

Kur’ân’ı Kerîm’de işârî tefsire kaynaklık ettiği düşünülen pek çok âyet vardır. Bu âyetlerden bazıları şunlardır: “*Bu topluma ne oluyor ki hiçbir sözü anlamaya uğraşmıyorlar?*”²⁸⁸, “*Onlar hala Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkasından gelmiş olsaydı ondan birçok tutarsızlıklar bulurlardı.*”²⁸⁹, “*Mutlaka onların gönüllerinde Allah’tan ziyade sizin korkunuz vardır, bu da şüphe yok ki anlamayan bir topluluk olmalarındandır.*”²⁹⁰, “*Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?*”²⁹¹ Bu âyetler işârî tefsire delil olarak gösterilmeleri açısından önem arz etmektedir.²⁹²

Sa’lebî, tefsirinde işârî yorumlara geniş yer vermiştir. Kur’ân âyetlerinin tefsirinde işârî yorumlarla ilgili pek çok âlimin görüşlerini aktarmayı tercih etmiştir. Âyetin işârî yorumu ile ilgili öncelikle kendi görüşünü belirtmiştir. Ardından âyetin mânasına en uygun bulduğu görüşü sonrasında da diğer rivayetleri aktarmıştır. Bazen aktardığı işârî yorumları Kur’ân âyetleri, hadisler,

²⁸⁶ Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm* (Kahire: Dâru’l-Harami li’t-Tûras, 1425/2004), 47; Uludağ, “İşârî Tefsir”, 23/424.

²⁸⁷ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2000), 20; Cüneyt Maral, “Ebu’l-Hasan Hırakânî ve Mevlânâ’nın Bazı İşârî Tefsir Örneklerinin Mukayesesi” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 210.

²⁸⁸ en-Nisâ 4/78.

²⁸⁹ en-Nisâ 4/82.

²⁹⁰ el-Haşr 59/13.

²⁹¹ Muhammed 47/24.

²⁹² İbrâhim b. Mûsâ eş Şâtübî, *el-Muvâfakât* (Suudi Arabistan: Dâru İbnu Affân, 1997), 4/208-209.

sahâbe ve tâbiîn kavli ile desteklemeyi uygun görmüştür. Bazı âyetleri de ilk dönem sûfilerinden ve işâret ehlinde gelen rivayetlerle açıklamaya çalışmıştır.

Beğavî ise işârî tefsire Sa‘lebî kadar geniş yer vermeyi tercih etmemiştir. İşârî yorumlara az miktarda yer vermiş, bu yorumları aktarırken *el-Keşf*’ten bolca faydalanmıştır. Sa‘lebî’nin işârî yorum yaparken aktardığı âyet ve hadislerden, sahâbe ve tâbiîn rivayetlerinden yararlanmıştır. Yine aynı şekilde Beğavî, Sa‘lebî’nin sufî âlimlerden ve işâret ehlinde naklettiği görüşlerden de faydalanmıştır.

a) “Bundan sonra da (akıllanıp) şükredersiniz diye sizi affettik.”²⁹³

âyetinin tefsiri

وقال الحسن: شكر النعمة ذكرها، قال الله تعالى: { وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ } الفضل: شكر كل نعمة ألا يعصى الله بعد تلك النعمة. أبو بكر بن محمد بن عمر الوراق: حقيقة الشكر: معرفة المنعم، وأن لا تعرف لنفسك في النعمة حظاً بل تراها من الله عز وجل. قال الله تعالى: { وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ }. يدل عليه ما قال الجنيد: حقيقة الشكر: العجز عن الشكر. وقال بعضهم: الشكر أن لا يرى النعمة البتة بل يرى المنعم. أبو عثمان الخيري: صدق الشكر: لا تمدح بلسانك غير المنعم.

(es-Sa‘lebî, 1/196)

{ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ } محونا ذنوبكم { مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ } بعد عبادتكم العجل { لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ } لكي تشكروا عفوي عنكم وصنيعي إليكم، قيل: الشكر هو الطاعة بجميع الجوارح في السر والعلانية قال الحسن: شكر النعمة ذكرها قال الله تعالى { وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ } . قال الفضيل: شكر كل نعمة أن لا يعصى الله بعد تلك النعمة. وقيل: حقيقة الشكر العجز عن الشكر.

(el-Beğavî, 1/95)

Sa‘lebî, örnekte verilen âyetteki “الشكر” ifadesinin işârî tefsiri için önemli sûfilerin görüşlerinden faydalanmıştır. Beğavî de önemli gördüğü yorumları eserine almayı tercih etmiştir. Sa‘lebî’nin “قال بعضهم” diyerek eserine aldığı görüşleri aktarmamıştır. Beğavî’nin özetleyip alıntılacağı kısımlar şu şekildedir: “Âyette geçen şükür ifadesi, ‘Buzağıya ibadet etmenizden sonra size yaptıklarım ve sizi affetmemden dolayı şükredersiniz diye’ anlamındadır. Şükür ile ilgili ‘Gizli ve açık olarak tüm organlarla itaat etmektir’ denilmiştir. Hasan Basrî de şöyle demiştir: Nimetin şükürü onu söylemektir. Allah, şöyle

²⁹³ el-Bakara 2/52.

buyurmuştur: ‘Rabbinin nimetini anlat.’ Fudayl ise şöyle der: Her nimetin şükürü, nimetten sonra Allah’a asi olmamaktır. Denilmiştir ki: Şükürün hakikati şükürden aciz olmaktır.”

b) “Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız...”²⁹⁴

âyetinin tefsiri

{مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً} اختلفوا فيها: فقال سعيد بن جبیر وعطاء والضحاك: هي الرزق الحلال، وهو رواية ابن أبي مالك وأبي الربيع عن ابن عباس. وقال الحسن وعلي وزيد ووهب بن منبّه: هي القناعة والرضا بما قسم الله، وهذه رواية عكرمة عن ابن عباس. وقال مقاتل بن حيان: يعني أحسن في الطاعة، وهي رواية عبيد بن سليم عن الضحاك، فقال: من يعمل صالحا {وَهُوَ مُؤْمِنٌ} في فاقة أو ميسرة فحياة طيبة. ومن أعرض عن ذكر الله فلم يؤمن ولم يعمل عملا صالحا فمعيشة ضنك لا خير فيها. أبو بكر الوراق: هي حلاوة الطاعة. الوالبي عن ابن عباس: هي السعادة، مجاهد وقتادة وابن زيد: هي الجنة، ومثله روي عن الحسن وقال: لا تطيب الحياة لأحد إلا في الجنة.

(es-Sa‘lebî, 6/40)

. قوله تعالى: { مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً } قال سعيد بن جبیر وعطاء: هي الرزق الحلال. قال الحسن: هي القناعة. وقال مقاتل بن حيان: يعني العيش في الطاعة. يقال أبو بكر الوراق: هي حلاوة الطاعة. وقال مجاهد وقتادة: هي الجنة. ورواه عوف عن الحسن. وقال: لا تطيب الحياة لأحد إلا في الجنة .

(el-Beğavî, 5/41-42)

Sa‘lebî, âyetteki “حَيَوَةٌ طَيِّبَةٌ” ifadesinin işârî tefsirini farklı âlimlerin görüşleriyle yapmıştır. Beğavî de önemli gördüğü görüşleri eserine almayı tercih etmiştir. Beğavî’nin eserine aldığı görüşler şunlardır: “Saîd b. Cübeyr ve Atâ bu ifadedden maksadın helal rızık olduğunu söylemişlerdir. Hasan Basrî ‘Bu kanaattir’ demiştir. Mukâtil b. Hayyân, bu ifadenin ‘Taât üzere yaşamak’ anlamında olduğunu söylemiştir. Ebû Bekr el-Verrâk (ö. 280/893) ise ‘Taatin lezzetini tatmaktır’ der. Mücâhid ve Katâde bundan maksadın ‘Cennet’ olduğunu söylemişlerdir. Avf, Hasan Basrî’den aktararak ‘Hiç kimse için cennetten başka bir yerde temiz hayat yoktur,’ der.

²⁹⁴ en-Nahl 16/97.

c) “Mü'minler kesinlikle kurtuluşa ermiştir; ki onlar, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar.”²⁹⁵ âyetinin tefsiri

{ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ } اختلف المفسرون في معنى الخشوع، مقاتل: متواضعون على الخشوع في القلب، وأن تلين للمرء المسلم كنفك ولا تلتفت مجاهد: هو غصّ البصر وخفض الجناح وكان الرجل من العلماء إذا قام إلى الصلاة هاب الرحمن أن يمدّ بصره إلى شيء أو أن يحدث نفسه بشيء من شأن الدنيا. عمرو بن دينار: ليس الخشوع الركوع والسجود ولكنه السكون وحسن الهيئة في الصلاة. ابن سيرين وغيره: هو أن لا ترفع بصرك عن موضع سجودك. قالوا: وكان النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه يرفعون أبصارهم في الصلاة إلى السماء وينظرون يمينا ويسارا حتى نزلت هذه الآية، فجعلوا بعد ذلك وجوههم حيث يسجدون، وما رؤي بعد ذلك أحد منهم ينظر ألا إلى الأرض. ربيع: هو أن لا يلتفت يمينا ولا شمالا. عطاء: هو أن لا تعبت بشيء من جسدك في الصلاة، وأبصر النبي صلى الله عليه وسلم رجلا يعبت بلحيته في الصلاة فقال: لو خشع قلب هذا خشعت جوارحه. أبو بكر الواسطي: هو الصلاة لله سبحانه على الخلوص من غير عوض.

(es-Sa'lebî, 7/38-39)

{ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ } اختلفوا في معنى الخشوع. وقال مقاتل: متواضعون. وقال مجاهد: هو غصّ البصر وخفض الصوت. وعن علي رضي الله عنه: هو أن لا يلتفت يمينا ولا شمالا. وقال عمرو بن دينار: هو السكون وحسن الهيئة. وقال ابن سيرين وغيره: هو أن لا ترفع بصرك عن موضع سجودك. وقال أبو هريرة: كان أصحاب رسول الله ﷺ يرفعون أبصارهم إلى السماء في الصلاة فلما نزل: { الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ } رموا بأبصارهم إلى مواضع السجود.

(el-Beğavî, 5/408)

Âyetteki “خَاشِعُونَ” ifadesi hakkında ihtilafli görüşler vardır. Sa'lebî, bu ifadenin işârî tefsiri için farklı müfessirlerin izahlarından faydalanmıştır. Beğavî de *el-Keşf*'te bulunan bu yorumları özetleyerek alıntılanmıştır. Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'e aldığı görüşler şunlardır: “Âlimler, ‘خَاشِعُونَ’ ifadesi hakkında farklı açıklamalar yapmışlardır. Mukâtil: ‘Tevazü sahibi olanlar, anlamındadır’ demiştir. Mücâhid ise: ‘Huşu içinde olmaları, gözlerini sakındırmaları ve seslerini kısımlarıdır’ der. Ali b. Ebî Tâlib: ‘Huşu duymak, kişinin namazda sağa sola yönelmemesidir’ demiştir. Amr b. Dînâr da şöyle demiştir: ‘Huşu duymak, sükûnet ve güzel bir hal üzere bulunmak, demektir.’ İbn Sîrîn ve başkaları ise: ‘Huşu üzere olmak, secde ettiğin yerden gözünü kaldırmamandır’ derler.”

²⁹⁵ el-Mü'minûn 23/1-2.

d) “Allah’ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz?”²⁹⁶

âyetinin tefsiri

{ظَاهِرَةٌ وَبَاطِنَةٌ اخْتَلَفُوا فِيهَا فَأَكْثَرُوا}. فقال ابن عباس: أَمَّا الظاهرة فالدين والرياء، وأما الباطنة فما غاب عن العباد وعلمه الله. مقاتل: الظاهرة تسوية الخلق والرزق والإسلام، والباطنة ما ستر من ذنوب بني آدم فلم يعلم بها أحد ولم يعاقب عليها. الضحاك: الظاهرة حسن الصورة وامتداد القامة وتسوية الأعضاء، والباطنة المغفرة. القرطبي: الظاهرة محمد (عليه السلام) والباطنة المعرفة. ربيع: الظاهرة بالجوارح والباطنة بالقلب. عطاء الخراساني: الظاهرة تخفيف الشرائع، والباطنة الشفاعة. مجاهد: الظاهرة ظهور الإسلام والنصر على الأعداء، والباطنة الإمداد بالملائكة.

(es-Sa‘lebî, 7/318)

{ ظَاهِرَةٌ وَبَاطِنَةٌ } قال عكرمة عن ابن عباس: النعمة الظاهرة: الإسلام والقرآن، والباطنة: ما ستر عليك من الذنوب ولم يعجل عليك بالنقمة وقال الضحاك: الظاهرة: حسن الصورة وتسوية الأعضاء، والباطنة: المعرفة. وقال مقاتل: الظاهرة: تسوية الخلق، والرزق، والإسلام. والباطنة: ما ستر من الذنوب. وقال ربيع: الظاهرة بالجوارح، والباطنة: بالقلب. وقيل: الظاهرة: الإقرار باللسان، والباطنة: الاعتقاد بالقلب. وقيل: الظاهرة: تمام الرزق والباطنة: حسن الخلق. وقال عطاء: الظاهرة: تخفيف الشرائع، والباطنة: الشفاعة.

(el-Begavî, 6/290)

Sa‘lebî, verilen âyetteki “ظَاهِرَةٌ” ve “بَاطِنَةٌ” kelimelerinin işârî yorumunu Mücâhid, Süfyân, İbn Abbas, Mukâtil ve Dahhâk gibi farklı âlimlerin nakilleriyle yapmıştır. Beğavî de önemli gördüğü işârî yorumları eserine almıştır. Beğavî’nin Me‘âlimü’t-tenzîl’e aldığı bazı görüşler şunlardır: “Âyette geçen ‘açık ve gizli nimetler’ ile ilgili İkrime, İbn Abbas’ın şöyle dediğini nakleder: ‘Açık olan nimetler’den kasıt, İslâm ve Kur’ân’dır. ‘Gizli olan nimetler’den kasıt ise Allah’ın günahlarını örtmüş olması ve işlediğin günahlardan dolayı da hemen intikam almamasıdır. Dahhâk ise ‘açık olan nimetler’den kastedilenin güzel bir sûret ile azâların uyumlu olması olduğunu, ‘gizli olan nimetler’den maksadın ise, marifet olduğunu söylemiştir. Mukâtil de: ‘Açık olan nimetler’ mahlukatın eşit yaratılması, hepsine rızık verilmiş olması ve İslâm’ın indirilmiş olmasıdır. ‘Gizli olan nimetler’ günahların örtülmüş olmasıdır, der.”

²⁹⁶ Lokman 31/20.

e) “...Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah’ın izniyle hayır işlerinde yarışır...”²⁹⁷ âyetinin tefsiri

وقيل: قدم الظالم لئلا يئأس من رحمته وآخر السابق لئلا يعجب بعمله. وقال جعفر الصادق (عليه السلام): «بدأ بالظالم إخباراً، أنه لا يتقرب إليه إلا بصرف رحمته وكرمه، وأنّ الظلم لا يؤثر في الاصطفائية ثم تنى بالمقتصدين لأنهم بين خوف والرجاء، ثم ختم بالسابقين لئلا يأمن أحد مكر الله وكلهم في الجنة بحرمة كلمة الإخلاص». وقال بعضهم: قدم الظالم لأنه لم يكن له شيء يتكل عليه إلا رحمة الله فاعتمد على الله واتكل على رحمته واتكل المقتصد على حسن ظنه بربه واتكل السابق على حسناته وطاعته.

(es-Sa‘lebî, 8/107, 108)

قال جعفر الصادق: بدأ بالظالمين إخباراً بأنه لا يتقرب إليه إلا بكرمه، وأن الظلم لا يؤثر في الاصطفاء، ثم تنى بالمقتصدين لأنهم بين خوف والرجاء، ثم ختم بالسابقين لئلا يأمن أحد مكره، وكلهم في الجنة. وقال بعضهم: يذكر ذلك عن الحسن، قال: السابق من رجحت حسناته على سيئاته، والمقتصد من استوت حسناته وسيئاته، والظالم من رجحت سيئاته على حسناته.

(el-Beğavî, 7/422- 423)

Beğavî, âyette geçen “سابق” ve “مقتصد” kelimelerinin işâri yorumunun büyük bir kısmını, Sa‘lebî’nin eserinden faydalanarak yapmıştır. Beğavî’nin alıntılacağı yorumlar şu şekildedir: “Cafer es-Sâdik (ö. 148/765) şöyle demiştir: Allah’ın âyetinde zalimi önce zikretmiş olması, ilahi rahmet ve keremi dışında hiçbir şeyde O’na yakınlaşamayacağından; zulmün ise, ilahi inayet söz konusuysa seçilmiş olmayı etkilemeyeceğinden dolayıdır. Daha sonra, itidal üzere olanlar söz konusu edilmiştir. Bunlar da korku ile ümit arasında bir yerdedirler. Son olarak Allah, kimse Allah’ın mekrinden emin olmasın diye ileri geçenleri zikretmiştir. Bununla birlikte hepsi de cenntte olacaklardır. Bazıları açıklamanın Hasan Basrî tarafından zikredildiğini söylemiştir. O der ki: ‘Öne geçen’den maksat, iyilikleri günahlarının önüne geçendir. ‘İtidal üzere olan’dan kasıt, iyilikleri ve günahları eşit olandır. ‘Kendi nefesine zulmeden’den maksat ise günahları iyiliklerinin önüne geçendir.”

Âyetler tefsir edilirken meşhur sûfilerden nakiller yapılmıştır. Beğavî de aynı rivayetleri bazı değişikliklerle kullanmıştır. Beğavî, işâri yorumlara az yer vermesine rağmen, bu konuda Sa‘lebî’den fazlaca faydalanmıştır. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi Beğavî, Sa‘lebî’nin işâri yorum içeren ayetleri tefsir

²⁹⁷ Fâtır 35/32.

ederken kullandığı aynı âyetlerden, hadislerden deliller getirerek aynı âlimlerin rivayetlerini aktarmıştır.

1.1.14. Fıkîhî İzahlar

Arapça “f-k-h/فقه” kökünden türetilmiş olan fıkîh kelimesi sözlükte “bir şeyi derinlemesine anlamak, kavramak, o şey hakkında tam bilgi sahibi olmak” anlamlarına gelir. Fakih, bu kavrayışa ve bilgiye sahip olan kişiye denir.²⁹⁸ İstılahta ise fıkîh “dinin ameli hükümlerini belirli delil ve kaynaklardan çıkararak elde edilen bilgi” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁹⁹ Fıkîh kelimesi, Kur’ân’da yirmi farklı yerde çeşitli kalıplarla geçmektedir.³⁰⁰ Kur’ân’da genelde idrak etme, sözü anlama mânâsında kullanılan fikhetme ile Allah’ın kelâmı ve peygamberin getirdiği mesajlar kastedilmektedir.³⁰¹

İslam hukuk tarihinin en önemli zamanı, Hz. Peygamber devridir. Çünkü vahyin denetimi altında gerçekleşen yasama ve uygulama bu devir içinde tamamlanmıştır. İbadetler ve amellerle ilgili âyetlerin açıklamaları bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla bu dönem sonraki devirlere de örnek ve kaynak olmuştur. Mekke’de geçen dönemde sosyal ilişkilerin düzenlenmesinden çok inanç, ibadet ve ahlak konularına ağırlık verilmiş ve fıkîh için alt yapı oluşturulmuştur.³⁰²

Tefsir ilmi açısından bakıldığında, Kur’ân’daki ahkâm âyetlerinin fıkîh konusudur. Pek çok konuda olduğu gibi ahkâm âyetlerin sayısı hakkında da ihtilaf oluşmuştur. Râzî ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler bahsi geçen âyetlerin sayısını 500 olarak belirlerken, bazıları 800’ün üstünde olduğunu, bazıları da 200’ün altında olduğunu söylemiştir.³⁰³ Ahkâm âyetlerini içeren ibadet ve

²⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 13/522; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 384; Hayreddin Karaman, “Fıkîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 13/1; Mustafa el-Hin & Mustafa el-Buğa & Ali eş-Şerbecî, *el-Fıkhu’l-menhecî alâ mezhebi’l-îmâmi’s-Şafîi* (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1995), 1/7.

²⁹⁹ Ahmed b. Alî b. Sabit Hatib el-Bağdadî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* (Riyad: Dâru İbnu’l-Cevzi, 1996), 1/71.

³⁰⁰ Abdalbaki, *el-Mu’cemu’l-mufehres*, 525.

³⁰¹ Ahmet Gül, “Sahabe Tefsirinde Fıkîhî Yönelim”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (2019) : 494.

³⁰² Karaman, “Fıkîh”, 13/3.

³⁰³ Bedreddin Çetiner, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 1/551.

muâmelat konularıyla daha çok fıkıh ilgilendiği için bu alanda yapılan tefsir çalışmalarına “fikhî tefsir” denilmiştir. Bu tefsir türü bazı kaynaklarda “ahkâm tefsiri” veya “tefsîru’l-fukahâ” şeklinde de geçmektedir.³⁰⁴

Fıkha dair ilk eserlerin birinci yüzyılın sonlarıyla ikinci yüzyılın başlarında yazılmaya başlandığı bilinmektedir. İkinci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise fikhî mezheplerin oluşmaya başladığı ve mezhep imamlarına ait görüşlerin düzenlenerek belli bir sistem dâhilinde derlenip önemli hukuki metinlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu alanda yazılmış olan Tahâvî (ö. 321/933), Cessâs, Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) ve Ebû Bekr İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) gibi âlimlerin aynı adı taşıyan eserleri oldukça meşhurdur.³⁰⁵

Şâfiî mezhebine mensup olan Sa‘lebî, ahkâm âyetlerinin tefsirine önem vermiştir. Hüküm içeren bir âyetin tefsirinde eserine bazen tek bir görüş eklerken bazen de birden fazla âlimin görüşünü almayı tercih etmiştir. İttifak sağlanamayan durumlarda ihtilaflı görüşleri delilleriyle beraber aktarmıştır. İhtilaflı görüşleri paylaşırken bazen kendi tercihini de belirtmiştir. Hüküm bildiren âyetlerin tefsirinde sadece kendi mezhebinin görüşlerine değil diğer mezheplere ait görüşlere de yer vermiştir. Bazen de fikhî bir hüküm içeren âyetin tefsirini hiçbir âlimin görüşüne dayandırmadan detaylı bir şekilde kendi izah etmiştir. Ara ara fıkıh usulü ile ilgili kelimeleri açıkladığı bölümlerde bulunmaktadır. Sa‘lebî’nin fıkıh konusunda yararlandığı âlimlerden bazıları şunlardır: Nehaî (ö. 96/715), Ebû Hanîfe, Evzaî (ö. 157/774), İmam Malik (ö. 179/795), Şâfiî, Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738).³⁰⁶

Zamanının Şâfiî âlimlerinin önde gelenlerinden olan Beğavî, fıkıh alanına olan ilgisi sebebiyle ahkâm âyetlerinin tefsirine bolca yer vermiştir. Çoğunlukla hüküm bildiren âyetlerin tefsirini yaparken âlimlerin ve mezheplerin görüşlerinden faydalanmıştır. Sa‘lebî’nin hüküm bildiren âyetlerin tefsirinde faydalandığı âlimlerin görüşlerini Beğavî de alıntılamıştır. Bazen de Sa‘lebî’nin yaptığı gibi hiçbir görüşü almadan konu hakkında kendisi izah yapmayı uygun

³⁰⁴ el-Kattân, *Mebâhis*, 365; Yakup Yüksel, “Fikhî Tefsir Geleneğinde Ahkâm-ı Kur’âniyye’nin Yeri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015) : 162.

³⁰⁵ Ahmet Özel, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 13/15.

³⁰⁶ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/200-203; es-Suyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 28; Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 280; Ülgen, *Ebu İshak es-Sa‘lebî*, 61; Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/29.

görmüştür. Beğavî'nin fıkıh kaynaklarına bakıldığında Sa'lebî'nin kaynaklarıyla aynı oldukları görülmektedir. Fıkıh kaynakları bakımından *el-Keşf* 'ten fazlaca yararlanmıştır.³⁰⁷

a) “...*Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar...*”³⁰⁸ âyetinin tefsiri

ثم ذكر فقال: { وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا } اختلف العلماء في الزمن الذي أباح الله تعالى معه الإفطار، فقال قوم: هو كل مرض يسمى مريضاً. وقال [طريف بن تمام] العطاردي: دخلت على محمد بن سيرين يوماً في شهر رمضان وهو يأكل فلما فرغ قال لا توجعت إصبعي هذه. وقال آخرون: فكل مرض كان الأغلب من أمر صاحبه بالصوم الزيادة في علة زيادة غير محتملة، وهو اختيار الشافعي. وقال الحسن وإبراهيم: إذا لم يستطع المريض أن يصلي قائماً أفطر، والأصل إنه إذا لم يمكنه الصيام أجهد أفطر فإذا لم يجهد الصوم فهو بمعنى الصحيح الذي يطيق الصوم.

(es-Sa'lebî, 2/71)

قوله تعالى: { وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ } أباح الفطر لعذر المرض والسفر وأعاد هذا الكلام ليعلم أن هذا الحكم ثابت في الناسخ بثبوته في المنسوخ، واختلفوا في المرض الذي يبيح الفطر، فذهب أهل الظاهر إلى أن ما يطلق عليه اسم المرض يبيح الفطر وهو قول ابن سيرين. قال طريف بن تمام العطاردي دخلت على محمد بن سيرين. في رمضان، وهو يأكل فقال: إنه وجعت أصبعي هذه، وقال الحسن وإبراهيم النخعي هو المرض الذي تجوز معه الصلاة قاعداً وذهب الأكثرون إلى أنه مرض يخاف معه من الصوم زيادة علة غير محتملة، وفي الجملة أنه إذا أجهد الصوم أفطر وإن لم يجهد فهو كالصحيح.

(el-Beğavî, 1/199)

Beğavî, âyetteki fikhî meseleler ile ilgili *el-Keşf* 'ten bazı değişikliklerle alıntılacağı şu açıklamaları almıştır: “Allah, hastalık ve yolculuk sebebiyle oruç tutmamayı mübah kılmıştır. Bu hükmün tekrar edilmesi, önceki âyetin bir kısmı neshedildiği halde bu hükmün sabit kaldığını belirtmek içindir. Oruç tutmamayı mübah kılan hastalığın ne olduğu konusunda, âlimler farklı görüşler söylemişlerdir. Zâhiri mezhebine tâbi olanlar, hastalık adının verildiği her şeyin bunu mübah kılacağını söylemişlerdir. İbn Sîrîn de bu görüştedir. Tarîf b. Temâm el-Atâridî, ramazan ayında İbn Sîrîn'in yanına gittiğinde onu yemek yerken buldu. İbn Sîrîn ‘Şu parmağım ağrıyor, onun için’ dedi. Hasan Basrî ve İbrahim en-Nehâî

³⁰⁷ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 145; Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 32

³⁰⁸ el-Bakara 2/185.

‘Bu, namazı oturarak kılablecek derecede hasta eden durumdur’ demişlerdir. Çoğunluk ise ‘Oruç tutulduğu zaman daha da artmasından korkulan hastalıktır’ demiştir. Fakat genel olarak oruç tuttuğunda zorlanacak kadar hasta olan kişi oruç tutmaz, eğer zorluk çekmiyorsa orucunu tutması gerekir.”

b) “*Boşamaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir ve bilir.*”³⁰⁹ âyetinin tefsiri

{ وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ } أي حققوا وصدقوا ونووا، وقرأ ابن عباس: وإن عزموا السراح، وهو الطلاق أيضا. { فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ } لقولهم { عَلِيمٌ } بنياتهم، وفيه دليل على أنها لا تطلق بعد مضي الأربعة الأشهر ما لم يطلقها زوجها أو السلطان لأنه شرط فيه العزم، ولأن السماع يقتضي . والقول هو الذي يسمع، والسماع راجع إلى الطلاق والله أعلم.

(es-Sa‘lebî, 2/169)

{ وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ } أي حققوه بالإيقاع { فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ } { عَلِيمٌ } بنياتهم، وفيه دليل على أنها لا تطلق بعد مضي المدة ما لم يطلقها زوجها، لأنه شرط فيه العزم، وقال: { فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ } فدل على أنه يقتضي مسموعا والقول هو الذي يسمع.

(el-Beğavî, 1/265)

Beğavî, örnekteki âyeti tefsir ederken şu açıklamaya yer vermiştir: “Allah, onların sözünü işitir ve niyetlerini bilir. Bundan anlaşılmaktadır ki, eşi boşamadıkça müddetin dolmasıyla kadın boşanmış olmaz. Burada talâk şart koşulmuştur. ‘Allah işitendir’ ifadesinden anlaşılan, talâkın gerçekleşmesi için işitilen bir şekilde olması gerekir. Bu da sözlü olarak bunu söylemektir.” Görüldüğü üzere Beğavî’nin eserine aldığı bu açıklamalar *el-Keşf*’ten özet şekilde alıntılanmıştır.

c) “...Sizi emziren anneleriniz, sütbacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı.”³¹⁰ âyetinin tefsiri

فحرم الله تعالى في هذه الآية نكاح أربع عشرة امرأة: سبعا بنسب وسبعا بسبب. ف قوله: { وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ } وهي أمهات الحرمة كقوله تعالى: { وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ } . ثم قال: { وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا } وقرأ عبد الله: (واللّٰي) بغير تاء كقوله: { وَاللَّائِي يَبْسُنَ مِنَ الْمَحِيضِ } وإنما يحرم الرضاع

³⁰⁹ el-Bakara 2/227.

³¹⁰ en-Nisâ 4/23.

بشرطين إثنين أحدهما: أن يكون خمس رضعات معلومات يحرم ثم نسخن بخمس معلومات، وتوفى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهي ممّا يقرأ من القرآن. وروى عبد الله بن الحرث عن أم الفضل: أن نبي الله صلى الله عليه وسلم سئل عن الرضاع فقال: «لا تحرم الاملاجة ولا الأملاجات» والشرط الثاني: أن يكون من الحولين، وما كان بعد الحولين فإنه لا يحرم، وكان أبو حنيفة يرى ذلك بعد الحولين ستة أشهر. ومالك: بعد الحولين شهرا، والدليل على أن ما بعد الحولين من الرضاع بقوله: { وَالْوَالِدَاتُ يُرْضَعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِمَّ الرِّضَاعَةَ } وليس بعد الكمال والتمام شيء.

(es-Sa'lebî, 3/281-283)

قوله تعالى: { حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ } الآية، بين الله تعالى في هذه الآية المحرمات بسبب الوصلة، وجملة المحرمات في كتاب الله تعالى أربع عشرة: سبع بالنسب، وسبع بالسبب. فأما السبع بالسبب فمنها اثنتان بالرضاع وأربع بالصهرية والسابعة المحصنات، وهن ذوات الأزواج. وأما المحرمات بالرضاع فقوله تعالى: { وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرِّضَاعَةِ } وجملته: أنه يحرم من الرضاعة ما يحرم من النسب، أخبرنا أبو الحسن السرخسي، أنا زاهر بن أحمد، أنا أبو إسحاق الهاشمي، أنا أبو مصعب، عن مالك، عن عبد الله بن دينار، عن سليمان بن يسار عن عروة بن الزبير عن عائشة زوج النبي ﷺ أن رسول الله ﷺ قال: "يحرم من الرضاعة ما يحرم من الولادة". وإنما تثبت حرمة الرضاع بشرطين، أحدهما: أن يكون قبل استكمال المولود حولين، لقوله تعالى: "والوالدات يُرضعن أولادهن حولين كاملين" وروي عن أم سلمة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله ﷺ: "لا يحرم من الرضاع إلا ما فتق الأمعاء". والشرط الثاني أن يوجد خمس رضعات متفرقات، يروى ذلك عن عائشة رضي الله عنها، وبه قال عبد الله بن الزبير وإليه ذهب الشافعي رحمه الله تعالى.

(el-Begavî, 2/188-189)

Sa'lebî öncelikle, âyette evlenilmesi haram olan kadınları açıklamıştır. Âyetin 'وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ' ifadesini tefsir ederken süt hısımları ile evlenmenin haram olmasının âyet ve hadislerle sabit olduğunu açıklamıştır. Ardından da süt hısımlığının gerçekleşmesi için iki şartın olduğunu belirtmiştir. Bu belirtilen şartları da âyet ve hadislerle delillendirmiştir. Beğavî de verilen ahkâm âyetini açıklamak için Sa'lebî'nin delil olarak getirdiği âyet ve hadisleri, âyet ile ilgili açıklamaları bazı değişikliklerle alıntılamıştır. Beğavî'nin konu ile ilgili *Me'âlimü't-tenzîl*'e aldığı açıklamaların bir kısmı şöyledir: "Allah, bu âyette akrabalık sebebiyle nikahlanması haram olan kadınları açıklamaktadır. Allah'ın kitabında haram kılınanların sayısı on dördtür. Bunların yedi tanesi soy bağından dolayı, yedi tanesi ise farklı sebeplerden dolayı haramdır. Bu yedi sebepten iki tanesi emzirme, iki tanesi evlilikten kaynaklanan akrabalıktır. Diğerleri ise evli olan

kadınlardır. Süt anneleri ve süt kız kardeşleri ile evlenmenin haramlığı ile ilgili Hz. Âişe'nin şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Soy yoluyla haram olan her şey süt yoluyla da haram olur.” Beğavî, bu açıklamaların ardından süt yoluyla haramlığın iki şartla gerçekleşeceğini söylemiştir. Bu şartları da şu şekilde açıklamıştır: “Birincisi, çocuğun iki seneyi doldurmamış olması, ikincisi de farklı zamanlarda beş emzirmenin gerçekleşmesi gerektiğidir.”

d) “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın...*”³¹¹ âyetinin tefsiri

...فلهذا صارت الخطبة شرطاً في انعقاد الجمعة وهو قول جمهور العلماء، وقال الحسن: هي مستحبة وليست بفرض، وقال سعيد بن جبیر: هي بمنزلة الركعتين من الظهر فإذا تركها وصلى الجمعة فقد صلى الركعتين من الظهر، وأقل ما يجزي من الخطبة أن يحمده الله ويصلي على نبيه ويوصي بتقوى الله سبحانه ويقرأ آية من القرآن في الخطبة الأولى ويجب في الثانية أربع كالأولى إلا إن الواجب بدل قراءة الآية الدعاء، هذا قول أكثر العلماء والفقهاء، وقال أبو حنيفة: لو اقتصر على التحميد أو التسبيح أو التكبير أجزاء، وقال أبو يوسف ومحمد: الواجب ما يتناوله اسم الخطبة ثم القيام شرط في صحة الخطبة مع القدرة عليه في قول عامة الفقهاء إلا أبا حنيفة فإنه لم يشترطه فيها.

(es-Sa‘lebî, 9/310)

والخطبة فريضة في صلاة الجمعة، ويجب أن يخطب قائماً خطبتين، وأقل ما يقع عليه اسم الخطبة: أن يحمده الله، ويصلي على النبي ﷺ ويوصي بتقوى الله، هذه الثلاثة فرض في الخطبتين جميعاً ويجب أن يقرأ في الأولى آية من القرآن، ويدعو للمؤمنين في الثانية، فلو ترك واحدة من هذه الخمس لا تصح جمعه عند الشافعي وذهب أبو حنيفة رضي الله عنه إلى أنه لو أتى بتسبيحة أو تحميدة أو تكبيرة أجزاء. وهذا القدر لا يقع عليه اسم الخطبة، وهو مأمور بالخطبة.

(el-Beğavî, 8/125)

Sa‘lebî, verilen âyetlerde geçen fikhî meseleleri açıklamıştır. Hutbe ile ilgili bilgiler eklemiştir. Sonrasında da mezhep imamlarının görüşlerini aktarmıştır. *el-Keşf*’ten alıntılanan bu örneğin öncesi uzun rivayetlerden oluştuğu ve bölünmesi uygun olmayacağı için sadece bu kısmı almayı uygun gördük.³¹² Görüldüğü üzere Beğavî, verilen âyetin tefsiri için *el-Keşf*’ten aldığı görüşlerin önemli gördüğü kısımlarını özetleyerek eserine eklemiştir. Beğavî’nin aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Cuma namazındaki hutbe farzdır ve bu hutbenin, iki

³¹¹ el-Cum’a 62/9-11.

³¹² Bk. es-Sa‘lebî, 9/309-310.

hutbe şeklinde ayakta verilmesi gerekir. ‘Hutbe’ isminin verilmesindeki asgari ölçü; (İmamın) Yüce Allah’a hamd etmesi, Hz. Peygamber’e salât getirmesi ve Allah için takvayı tavsiye etmesidir. Bu üçü, iki hutbe için de farzdır. İlk hutbede Kur’ân’dan herhangi bir âyet okunması gerekir. İkinci hutbede de mü’minlere dua edilir. İmam Şafî’ye göre eğer imam, bu beşten birisi terk ederse Cuma namazı sahih olmaz. Ebû Hanîfe ise bir tesbih, tahmid ya da bir tekbirin dâhi Cuma için yeterli olacağını söylemiştir. Fakat bu ölçü ile ‘Hutbe’ ismi gerçekleşmiş olmaz, halbuki hutbe irâd etmekle me’murdur.”

e) “Ona ancak tertemiz olanlar (melekler) dokunabilir.”³¹³ âyetinin tefsiri قالوا: وظاهر الآية نهي ومعناها نهى كقوله عز وجل: { وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ } ونحوها واستلوا بهذه الآية على منع الجنب والحائض والمحدث من مس المصحف وحمله، وقالوا: لا يجوز لاحد حمل المصحف ولا مسه حتى يكون على صفة يجوز له الصلاة. قال: هذا مذهب جمهور الفقهاء إلا إن أبا حنيفة لا يمنع من حمله بعلاقة ومسّه بحائل. والاختيار أنه ممنوع منه، لأنه إذا حمله في جلده فإنما حمله بحائل ومع هذا يمنع منه.

(es-Sa‘lebî, 9/219-220)

وقال قوم: معناه لا يمسه إلا المطهرون من الأحداث والجنابات، وظاهر الآية نهي ومعناها نهى، قالوا: لا يجوز للجنب ولا للحائض ولا المحدث حمل المصحف ولا مسّه، وهو قول عطاء وطاووس، وسالم، والقاسم، وأكثر أهل العلم، وبه قال مالك والشافعي. وقال الحكم، وحماد، وأبو حنيفة: يجوز للمحدث والجنب حمل المصحف ومسّه. والأول قول أكثر الفقهاء.

(el-Beğavî, 8/23)

Sa‘lebî, verilen âyetin tefsirinde, Kur’ân’a abdestsiz dokunulup dokunulmayacağı ile ilgili görüşleri aktarmıştır. Beğavî de bu konu hakkında *el-Keşf*’te bulunan görüşleri kendi cümleleriyle özetleyip alıntılanmıştır. Beğavî’nin konu ile ilgili eserine aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Bir topluluk şöyle demiştir: Âyetin mânası şöyledir: Ona ancak hadesten ve cünüplükten dolayı temizlenmiş olanlar el sürebilir. Bu âyetin zâhiri olumsuzdur. Anlamı ise nehiy olarak gelmiştir. Onlar şöyle söylemişlerdir: Cünübün, hayızlının ve abdestsiz olanın Kur’ân’ı taşıması caiz değildir, ona el de süremez. Atâ, Tavûs, Sâlim, el-

³¹³ el-Vâkıa 56/79.

Kâsım ve âlimlerin çoğunun görüşü bu şekildedir. İmam Mâlik ve İmam Şafî de bu görüşü kabul etmiştir.”

1.1.15. Kelâmî Yorumlar

Kelâm ilmi ilk defa Mutezile’nin öncülüğünde doğmuştur. Mutezile’nin akaid alanında izlediği yola kelâm metodu denilmiş ve bu ilim de kelâm ilmi olarak adlandırılmıştır. Bundan iki asır sonra Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Eş’arî (ö. 324/936) ile Ehl-i sünnet ilm-i kelâmı kurulmuştur.³¹⁴

Kurulan bu kelâm ilminin gayesinde diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi insanı dünya ve âhiret saadetine ulaştırmak esastır. Bu ilmin insanı imanda taklit seviyesinden kurtarıp, tahkik ve yakîn derecesine yükseltmek, doğru yolu arayanı delilleri göstererek irşad etmek, batılda ısrar eden inatçıları susturmak, amel alanında kişinin itikadına sağlamlaştırmak gibi gayeleri de vardır.³¹⁵

Müteahhirîn kelâmcıları kelâm ilminin, en şerefli ilim olduğunu belirtmişler ve gerekçelerini şu şekilde sıralamışlardır: 1. Bu ilmin meseleleri Allah Teâlâ’nın zâtı, sıfatları ve fiilleri gibi önemli konulardır. Konusu şerefli olan bu ilmin önemli bir ilim olduğu şüphesizdir. 2. Gayesi, dünya ve âhirette mutluluğu elde etmek gibi önemli bir gayedir. 3. Kelâm ilmi ‘hakîkî ilim’ özelliğini kazanmış bir ilimdir. Bu ilmin konusunu oluşturan iman esasları hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze gelmiştir. Halbuki diğer ilimlerin bazı değişikliklere uğradığı görülmüştür.³¹⁶

Sa’lebî, *el-Keşf* adlı eserinde kelâmî meselelere yer vermiştir ancak konunun ayrıntılarına girmeyi tercih etmemiştir. Kelâmcılar arasında tartışmalara yol açan âyetleri kısa ve öz bir şekilde tefsir etmiştir. Sa’lebî âyetlerin tefsirlerinde belli başlı fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra görüşleri aklî izahlarla ve Ehl-i sünnet görüşleriyle tenkit etmiştir. Benimsediği görüşleri de belirtmeyi ihmal etmemiştir.

³¹⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2020), 49-50.

³¹⁵ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 54; Mehmet Ulusan, *Ebû’l-Muîn en-Neseî ve Kelâm İlmindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 6; A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 374.

³¹⁶ et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, 29; Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, 375.

Beğavî, diğer meselelerde olduğu gibi kelâm konusunda da selefe bağlıdır. Beğavî de Sa‘lebî gibi kelâm konularına önem vermiş ancak ayrıntıya girmemeyi uygun görmüştür. Âyet, hadis ve seleften gelen bazı görüşlerle kelâmî meseleleri açıklamıştır. Sa‘lebî’nin tercih ettiği yöntemi kullanarak benimsemediği fikirleri Ehl-i sünnet görüşleriyle destekleyerek tenkit etmiştir. Aşağıdaki örneklerde, kelâm konusunda *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl* mukayese edilmeye çalışılmıştır.

a) “*Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla.*”³¹⁷ âyetinin tefsiri

فَأَمَّا مَعْنَى الْاسْمِ، فَهُوَ الْمُسَمَّى وَحَقِيقَةُ الْمَوْجُودِ، وَذَاتُ الشَّيْءِ وَعَيْنُهُ وَنَفْسُهُ وَاسْمُهُ، وَكُلُّهَا تَقِيدُ مَعْنَى وَاحِدًا. وَالدَّلِيلُ عَلَى أَنَّ الْاسْمَ عَيْنُ الْمُسَمَّى قَوْلُهُ تَعَالَى: {إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى}، فَأَخْبَرَ أَنَّ اسْمَهُ يَحْيَى، ثُمَّ نَادَى الْاسْمَ وَخَاطَبَهُ فَقَالَ: يَا يَحْيَى. فَيَحْيَى هُوَ الْاسْمُ، وَالْإِسْمُ هُوَ يَحْيَى. وَقَوْلُهُ تَعَالَى: {مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءَ سَمَّيْتُمُوهَا} وَأَرَادَ الْأَشْخَاصَ الْمَعْبُودَةَ لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْمَسْمِيَّاتِ. وَقَوْلُهُ تَعَالَى: {سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى}، {وَتَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ}. وَقَوْلُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَتَضْرِبَنَّ مَضْرَ عِبَادِ اللَّهِ حَتَّى لَا يَعْبُدَ لَهُ اسْمًا» أَيِ حَتَّى لَا يَعْبُدَ هُوَ.

(es-Sa‘lebî, 1/97)

وَالْاسْمُ هُوَ الْمُسَمَّى وَعَيْنُهُ وَذَاتُهُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى} أَخْبَرَ أَنَّ اسْمَهُ يَحْيَى ثُمَّ نَادَى الْاسْمَ فَقَالَ: "يَا يَحْيَى" وَقَالَ: {مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءَ سَمَّيْتُمُوهَا} وَأَرَادَ الْأَشْخَاصَ الْمَعْبُودَةَ لِأَنَّهُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْمَسْمِيَّاتِ وَقَالَ: {سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ}، "وَتَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ" ثُمَّ يَقَالُ لِلتَّسْمِيَةِ أَيْضًا اسْمًا فَاسْتَعْمَالُهُ فِي التَّسْمِيَةِ أَكْثَرُ مِنَ الْمُسَمَّى [فَإِنْ قِيلَ مَا مَعْنَى التَّسْمِيَةِ مِنَ اللَّهِ لِنَفْسِهِ؟ قِيلَ هُوَ تَعْلِيمٌ لِلْعِبَادِ كَيْفَ يَفْتَحُونَ الْقِرَاءَةَ]

(el-Beğavî, 1/50)

İsim-müsemmâ, Allah’ın isimleri ile zâtı arasında bulunan ilişkiye dair tartışmalara verilen kelâmî bir konudur. Sözlükte ism, “varlıklara verilen ad”, müsemmâ, “isimlendirilen varlık”, tesmiye de “isimlendirme” demektir. İsim, bir hakikate işaret eden mutlak lafız, müsemmâ bu hakikati oluşturan şey, tesmiye ise isim ve müsemmâ arasındaki bağlantıyı sağlayan mânadır.³¹⁸ Dilin, müsemmânın hakikatine doğru orantılı bir realitesinin olup olmadığı ve kavramların bizâtihî mevcut gerçekler olup insana öğretilip öğretilmediği konusunda tartışmalar

³¹⁷ el-Fâtîha 1/1.

³¹⁸ İlyas Çelebi, “İsim-Müsemmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 22/548.

vardır.³¹⁹ Sa‘lebî de isim ve müsemmânın aynı şeyi ifade ettiği görüşündedir. “Allah buyurdu ki: Ey Zekerîyya! Biz sana Yahya adında bir oğul müjdeliyoruz. Bu adı daha önce kimseye vermedik.”³²⁰ âyetini bu görüşüne delil olarak getirmiştir. Beğavî de Sa‘lebî’nin görüşünü ve açıklamalarını örneklerle beraber özetleyerek almayı tercih etmiştir.

b) “...Allah buyurdu ki: İnkâr edene de az bir süre dünya nimetleri veririm, ama sonunda onu cehennemin azabına sürerim. O ne kötü bir sondur!”³²¹ âyetinin tefsiri

قَالَ اللهُ {وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا} فسأرزقه إلى منتهى أجله لأنه تعالى وعد الرزق للخلق كافة كافرهم ومؤمنهم وقيد بالقلة لأن متاع الدنيا قليل. قرأ معاوية وابن عامر: {فَأُمَتِّعُهُ} بضم الألف وجزم الميم خفيفة، وقرأ أبي: فمتمعه قليلا ثم مضطره بالنون. {ثُمَّ أَمْطَرُهُ} موصولة الألف مفتوحة الراء على عهد الدعاء من إبراهيم عليه السلام.

(es-Sa‘lebî, 1/273)

{وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا} قرأ ابن عامر فأمتعته خفيفا بضم الهمزة والباقون مشددا ومعناها واحد قليلا أي سأرزق الكافر أيضا قليلا إلى منتهى أجله وذلك أن الله تعالى وعد الرزق للخلق كافة مؤمنهم وكافرهم، وإنما قيد بالقلة لأن متاع الدنيا قليل {ثُمَّ أَمْطَرُهُ} أي الجنة في الآخرة.

(el-Beğavî, 1/149)

Beğavî, kâfirlerin rızıklandırılması ile ilgili âyetin tefsirini, *el-Keşf*’ten alıntılararak şu şekilde yapmıştır: “Kâfiri de eceli gelinceye kadar rızıklandırırım, anlamındadır. Bunun sebebi Allah, mü’min olsun, kâfir olsun tüm mahlukata rızık vermeyi va‘detmiştir. Âyette bunu ‘az’ olarak nitelendirmesi, dünya hayatındaki faydalanmanın az olması sebebiyledir.”

c) “Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabb’in seni övülmüş bir makama yükseltsin.”³²² âyetinin tefsiri

وأما المقام المحمود فالمقام الذي يشفع فيه لأمتة يحمد فيه الأولون والآخرين. وروى أبو عاصم محمد بن أبي أيوب الثقفي عن يزيد بن صهيب قال: كنت قد شغلني رأي من رأى الخوارج وكنت رجلا شابا، قال:

³¹⁹ Çelebi, “İsim-Müsemmâ”, 22/549.

³²⁰ Meryem 19/7.

³²¹ el-Bakara 2/126.

³²² el-İsrâ 17/79.

فخرجنا في عصابة ذوي عدد يزيد أن يحج ثم يخرج على الناس فمررنا على المدينة فإذا جابر بن عبد الله يحدث القوم عن رسول الله صلى الله عليه وسلم جالس إلى سارية وإذا هو قد ذكر الجهنميين فقلت له: يا صاحب رسول الله ما هذا الذي تحدث والله عز وجل يقول: { إِنَّكَ مَنْ تَدْخُلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ } و{كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا}. فقال لي: تقرأ القرآن؟ قلت: نعم فقال: فهل سمعت مقام محمد المحمود الذي يبعثه الله فيه؟ قلت: نعم، قال: فإنه مقام محمد صلى الله عليه وسلم المحمود الذي يخرج الله به من يخرج من النار. ثم نعت وضع الصراط ومرور الناس عليه قال: وأخاف أن لا أكون حفظت ذلك غير أنه قد زعم أن قوما يخرجون من النار بعد أن يكونوا فيها، قال: فيخرجون كأنهم عيدان السماسم فيدخلون نهرا من أنهار الجنة فيغتسلون فيه فيخرجون كأنهم القراطيس. قال: فرجعنا وقلنا أيرى كهذا الشيخ يكذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم فو الله ما خرج منا غير رجل واحد.

(es-Sa'lebî, 6/123-125)

والمقام المحمود هو: مقام الشفاعة لأمنته لأنه يحمد فيه الأولون والآخرين. وروي عن يزيد بن صهيب الفقير قال: كنت قد شغفني رأي من رأي الخوارج وكنت رجلا شابا فخرجنا في عصابة نريد أن نحج فمررنا على المدينة فإذا جابر بن عبد الله يحدث القوم عن رسول الله ﷺ وذكر الجهنميين فقلت له: يا صاحب رسول الله ما هذا الذي يحدثون والله عز وجل يقول: { إِنَّكَ مَنْ تَدْخُلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ } و{كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا} ؟ فقال لي: يا فتى تقرأ القرآن؟ قلت: نعم قال: هل سمعت بمقام محمد المحمود الذي يبعثه الله فيه؟ قلت: نعم قال: فإنه مقام محمد المحمود الذي يخرج الله به من يخرج من النار [ثم نعت وضع الصراط ومر الناس عليه] وأن قوما يخرجون من النار بعدما يكونون فيها قال: فرجعنا وقلنا أترون هذا الشيخ يكذب على رسول الله ﷺ؟

(el-Beğavî, 5/117-121)

Âlimler, sözlükte “yüksek dereceli mânevi makam” anlamına gelen Makâm-ı Mahmûd’un tefsirinde, şefaati esas almışlardır. Sözlük mânasına bakarak, Makâm-ı Mahmûd’u kıyamet günü tüm insanlara yönelik bir şfaat olarak yorumlamışlardır.³²³ Sa’lebî’de bu konu ile ilgili verilen âyetin tefsirini âyetlerle ve hadislerle delillendirmiştir. Beğavî de verilen âyetin tefsiri için *el-Keşf*’ten yararlanmış ancak *el-Keşf*’te bulunan yorumları birebir eserine almayı tercih etmeyip özetlemeyi uygun görmüştür. Beğavî’nin alıntılardığı yorum ve rivayetlerin bazıları şöyledir: “Övülmüş makam, onun ümmetine şfaat makamıdır. Çünkü öncekiler de sonrakiler de onu o makamda överler. Yezid b. Suheyb el-Fakir’in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: Ben genç bir delikanlıyken,

³²³ İlyas Üzümlü, “Makâm-ı Mahmûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 27/413.

haricilerin görüşlerinden birine kendimi kaptırmıştım. Bir grup insanla beraber hac için yola çıkmıştık. Yolculuk sırasında Medine'ye uğradık. Baktım ki, Câbir b. Abdullah insanlara Resûlullah'tan sözler aktarıyor ve cehennemlik olanlardan bahsediyordu. Kendisine, 'Ey Allah Resûlü'nün arkadaşı, Allah, 'Sen kimi cehenneme soktuysan onu zelil kılmışsındır.'³²⁴ ve 'Oradan çıkmak istediklerinde oraya geri döndürülürler.'³²⁵ dediği halde senin bu söylediklerin nedir?' dediğimde bana 'Ey genç sen Kur'ân okuyor musun?' diye sordu. Ben 'Evet' karşılığını verdim. Bunun üzerine bana 'Allah'ın, elçisi Muhammed'i (sav) göndereceği övülmüş makamı duydun mu?' dedi. Bende 'Evet, duydum' dediğimde 'Bu makam Allah'ın onunla cehennemden dilediğini çıkaracak olduğunu, Muhammed'in (sav) övülmüş makamıdır' dedikten sonra sıratın nasıl kurulacağından, insanların onun üzerinden nasıl geçeceğinden ve bazı insanların cehenneme girdikten sonra oradan çıkacağından bahsetti. Biz ise onun hakkında 'Görüyor musunuz şu yaşlı adamı? Resûlullah hakkında nasıl yalan söylüyor' dedik.

1.2. KUR'ÂN İLİMLERİ BAKIMINDAN

Sa'lebî, Kur'ân ilimlerine önem vermiş, eserinin mukaddimesinde 'Kur'ân ilimleri ve tertibi' başlığı altında bu ilimlerin müfessirler için gerekli olduğunu rivayetlerle açıklamıştır.³²⁶ *el-Keşf*'e bakıldığında, kıraat farklılıklarına bolca yer verildiği görülmektedir. Sa'lebî, genellikle kıraat ile ilgili açıklamaları âyet, hadis, misaller ve şiirlerle delillendirmiştir. Müteşabih konusunda da farklı âlimlerin açıklamalarını aktarmış, konu ile ilgili ihtilaflı görüşleri belirtirmiştir. Nesh, Emsâlü'l-Kur'ân ve isrâiliyat konularına da geniş yer vermiştir. Beğavî ise bahsi geçen konularda *el-Keşf*'ten bolca alıntılar yapmış, Sa'lebî'nin aktardığı görüş ve rivayetlerden faydalanmıştır.

1.2.1. Kıraat

Arapça "k-r-a/كـرأ" kökünden türetilen kıraat kelimesi, "okumak, telaffuz etmek, tilavet etmek, mütalaa etmek, incelemek, bir araya getirmek" anlamlarına

³²⁴ Âl-i İmrân 3/192.

³²⁵ es-Secde 32/20.

³²⁶ es-Sa'lebî, 1/85.

gelmektedir. Aynı kökün Kur’ân şeklindeki mastarı da kıraat ile eş anlamlıdır.³²⁷ İstilahta “herhangi bir kelime üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve i’râb bakımından meydana gelen değişiklikler” demektir.³²⁸ Kıraat ilmi, Kur’ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve bu farklı okuyuşları râvilerine nispet ederek bildiren bir ilimdir.³²⁹ Râgıb el-İsfahânî’nin tanımına göre ise kıraat ilmi, “tertîlde harf ve kelimeleri birbirine katmak”tır.³³⁰

Kıraat ilmi, Kur’ân kelimelerinin telaffuzundaki değişiklikler ile edâ keyfiyeti hususunda hazf, isbât, vasl, fasl, imâle, sâkin kılma, işmâm gibi mevzûlarda kıraat imamlarının ihtilaflarını ele alır.³³¹ Aynı zamanda, kıraat imamları tarafından okunan ve Hz. Peygamber’e kadar ulaşan ve sahîh olan kıraatleri, zayıf ve mevzû olanlardan ayırarak öğretmeyi gaye edinir.³³²

Kıraat ilminin pek çok faydası vardır. Bu faydaları şu şekilde açıklamak mümkündür: 1. Kur’ân lafızlarını telaffuz ederken hata yapmayı önlemek. 2. Kur’ân metninin, Hz. Peygamber’in ashabına aktardığı şekilde gelecek nesillere intikalini sağlamak. 3. Kur’ân vecihlerini bilerek Kur’ân’dan olmayan şâz okuyuşlara karşı temkinli olmak. 4. Mücmel âyetlerin açıklanmasında âlimlere çeşitli çözümler sunup yardımcı olmak.³³³

Sa’lebî, kıraat ilmine çok önem vermiştir. Tefsirinde kıraat farklılıklarına geniş yer ayırmıştır. Kıraat farklılıklarından dolayı oluşan anlam değişikliklerini de belirtmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca bu konu ile ilgili yaptığı açıklamalarda âyet, hadis, misaller ve şiirlerden deliller getirmeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda kıraat farklılıklarından doğan fikhî meselelerdeki ihtilafların çoğunu eserine almıştır. Bazen de eserine aldığı bu ihtilafların arasından kendi tercihini belirtmiş

³²⁷ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 401; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/128; ez-Zürkânî, *Menâhil*, 1/412; el-Kattân, *Mebâhis*, 14-15; Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 25/426.

³²⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/318; ez-Zürkânî, *Menâhil*, 1/412.

³²⁹ Birişik, “Kıraat”, 25/426.

³³⁰ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 401; Birişik, “Kıraat”, 25/426.

³³¹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû fudalâi’l-beşer bi’l-kirâati’l-erbaati aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmâil (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1987), 1/5.

³³² el-Bennâ, *İthâf*, 1/67.

³³³ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî’l-kirâati’l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, trs.), 1/28-29.

ve açıklamalar yapmıştır. Bazı durumlarda da âyetlerin i'râbını kıraatlere dayandırarak izah etmiştir.³³⁴

Daha önce de bahsedildiği gibi Beğavî, kıraat alanının önemli âlimlerindendir. Ayrıca Kıraat-ı Aşere'yi bir araya toplayanlardan biri olarak tanınmaktadır. Bu konu ile ilgili Zerkeşî "Beğavî, tefsirinde yedi kıraat imamına Yakub, Halef ve Ebû Cafer'i ekledi." demiştir.³³⁵ *el-Keşf*'te olduğu gibi Beğavî de eserinin pek çok bölümünde kıraat açıklamalarında bulunmuştur. Kıraat farklılıklarını açıklarken genellikle Sa'lebî'nin kullandığı âyet, hadis, misaller ve şiirlerden delilleri almayı uygun görmüştür. Beğavî, daha çok mütevatir kıraatlere yer vermeyi tercih etmiştir. Eserinin bazı bölümlerinde az da olsa şâz ve müdrec kıraatleri zikretmiştir. Yine Sa'lebî'nin tefsirinde olduğu gibi kıraat farklılıklarına dayanan fikhî ihtilafları *el-Keşf*'ten alıntılıyıp kendi görüşünü belirtmiştir.³³⁶ *el-Keşf* ve *Me'âlimü't-tenzîl* kıraat benzerlikleri açısından mukayese edildiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

a) "...Onlar, bütün mucizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler onu izlemezler..."³³⁷ âyetinin tefsiri

قرأ مالك بن دينار {فَإِنْ يَرَوْا} بضم الياء أي يفعل بهم {سَبِيلَ الرُّشْدِ} طريق الهدى والسداد {لَا يَتَّخِذُوهُ} لأنفسهم سَبِيلًا {وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَيِّ} يعني الضلال والهلاك {يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا} وقرأ مجاهد وحמיד وطلحة والأعمش وحمزة ويحيى والكسائي: {الرَّشْدِ} بفتح الراء والشين وهما لغتان كالسقم والسقم والحزن والحزن والبخل والبخل، وكان أبو عمرو يفرق بينهما فيقول: {الرُّشْدِ} بالضم والصلاح في الأمر كقوله: {فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا} و{الرَّشْدِ} بفتح بفتحنتين الاستقامة في الدين.

(es-Sa'lebî, 4/284)

وقيل: حكم الآية لأهل مصر خاصة، وأراد بالآيات الآيات التسع التي أعطاها الله تعالى موسى عليه السلام. والأكثرون على أن الآية عامة {وَإِنْ يَرَوْا} [يعني: هؤلاء المتكبرين] {كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ} قرأ حمزة والكسائي "الرَّشْد" بفتح الراء والشين، والآخرين بضم الراء وسكون الشين وهما لغتان كالسقم والسقم والبخل والبخل والحزن والحزن. وكان أبو عمرو يفرق بينهما، فيقول: {الرُّشْدِ} - بالضم -الصلاح في الأمر، وبالفصح الاستقامة في الدين.

(el-Beğavî, 3/282)

³³⁴ Ülgen, *Ebû İshâk es-Sa'lebî*, 52.

³³⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/330.

³³⁶ Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 236-237; Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 77.

³³⁷ el-A'râf 7/146.

Sa‘lebî, önce bilinen kıraat imamlarının görüşlerini belirtir. Bazı durumlarda da “الآخرون” tâbirini kullanarak diğer görüşleri aktarmayı tercih etmiştir. Bazen de görüşleri zikrettikten sonra âyet ve hadislerden deliller getirmeyi tercih etmiştir. Verilen örnekte görüldüğü üzere Sa‘lebî, âyetin doğru şekilde anlaşılması için kıraat inceliklerini imamların görüşlerini aktararak açıklamayı uygun görmüştür. Beğavî de aynı görüşleri almayı tercih etmiştir. Beğavî’nin eserine aldığı görüşler ve açıklamalar şu şekildedir: “Bazı kimseler bu âyetin, Mısırlılara özel olduğunu ‘âyetler’den kastın da Allah’ın Musa’ya verdiği dokuz mucize olduğunu söylemişlerdir. Ancak çoğunluğa göre burada bahsedilen âyet kelimesi genel anlamda kullanılmıştır. Hamza ve Kisâ’î ‘الرشد’ kelimesinde râ’yı ve şin’i fethalı, diğerleri ise râ’yı dammeli, şin’i sakın olarak okumuşlardır. Her ikisi de kullanılır. ‘البخل’, ‘السقم’, ‘الحن’ kelimelerinde olduğu gibi. Ebû Amr ‘الرشد’ kelimesinin dammayla okunduğunda bir işte salah, fethayla okunduğunda ise dinde istikamet anlamına geldiğini söyler.”

b) “O zaman katından bir güven olsun diye sizi hafif bir uykuya daldırıyordu...”³³⁸ âyetinin tefsiri

قرأ مجاهد وابن كثير وأبو عمرو: {يَغْشِيَكُمْ} بفتح الياء {النعاس} رفع على أن الفعل له واحتجوا بقوله في سورة آل عمران {أَمَنَةً نُّعَاساً يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ}. فجعل الفعل له. وقرأ أهل المدينة {يُغْشِيَكُمْ} بضم الياء مخففة على أن الفعل الله عز وجل ليكون موافقا لقوله {وَيُنَزِّلُ لِيُطَهِّرَكُمْ} واحتجوا بقوله تعالى {كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ}. وقرأ عروة بن الزبير والحسن وأبو رجاء وعكرمة والجحدري وعيسى وأهل الكوفة: {يُغْشِيَكُمْ} بضم الياء مشددا. فاختره أبو عبيد وأبو حاتم: لقوله {فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى} والنعاس النوم تخفيف. وقال أبو عبيدة: هو ابتداء القوم: {أَمَنَةً} بفتح الميم قراءة العامة، وقرأ أبو حياة وابن محيصن: {أَمَنَةً} بسكون الميم وهو مصدر قولك: أمنت من كذا أمانة وأمنة وأمانة وكلها بمعنى واحد فلذلك نصب.

(es-Sa‘lebî, 4/332)

{إِذْ يُغْشِيكُمُ النَّعَاسُ} قرأ ابن كثير وأبو عمرو: {يغشاكم} بفتح الياء، {النعاس} رفع على أن الفعل له، كقوله تعالى في سورة آل عمران {أَمَنَةً نُّعَاساً يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ} وقرأ أهل المدينة: {يُغْشِيَكُمْ} بضم الياء وكسر الشين مخففاً، {النعاس} نصب، كقوله تعالى: {كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ}، وقرأ الآخرون بضم الياء وكسر الشين مشدداً، {النعاس} نصب، على أن الفعل لله عز وجل، كقوله تعالى: {فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى}، والنعاس: النوم الخفيف. {أَمَنَةً} أمنا {مِنْهُ} مصدر أمنت أمنا وأمنة وأمانا. قال عبد الله بن مسعود رضي الله عنه: النعاس في القتال أمانة من الله وفي الصلاة وسوسة من الشيطان.

³³⁸ el-Enfâl 8/11.

Görüldüğü gibi Sa‘lebî, “إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسُ” ifadesinin kıraat farklılıklarını açıklarken imamların görüşlerinden istifade etmiştir. “أهل الكوفة، أهل المدينة” gibi tâbirler kullanmayı da ihmal etmemiştir. Kıraat farklılıklarının açıklamasından sonra da âyetten delil getirmeyi uygun görmüştür. Beğavî de *el-Keşf*’te bulunan bu kıraat ile ilgili açıklamaları ve âyetten delilleri eserine almıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten bazı değişikliklerle alıntılادی açıklama ve görüşlerin bazıları şunlardır: “İbn Kesir ve Ebû Amr ‘يغشيكُم’ kelimesini ‘يغشاكم’ şeklinde yâ harfini fethalayarak, ‘النعاس’ kelimesini de merfu olarak okumuşlardır. Medine ehli ise ‘يغشيكُم’ şeklinde yâ’yı fethalayarak şîn’i de şeddesiz olarak, ‘النعاس’ kelimesini de mansub şekilde okurlar. ‘كأنما أغشيت وجوههم’ âyetinde olduğu gibi. Diğerleri ise ‘يغشيكُم’ kelimesinde yâ’yı dammeli, şîn’i şeddeli ve kesralı ‘النعاس’ kelimesini de mansub okumuşlardır.”

c) “...*Kapıları iyice kapattı ve ‘haydi gel!’ dedi...*”³³⁹ âyetinin tefsiri

وقرأ أهل المدينة والشام بكسر الهاء وفتح التاء، وقرأ الباقون بفتح الهاء والتاء، وهي لغة النبي صلى الله عليه وسلم واللغة المعروفة عند العرب؛ الشعبي عن عبد الله بن مسعود: أقراني النبي صلى الله عليه وسلم هيت لك. وروى الأعمش عن أبي وائل عن ابن مسعود أنه قرأ هيت لك، فقل له: {هَيْتَ لَكَ}، فقال ابن مسعود: إنما نقرأها كما تعلمناها وسمعناها جميعاً هلم وأقبل وادن.

(es-Sa‘lebî, 5/208)

{ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ } أي: هلم وأقبل. قرأه أهل الكوفة والبصرة: { هَيْتَ لَكَ } بفتح الهاء والتاء. وقرأ أهل المدينة والشام: { هَيْتَ } بكسر الهاء وفتح التاء. وقرأ ابن كثير: { هَيْتَ } بفتح الهاء وضم التاء. وقرأ السلمي وقتادة: { هُنْتُ لَكَ } بكسر الهاء وضم التاء مهموزاً، يعني: تهيات لك، وأنكره أبو عمرو والكسائي، وقالوا لم يُحْك هذا عن العرب. والأول هو المعروف عند العرب. قال ابن مسعود رضي الله عنه: أقراني النبي صلى الله عليه وسلم { هَيْتَ لَكَ }

(el-Beğavî, 4/227)

Sa‘lebî, âyette geçen “هَيْتَ لَكَ” ifadesinin kıraat inceliklerini, aktardığı farklı nakillerle açıklamayı uygun görmüştür. Beğavî de aynı açıklamaları ve yorumları bazı değişiklikler ve bazı eklemelerle eserine almıştır. Beğavî’nin *el-*

³³⁹ Yûsuf 12/23.

Keşf'ten alıntılandığı açıklamaların bazıları şunlardır: “Kûfe ve Basra ehli ‘هَيْتْ لَكَ’ ifadesini hâ’yı ve tâ’yı fethalayıp, Medine ve Şam ehli hâ’yı kesralı, tâ’yı fethalı, İbn Kesir hâ’yı fethalı, tâ’yı dammeli, es-Sülemi ve Katâde, hâ’yı kesralı, tâ’yı dammeli ve mehmuz olarak ‘تهَيَّأتْ لَكَ’ şeklinde okumuşlardır. Ancak Ebû Amr ve Kisâî bunu doğru bulmazlar. Araplardan da böyle bir şeyin aktarılmadığını söylerler. İlk okunuş şekli Araplarda bilinen şeklidir. İbn Mes’ûd ‘هَيْتْ لَكَ’ ifadesini Resûlullah’ın kendisine bu şekilde okuttuğunu söylemiştir.”

d) “...Allah, yoldan çıkardığı kimseyi hidayete erdirmez...”³⁴⁰ âyetinin tefsiri

قرأ أهل الكوفة: {يَهْدِي} بفتح الياء وقسموا ذلك، ولها وجهان: أحدهما: إن معناه فإن الله لا يهدي من أضله الله، والآخر: أن يكون يهدي بمعنى يهتدي، بمعنى من أضله الله لا يهتدي. يقول العرب: هدى الرجل وهم يريدون اهتدى. وقرأ الباقر: بضم الياء وفتح الدال، واختاره أبو عبيدة وأبو حاتم على معنى من أضله الله فلا هادي له، دليله: {مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ} .

(es-Sa‘lebî, 6/16)

قرأ أهل الكوفة { يهدي } بفتح الياء وكسر الدال أي: لا يهدي الله من أضله. وقيل: معناه لا يهتدي من أضله الله. وقرأ الآخرون بضم الياء وفتح الدال يعني من أضله الله فلا هادي له كما قال: {ومن يضل الله فلا هادي له} .

(el-Begavî, 5/19)

Sa‘lebî, âyetteki ‘يَهْدِي’ kelimesinin kıraat inceliklerini öncelikle kendisi kısaca açıklamıştır. Ardından da “وقرأ الآخرون” tâbirini kullanarak kıraat ile ilgili diğer görüşleri aktarmıştır. Beğavî de konu ile ilgili önemli gördüğü kısımlara yer vermiştir. Beğavî’nin eserine aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Kûfe ehli ‘يَهْدِي’ şeklinde yâ harfini fethalı, dâl harfini kesralı okumuşlardır. Bu şekilde anlam ‘Allah saptırdığı kimseye hidayet vermez’ olur. Burada anlamın ‘Allah’ın saptırdığı kimse hidayet bulmaz’ şeklinde olduğu da söylenmiştir. Diğerleri ise yâ harfini dammeli, dâl harfini fethalı okumuşlardır. Bu durumda ise anlam ‘Allah’ın saptırdığı kimseye hidayet verecek yoktur’ olur.”

³⁴⁰ en-Nahl 16/37.

e) “Onları belli bir yere yerleştirmek, Firavun’a, Hâmân’a ve ordularına, sakındıkları şeyi onların eliyle başlarına getirip göstermek (istiyorduk).”³⁴¹

âyetinin tefsiri

{وَنُرِيْ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا} قرأ حمزة ويحيى بن وثاب والأعشى والكسائي وخلف تري بالتاء، وما بعده رفع على أَنَّ الفعل لَهُمْ، وقرأ غيرهم {وَنُرِيْ} بنون مضمومة وياء مفتوحة، وما بعده نصب بوقوع الفعل عليهم، مِنْهُمْ ما كانوا {يَحْذَرُونَ} وذلك أَنَّهُم أخبروا أَنَّ هلاكهم على يدي رجل من بني إسرائيل، فكانوا على وجل منهم، فأراهم الله سبحانه ما {كانوا يَحْذَرُونَ}.

(es-Sa‘lebî, 7/233)

{وَنُرِيْ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا} قرأ الأعشى، وحمزة، والكسائي: {ويرى} بالياء وفتحها، {فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا} مرفوعات على أَنَّ الفعل لهم، وقرأ الآخرون بالنون وضمها، وكسر الراء، ونصب الياء ونصب ما بعده، بوقوع الفعل عليه.

(el-Beğavî, 6/190)

Sâ‘lebî, âyette önemli görülen kıraat inceliklerini açıklamayı uygun görmüştür. Konu ile ilgili nakillere yer vermiştir. Beğavî de aynı açıklamaları ve görüşleri bazı değişikliklerle almıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten alıntıladığı görüşlerin bazıları şöyledir: “Âmeş, Hamza ve Kisâî bu âyeti ‘ويرى’ yâ harfini fetha ile, bir de ‘فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا’ şeklinde sonlarını merfu olarak okumuştur. Diğerleri ise fiili ‘ونرى’ şeklinde nûn’u ötre ile râ harfini de kesra ile, bir de sondaki ye harfini de nasb üzere okumuştur, ardından gelenleri de fiilin üzerinde vâki olması hasebiyle nasb üzere okumuştur.”

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere Sa‘lebî, *el-Keşf*’te kıraat farklılıklarını açıklamış ve bu farklılıkları âyet, hadis ve şiirlerle delillendirmiştir. İhtilaflı meselelerde tüm görüşleri belirtmeye çalışmış, kendi görüşüne yakın yorumu da açıklamayı ihmal etmemiştir. Bazen de kıraatler arasında tercihte bulunmuştur. Sa‘lebî, kıraat bilgilerini verirken genellikle imamların isimlerini değil de ekollerin isimlerini kullanmayı tercih etmiştir. Çoğunlukla münferid kalan imamların görüşlerini belirtip diğerlerini “باقون، آخرون” tâbirleriyle eserine almıştır. Beğavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de kıraat konusu işlerken, Sa‘lebî’nin yöntemini takip etmiştir. *el-Keşf*’te olduğu gibi kıraat farklılıklarını âyet, hadis ve şiirlerle delillendirmiş, sonrasında da ihtilaflı görüşleri alıntılamıştır. Beğavî, *el-Keşf*’ten

³⁴¹ el-Kasas 28/6.

alıntıladığı kıraat açıklamalarını ekollerin isimleriyle değil imamların isimleriyle belirtmeyi uygun görmüştür. “باقون، آخرون” tâbirlerine *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de de rastlanmıştır. Kıraat alanında Beğavî’nin *el-Keşf*’ten fazlaca yararlandığı görülmüştür.

1.2.2. Müteşabih

Arapça “ş-b-h/شبه” kökünden türemiş olan müteşabih kelimesi “iki şeyin renk, tat, adalet ve zulüm bakımından birbirine benzemesi” ve “ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen” demektir.³⁴² Terim olarak ise müteşabih, birçok mânaya ihtimali olup, bu mânalardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyacı olan âyetlerdir.³⁴³ Başka bir ifadeyle, mânası kolaylıkla anlaşılmayan, anlamı açık ve net olmayan, niteliği belli olsa da içeriği yani açıklığı belirsiz olan, mânasında kat’i hüküm verilmeyen lafızlara ve âyetlere denir. Müteşabih âyette bulunan bir kelime, konumuna göre başka âyetlerde farklı mânalara gelebilir. Ancak her birinin kastedilebilir olması açısından mânalar birbirine benzer, bundan dolayı hangi anlamın kastedildiği açıkça bilinemez.³⁴⁴

Müteşabih konusunun en önemli dayanaklarından birisi Âl-i imrân suresinde şu şekilde geçmektedir: “*Sana kitabı indiren O’dur. Onun bazı âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te’vil etmek için ondaki müteşabih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye ulaşanlar ise: O’na inandık, hepsi Rabbimiz tarafından derler. Bunu ancak akılselim sahipleri düşünüp anlar.*”³⁴⁵ Bu âyet müteşabihin anlam ve kapsamını belirlemede önemli bir role sahiptir.

³⁴² el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 254; İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 86; ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâga*, 1/493; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1247; Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale Naşirun, 2008), 425; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm* (Lübnan: Mektebetu Lübnan, 1996), 1004; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşabih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204.

³⁴³ et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, 1004; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 425-426; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 128.

³⁴⁴ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 254; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 124; Yavuz, “Müteşabih”, 32/204.

³⁴⁵ Âl-i İmrân 3/7.

Hangi âyetlerin müteşabih kapsamına girdiği konusunda farklı görüşler vardır. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir: 1. Müteşabih âyetler, birden fazla mânaya gelen, kavranması zor ve karmaşık olan, harici bir tefsire ve te'vile ihtiyaç duyulan âyetlerdir.³⁴⁶ 2. Müteşabih âyetler, kendisiyle amel edilmeyen, hükmü ortadan kaldırılmış olan mensûh âyetlerdir.³⁴⁷ 3. Müteşabih âyetler, lafızları tekrar eden âyetlerdir.³⁴⁸ 4. Müteşabih âyetler, sure başlarındaki mukattaa harfleridir.³⁴⁹ 5. Müteşabih âyetler, anlamları aklen ve naklen idrak edilemeyen, Allah'ın ilmine gizlemiş olduğu şeyleri içeren âyetlerdir.³⁵⁰

Sa'lebî, muhkem ve müteşabih kavramlarıyla ilgili temel âyetlerden biri olan Âl-i İmrân 3/7. âyetini tefsir ederken müteşabihi, "bir kısmı diğer kısmına benzeyen" olarak tanımlamıştır.³⁵¹ Müteşabih kavramlarının geçtiği ilgili âyetlere bakıldığında Sa'lebî'nin bu terimleri ilgili âyetin bağlamına uygun ele aldığını görülür. Müteşabih kavramının tanımlamasını yaptıktan sonra âlimlerin farklı görüşlerini aktarmış ve bu konu hakkındaki ihtilafları belirtmiştir.

Beğavî de Sa'lebî gibi müteşabih kavramı ile ilgili açıklamaların çoğunu Âl-i İmrân 3/7. âyetin tefsirinde paylaşmıştır. Müteşabih ile ilgili rivayetlere bakıldığında Sa'lebî'nin tefsirinden bolca yararlandığı görülür. Âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra ihtilaflı meselelere de değinip Sa'lebî'nin de eserinde yaptığı gibi kendi görüşlerini belirtmiştir. Beğavî, özellikle müteşabih âyetleri selef gibi değerlendirmeyi uygun görmüştür. Genellikle müteşabih ile ilgili âyetlerde selef âlimlerinin görüşlerini aktarmıştır. Bu konu ile ilgili Beğavî'nin *el-Keşf*'ten yararlandığı bölümler "Lafzî Müteşabihler", "Mânevî Müteşabihler", "Lafzî ve Mânevî Müteşabihler" başlıkları altında aktarılmaya çalışılmıştır. Sa'lebî ve Beğavî'nin bahsi geçen eserlerinde müteşabih âyetler açısından bulunan etkileşim aşağıdaki örneklerle belirtilmeye çalışılmıştır.

³⁴⁶ Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türasi'l-Arabî, 1405), 281.

³⁴⁷ el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 281; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkılânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsmâil el-Kudât (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 780.

³⁴⁸ el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 281.

³⁴⁹ el-Bâkılânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, 780.

³⁵⁰ el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 281; Muhammed Bekr İsmâil, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Menar, 1999), 184.

³⁵¹ es-Sa'lebî 3/10; Geniş bilgi için bk. Öğtem, *Ebû İshâk es- Sa'lebî*, 58.

1.2.2.1. Lafzî Müteşabihler

Genel olarak usûl ulemâsı müteşabihi lafzî müteşabih, mânevi müteşabih ve lafzî ve manevi müteşabih olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Kelimenin yapısında görülen lafzî müteşabihlik, lafzın ya garib ya da müşterek olması durumunda söz konusudur. Bu sebeple lafzî müteşabihler de garip lafızlar ve müşterek lafızlar olmak üzere iki kısma ayrılır. Garip lafızlarda müteşabih, fazla kullanılmayan ve farklı dillerden gelen kelimelerde bulunan müteşabihtir. Müşterek lafızlarda müteşabih ise birden çok mâna ifade eden ve bu mânalardan birini seçmekte zorluk bulunan kelimelerdir.³⁵² *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl* mukayese edildiğinde konu ile ilgili şu tablo ortaya çıkmaktadır:

a) “*İbrâhim gerçekten çok duyarlı, yumuşak huylu biriydi.*”³⁵³

{ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ } اختلفوا في معناه فروى شهر بن حوشب عن عبد الله بن شداد بن الهاد مرسلًا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل عن الأواه فقال: الخاشع المتضرع. وروى عبد الله بن رباح عن كعب في قول الله تعالى: { إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ } فقال: كان إذا ذكر النار قال: أوه. وقال عبد الله بن مسعود وعبيد بن عمير: الأواه الدعاء، وقال الضحاك: هو الجامع الدعاء. وقال الحسن وقتادة: الأواه الرحيم بعباد الله، وقال أبو ميسرة: الأواه الرحيم يوم الحشر، عطية عن ابن عباس الأواه المؤمن بالحبشية. علي بن أبي طلحة عن ابن عباس الأواه المؤمن التواب، مجاهد: الأواه المؤمن. عن ابن عباس وعلي بن الحكم عن الضحاك، وقال عكرمة: هو المستيقن، بلغة الحبشة، ألا ترى أنك إذا قلت للحبشي الشيء فعرفه قال: أوه، ابن أبي نجيح: المؤمن. الكلبي: الأواه: المسبح الذي يذكر الله في الأرض الفقرة الموحشة، وقال عقبة بن عامر: الأواه الكثير الذكر لله.

(es-Sa‘lebî, 5/102)

قوله تعالى: { إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ } اختلفوا في معنى الأواه، جاء في الحديث: "إن الأواه الخاشع المتضرع". وقال كعب الأحبار: هو الذي يكثر التأوه، وكان إبراهيم عليه السلام يكثر أن يقول: آه من النار، قبل أن لا ينفع آه. وقيل: هو الذي يتأوه من الذنوب. وقال عبد الله بن مسعود: الأواه الدعاء. وقال الحسن وقتادة: الأواه الرحيم بعباد الله. وعن ابن عباس قال: هو المؤمن التواب. وقال مجاهد: الأواه الموقن. وقال عكرمة: هو المستيقن بلغة الحبشة. وقال عقبة بن عامر: الأواه الكثير الذكر لله تعالى. وعن سعيد بن جبیر قال: الأواه المسيح. وروي عنه: الأواه: المعلى للخير. وقال النخعي: هو الفقير.

(el-Begavî, 4/102)

³⁵² el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 254; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 126-128; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 161-168.

³⁵³ et-Tevbe 9/114.

Âyette “لَاؤَاةُ” kelimesinin ne anlama geldiğine dair farklı görüşler vardır. Sa‘lebî, bu konu ile ilgili pek çok yorumu aktarmıştır. Beğavî de bu görüşleri bazı değişikliklerle alıntılamıştır. Beğavî, öncelikle “لَاؤَاةُ” kelimesinin tefsiri için şu hadisi eserine almıştır: “Evvâh olan kişi, huşu duyan ve yalvarandır.” Ayrıca konu ile ilgili aktardığı görüşlerin bazıları şunlardır: “Ka‘bu’l-Ahbâr konu ile ilgili şöyle demiştir: Çok âh diyendir, İbrahim da ‘Âh demenin fayda veremeyeceği gün gelmeden âh Cehennem!’ derdi. Bazıları da ‘Günahlardan dolayı çok âh çeken’ olduğunu söylemişlerdir. Abdullah b. Mes‘ûd ‘Çok dua edendir’ der. Hasan Basrî ve Katâde ‘Allah’ın kullarına merhamet edendir’ derler. İbn Abbas ‘Çok dua eden mü’mindir’ der.”

b) “Sonra onlara güçlü darbeler indirmeye başladı.”³⁵⁴ âyetinin tefsiri

{فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ} لأنها أقوى على العمل من الشمال، وهذا قول الربيع بن أنس قال: يعني يده اليمنى، وقيل: بالقسم الذي سبق منه، وذلك قوله: {وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ} (es-Sa‘lebî, 8/148)

{مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ فَرَاغَ عَلَيْهِمْ} مال عليهم، {ضَرْبًا بِالْيَمِينِ} أي: كان يضربهم بيده اليمنى لأنها أقوى على العمل من الشمال. وقيل: باليمين أي: بالقوة. وقيل: أراد به القسم الذي سبق منه وهو قوله: {وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ}. (el-Beğavî, 7/45)

Verilen âyetteki “باليمن” kelimesi; sağ el, kuvvet ve yemin mânalarına gelmektedir. Âyette bu mânaların hepsi de verilebilir. Bu sebeple verilen âyet lafzî müteşabih kategorisine girmektedir. Sa‘lebî, öncelikle âyetle ilgili kendi görüşünü aktarmış, sonrasında da isim vermeden diğer görüşleri belirtmiştir. Verilen örnekte görüldüğü üzere *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de geçen bu metinlerde anlam aynı ama Beğavî, *el-Keşf*’teki cümleleri birebir almamış, aynı anlama gelecek şekilde kendisi oluşturmuştur. Sa‘lebî’nin eserine aldığı Rebî’ b. Enes naklini *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almayı tercih etmemiştir. Beğavî’nin alıntılacağı açıklamalar şu şekildedir: “Bir iş yaparken sağ elin kullanılması, sol elden daha etkilidir. Denilmiştir ki: ‘اليمن’, kuvvet ve güç anlamına gelir. Kimileri de bu ifade

³⁵⁴ es-Sâffât 37/93.

ile onun yemini kastettiğini söylemiştir. ‘Allah’a yemin olsun ki ben mutlaka sizin putlarınıza tuzak kuracağım’ âyetinde geçtiği gibi.”

c) “Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi...”³⁵⁵ âyetinin tefsiri

قال ابن مسعود: وابن عباس: قال الصحابة: يا رسول الله لو حدثتنا، فنزلت {اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا} يشبه بعضه بعضا في الحسن ويصدق بعضه بعضا ليس فيه تناقض ولا اختلاف فيه. وقال قتادة: تشبه الآية الآية والكلمة الكلمة والحرف الحرف. {مَثَانِي} القرآن. قال المفسرون: يسمى القرآن مثاني لأنه تننى فيه الأخبار والأحكام والحدود وثنى للتلاوة فلا يمل {تَقْشَعِرُّ وَتَسْتَنْفِرُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ}.

(es-Sa‘lebî, 8/230)

قوله عز وجل: {اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا} يشبه بعضه بعضا في الحسن، ويصدق بعضه بعضا ليس فيه تناقض ولا اختلاف. {مَثَانِي} يثنى فيه ذكر الوعد والوعيد، والأمر والنهي، والأخبار والأحكام، {تَقْشَعِرُّ وَتَسْتَنْفِرُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ} والاقشعرار تغير في جلد الإنسان عند الوجل والخوف، وقيل: المراد من الجلود القلوب، أي: قلوب الذين يخشون ربهم.

(el-Beğavî, 7/115)

Sa‘lebî, âyetteki müteşabih kelimesinin “güzellik anlamında bir kısmı diğer kısmına benzeyen, birbirini tasdikleyen, çelişki ve ihtilaf bulunmayan” anlamında olduğunu belirtmiştir. Sonrasında da Katâde’nin görüşünü aktarmıştır. En sonunda da genel olarak müfessirlerin yorumlarını bildirmiştir. Örneklerde görüldüğü üzere Beğavî, *el-Keşf*’te bulunan açıklamaları kendi cümleleriyle değiştirerek aynı anlamı ifade edecek şekilde almıştır. Beğavî, *el-Keşf*’teki açıklamaları şu şekilde eserine almıştır: “Müteşabih, güzellikte birbirine benzer, birbirini doğrulayan, içinde çelişki ve ihtilaf olmayan demektir. ‘مَثَانِي’ ise içerisinde mükâfat ve tehdit sözleri, emir ve yasak, haberler ve hükümlerin bulunduğu kitap demektir.”

1.2.2.2. Mânevî Müteşabihler

Mânevî müteşabih, âyetlerin mânalarında görülen müteşabih türüdür. Bu tür müteşabih, söz konusu âyetlerin mâna bakımından açık olmamalarından veya

³⁵⁵ ez-Zümer 39/23.

birden çok mâna ifade etmelerinden kaynaklanmaktadır. Allah'ın sıfatları, cennet nimetleri, cehennem azapları, kıyametin ahvâli gibi durumlar bu tür müteşabihe örnek olarak gösterilmektedir.³⁵⁶

a) “Yahudiler ‘Allah’ın eli bağlanmış!’ dediler...”³⁵⁷ âyetinin tefsiri

قال ابن عباس وعكرمة والضحاك وقتادة: إن الله كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالا وأخصبهم ناحية فلما عصوا الله في محمد (عليه السلام) وكذبوا به كفى الله عنهم ما بسط عليهم من السعة فعند ذلك قال فنحاص بن عازورا: {يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ} لم يردوا إلى عنقه ولكنهم أرادوا إنها مقبوضة بمعنى منه ممسكة عن الرزق فنسبوه إلى البخل. وقال أهل المعاني: إنما قال هذه المقالة فنحاص فلم ينهوا الآخرون ورضوا بقوله فأشركهم الله فيها وأرادوا باليد العطاء لأن عطاء الناس بذل معروفهم في الغالب بأيديهم واستعمل الناس اليد في وصف الإنسان بالرد والبخل.

(es-Sa‘lebî, 4/87)

{ وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ } قال ابن عباس وعكرمة والضحاك وقتادة: إن الله تعالى كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالا وأخصبهم ناحية فلما عصوا الله في أمر محمد ﷺ وكذبوا به كف الله عنهم ما بسط عليهم من السعة، فعند ذلك قال فنحاص بن عازوراء: {يد الله مغلوله}، أي: محبوسة مقبوضة عن الرزق نسبوه إلى البخل، تعالى الله عن ذلك. قيل: إنما قال هذه المقالة فنحاص، فلما لم ينهوا الآخرون ورضوا بقوله أشركهم الله فيها. وقال الحسن: معناه يد الله مكفوفة عن عذابنا فليس يعذبنا إلا ما تبرّ به قسمة قدر ما عبد أبأؤنا العجل.

(el-Beğavî, 3/76)

Âyette geçen “يَدُ” kelimesi Allah’ın haberî sıfatlarından. Sa‘lebî, bu sıfata açıklama getirmek için İbn Abbas, Dahhâk, Katâde, İkrime gibi müfessirlerin şu yorumlarını aktarmayı tercih etmiştir: “Allah, Yahudilere bol bol vermekteydi. Onlar insanların en varlıklılarından oldular. Fakat Muhammed (sav) konusunda Allah’ın emrine karşı geldiler ve onu yalanladılar. Bunun üzerine Allah onlara verdiklerini geri aldı. İşte o vakit Finhâs b. Âzûra ‘Allah’ın eli sıkıdır’ yani rızık vermemektedir, dedi. Böylece Allah’ı cimriliğe nisbet etmiş oldular. Allah, bundan yücedir.” Beğavî de aynı görüşleri *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bazı değişiklikler yaparak alıntılındığı görülmektedir.

³⁵⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 126-128; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 161-168.

³⁵⁷ el-Mâide 5/64.

b) “Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur...”³⁵⁸ âyetinin tefsiri

{وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ} قبل أن يخلق السماوات والأرض وذلك الماء على متن الريح. وقال كعب: خلق الله ياقوتة حمراء لا نظير لها [فنظر إليها بالهيبة] فصارت ماء، [يرتعد من مخافة الله تعالى] ثم خلق الريح فجعل الماء [على قشرة] ثم وضع العرش على الماء. وقال ضمرة: إن الله تعالى كان عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ ثم خلق السموات والأرض بالحق، وخلق القلم فكتب به ما هو خالق وما هو كائن من خلقه، ثم إن ذلك الكتاب سَبَّحَ الله ومَجَّدَه قبل أن يخلق شيئاً من الخلق.

(es-Sa‘lebî, 5/159)

وله تعالى: { وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ } قبل أن يخلق [السماوات والأرض] وكان ذلك الماء على متن الريح . قال كعب: خلق الله عز وجل ياقوتة خضراء، ثم نظر إليها بالهيبة فصارت ماء يرتعد، ثم خلق الريح، فجعل الماء على متنها، ثم وضع العرش على الماء. قال ضمرة: إن الله تعالى كان عرشه على الماء ثم خلق السموات والأرض، وخلق القلم فكتب به ما هو خالق وما هو كائن من خلقه، ثم إن ذلك الكتاب سَبَّحَ الله ومَجَّدَه ألف عام قبل أن يخلق شيئاً من خلقه.

(el-Beğavî, 4/163)

Allah Teâla’nın ‘arşı’ mânevî müteşabihtir. Sa‘lebî, âyetin tefsiri ile ilgili öncelikle kendi görüşlerini bildirmiştir. Devamında da müfessirlerin yorumlarını aktarmayı uygun görmüştür. Beğavî de *el-Keşf*’te bulunan müfessirlerin yorumlarını bazı değişikliklerle alıntılamıştır. Beğavî’nin alıntıladığı yorumlar şu şekildedir: “Kâ‘b şöyle dedi: Allah, yeşil bir yakut yarattı, sonra ona heybetle bakınca titreyen bir su oldu. Sonra rüzgarı yarattı ve suyu da onun üzerine kıldı. Sonra da arşı suyun üzerine koydu. ed-Dumra şöyle dedi: Allah’ın arşı suyun üstündeydi. Sonra gökleri ve yeri yarattı. Kalemi yarattı ve onunla yaratacaklarını ve yaratmış olduklarını yazdı. Sonra bu yazı, o yaratacaklarını yaratmadan önce bin sene boyunca O’nu tesbih etti.”

c) “O gökten yere her işi düzenleyip yönetir. Sonra bütün işler sizin hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O’nun katına çıkar.”³⁵⁹ âyetinin tefsiri

{ثُمَّ يَعْرُجُ} يصعد {إِلَيْهِ} جبرائيل بالأمر في يوم واحد من أيام الدنيا، وقدر مسيره ألف سنة، خمسمائة نزوله من السماء إلى الأرض، وخمسمائة صعوده من الأرض إلى السماء. وما بين السماء إلى الأرض مسيرة خمسمائة سنة يقول: لو ساره أحد من بني آدم لم يسره إلا في ألف سنة، والملائكة يقطعون هذه

³⁵⁸ Hûd 11/7.

³⁵⁹ es-Secde 32/5.

المسافة بيوم واحد، فعلى هذا التأويل نزلت الآية في وصف مقدار عروج الملائكة من الأرض إلى السماء، ونزولهم من السماء إلى الأرض، وأما قوله: { تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ } فإنه أراد مدة المسافة من الأرض إلى سدره المنتهى التي فيها مقام جبرائيل (عليه السلام). يقول: يسير جبرائيل والملائكة الذين معه من أهل مقامه مسيرة خمسين ألف سنة في يوم واحد من أيام الدنيا، وهذا كله معنى قول مجاهد وقتادة والضحاك، وأما معنى قوله: { إِلَيْهِ عَلَى هَذَا التَّأْوِيلِ } فإنه يعني إلى مكان الملك الذي أمره الله أن يعرج إليه، كقول إبراهيم (عليه السلام) إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي .

(es-Sa‘lebî, 7/326)

{ ثُمَّ يَعْرُجُ } يصعد، { إِلَيْهِ } جبريل بالأمر، { فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ } أي: في يوم واحد من أيام الدنيا وقدّر مسيرة ألف سنة، خمسمائة نزوله، وخمسمائة صعوده، لأن ما بين السماء والأرض خمسمائة عام، يقول: لو سار فيه أحد من بني آدم لم يقطعه إلا في ألف سنة، والملائكة يقطعون في يوم واحد، هذا في وصف عروج الملك من الأرض إلى السماء، وأما قوله: { تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ } ، أراد مدة المسافة بين الأرض إلى سدره المنتهى التي هي مقام جبريل، يسير جبريل والملائكة الذين معه من أهل مقامه مسيرة خمسين ألف سنة في يوم واحد من أيام الدنيا.

(el-Beğavî, 6/300)

Kâinat gerçekleri ile ilgili âyetler, mânevî müteşabihe örnek olarak gösterilmektedir. Sa‘lebî, âyetteki “yükselme” ile ilgili konuyu öncelikle kendisi açıklamış ardından da müfessirlerin görüşlerinden faydalanmıştır. Âyetten deliller getirmeyi de ihmal etmemiştir. Beğavî de aynı konu ile ilgili *el-Keşf*’te geçen yorumları özetleyerek eserine almıştır. Beğavî’nin eserine aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Bu bir günlük düzenleme miktarı dünya yıllarından bin yıldır. Çünkü iniş beş yüz, yükseliş beş yüz yıldır. Gök ile yer arası beş yüz yıllık mesafedir. Denildiğine göre Âdemoğulundan birisi o mesafeyi katedecek olsa bin yıl yol alır. Melekler ise bu yolu bir günde katederler. Bu meleklerin gök ile yer arasındaki gidiş gelişlerinin mesafe vasfını oluşturur. ‘Sonra bütün işler sizin hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O’nun katına çıkar.’ ifadesinden kasıt, yer ile Cebrail’in Sidretü’l-Müntehâ arasındaki mesafedir. Cebrail, onun makamından olan melekler ile beraber beş yüz yıllık mesafeyi dünya günlerinden bir günde hızlıca katederler.”

d) “Sana yeminle bağılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah’a vermiş oluyorlar, Allah’ın eli onların elleri üzerindedir...”³⁶⁰ âyetinin tefsiri

{يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} قال ابن عباس: {يَدُ اللَّهِ} بالوفاء لما وعدهم من الخير {فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} بالوفاء. وقال السدي: {يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} وذلك إِنْهُمْ كانوا يأخذون بيد رسول الله صَلَّى الله عليه وسلّم ويبايعونه، و{يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} عند المبايعة. وقال الكلبي: معناه نعمة الله عليهم فوق ما صنعوا من البيعة، وقال ابن كيسان: قوّة الله ونصرته فوق قوتهم ونصرتهم.

(es-Sa‘lebî, 9/45)

{يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} قال ابن عباس رضي الله عنهما: {يَدُ اللَّهِ} بالوفاء بما وعدهم من الخير {فَوْقَ أَيْدِيهِمْ}. وقال السدي: كانوا يأخذون بيد رسول الله ﷺ ويبايعونه، {ويَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} في المبايعة. قال الكلبي: نعمة الله عليهم في الهداية فوق ما صنعوا من البيعة .

(el-Begavî, 7/300)

Sa‘lebî, âyetteki mânevî müteşbih içeren “يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ” ifadesini tefsir etmek için müfessirlerin yorumlarını nakletmiştir. Beğavî de konu hakkında önemli gördüğü yerleri almıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten alıntılardığı yorumlar şu şekildedir: “İbn Abbas şöyle der: Allah’ın eli, kendilerine va‘dettiği iyilikleri yerine getirme hususunda onların ellerinin üzerindedir. Süddî ise şöyle demiştir: İnsanlar, Hz. Peygamber’in elini tutarak ona bey’at ediyorlardı. Bu sırada Allah’ın eli onların üzerindeydi. Kelbî de şunu söyler: Yaptıkları bey’attan dolayı Allah’ın nimeti hidayet konusunda onların üzerindedir.”

Verilen tüm örneklerle bakıldığında lafzî müteşabih konusunda olduğu gibi mânevî müteşabih meselesinde de Beğavî, Sa‘lebî’den fazlaca yararlanmıştır. Allah’ın sıfatları, cennet nimetleri, cehennem azapları, kıyametin ahvâli, kâinata dair bazı gerçekler gibi konularda Sa‘lebî’nin aktardığı nakilleri Beğavî’nin de eserine kendi cümleleriyle aldığı görülmektedir.

1.2.2.3. Lafzî ve Mânevî Müteşabihler

Bazı âlimler tarafından hurûf-u mukattaa harfleri lafzî müteşabih kategorisine dahil edilirken bazıları ise mânevî müteşabih türü içerisinde kabul etmişlerdir. Kimileri de hurûf-u mukataayı lafzî ve mânevî müteşabih grubu

³⁶⁰ el-Fetih 48/10.

içerisine dahil etmeyi uygun görmüştür.³⁶¹ Bu çalışmada hurûf-u mukattaa harflerinin lafzî ve mânevî müteşabih başlığı altında ele alınması uygun görülmüştür.

a) “*Elif-lâm-mîm.*”³⁶² âyetinin tefsiri

قال أبو بكر الصديق (رضي الله عنه) : في كل كتاب سر، وسر القرآن أوائل السور. وقال علي بن أبي طالب عليه السلام: إن لكل كتاب صفة، وصفة هذا الكتاب حروف التهجي. فقال سعيد بن جبیر: هي أسماء الله مقطعة، لو أحسن الناس تأليفها لعلوم اسم الله الأعظم، ألا ترى أنك تقول: الر وتقول: حم وتقول: ن فيكون الرَّحْمَنُ، وكذلك سائرهما على هذا الوجه، إلا أنا لا نقدر على وصلها والجمع بينها. وقال قتادة: هي أسماء القرآن. وقال الأخفش: إنما أقسم الله بالحروف المعجمة لشرفها وفضلها، ولأنها مباني كتبه المنزلة بالألسن المختلفة، ومباني أسمائه الحسنی وصفاته العليا.

(es-Sa‘lebî, 1/136-137)

قال أبو بكر الصديق: في كل كتاب سر وسر الله تعالى في القرآن أوائل السور، وقال علي: لكل كتاب صفة وصفة هذا الكتاب حروف (التهجي) وعن سعيد بن جبیر قال هي أسماء الله تعالى (مقطعة) لو علم الناس تأليفها لعلوم اسم الله الأعظم. ألا ترى أنك تقول الر، وحم، ون، فتكون الرحمن، وكذلك سائرهما إلا أنا لا نقدر على وصلها، وقال قتادة: هذه الحروف أسماء القرآن. وقال الأخفش: إنما أقسم الله بهذه الحروف لشرفها وفضلها لأنها (مبادئ) كتبه المنزلة، ومباني أسمائه الحسنی .

(el-Beğavî, 1/58-59)

Sa‘lebî, Bakara suresinde geçen hurûf-u mukattaaı açıklamak için Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 53/673), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Saîd b. Cübeyr gibi önemli sahâbilerin görüşlerini aktarmıştır. Sonrasında da Katâde ve Ahfeş gibi önemli âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında yorum ve görüşlerin bazı değişikliklerle alıntılandığı görülmektedir. Beğavî, Ebû Bekr es-Sıddîk’ın şu görüşünü alıntılamıştır: “Her kitabın bir sırrı vardır. Allah’ın Kur’ân’daki sırrı ise surelerin başlangıcıdır.” Yine Hz. Ali’nin de şu görüşünü aktarır: “Her kitabın bir özü vardır, bu kitabın özü de harflerdir.”

b) “*Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd.*”³⁶³ âyetinin tefsiri

³⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 127.

³⁶² el-Bakara 2/1.

³⁶³ Meryem 19/1.

قوله عزّ وجلّ { كهيعص } قرأ أبو عمرو بكسر الهاء وفتح الياء، ضدّه شامي وحمزة وخلف، بكسرهما، والكسائي، بفتحهما، ابن كثير وعاصم ويعقوب، واختلفوا في معناها. فقال ابن عباس: هو اسم من أسماء الله عزّ وجلّ، وقيل: إنّه اسم الله الأعظم، وقال قتادة: هو اسم من أسماء القرآن، وقيل: هو اسم السورة. وقال عليّ بن أبي طالب وابن عباس: هو قسم أقسم الله تعالى به. وقال الكلبي: هو ثناء أثنى الله عزّ وجلّ به [على] نفسه... وقال الكلبي أيضا: معناه: كاف لخلقه، هاد لعباده، يده فوق أيديهم، عالم ببريته، صادق في وعده.

(es-Sa‘lebî, 6/206)

قوله عز وجل { كهيعص } قرأ أبو عمرو بكسر الهاء وفتح الياء، وضده ابن عامر، وحمزة، وبكسرهما: الكسائي وأبو بكر، والباقون بفتحهما. ويظهر الدال عند الذال من "صاد ذكر" ابن كثير، ونافع، وعاصم [ويعقوب] والباقون بالإدغام. قال ابن عباس رضي الله عنهما: هو اسم من أسماء الله تعالى. وقال قتادة: هو اسم من أسماء القرآن. وقيل: اسم للسورة. وقيل: هو قسم أقسم الله به. ويروى عن سعيد بن جبیر عن ابن عباس في قوله { كهيعص } قال: الكاف من كريم وكبير، والهاء من هاد، والياء من رحيم، والعين من عليم، وعظيم، والصاد من صادق. وقال الكلبي: معناه: كاف لخلقه، هاد لعباده، يده فوق أيديهم، عالم ببريته، صادق في وعده.

(el-Beğavî, 5/218)

Sa‘lebî, “كهيعص” âyetini açıklamak için öncelikle kıraat inceliklerini aktarmıştır. Sonrasında da İbn Abbas, Katâde ve Kelbî gibi önemli âlimlerin görüşlerini almıştır. Âyet hakkında diğer yorumları da “قيل” tâbirini kullanarak bildirmiştir. “كهيعص” içerisinde bulunan harflerin hangi anlamlara gelebileceğini aktarmıştır. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında hurûf-u mukataa açıklamalarında Sa‘lebî’nin kullandığı yöntemi uygulamıştır. Açıklama ve rivayetleri de bazı değişikliklerle alıntılanmıştır. Beğavî, *el-Keşf*’ten alıntılanmış İbn Abbas’ın görüşünü şu şekilde aktarır: “Bu harfler, Yüce Allah’ın isimlerinden bir isimdir.” Katâde’nin de konu ile ilgili şöyle dediğini nakleder: “Bu harfler, Kur’ân’ın isimlerinden bir isimdir.” Bu harflerin bu surenin ismi olduğu da söylenir. Bu harflerin Allah’ın kasemde bulunduğu harfler olduğu da ifade edilmiştir.”

c) “Hâ-mîm.”³⁶⁴ âyetinin tefsiri

قوله عز وجل: { حم } قد سبق الكلام في حروف التهجي. قال السدي عن ابن عباس: حم اسم الله الأعظم. وروى عكرمة عنه قال: { ألر }، و{ حم }، و{ نون }، حروف “الرحمن” مقطعة. وقال سعيد بن جبیر وعطاء الخراساني: الحاء افتتاح أسمائه: حكيم حميد حي حليم حنان، والميم افتتاح أسمائه: مالك مجيد منان. وقال

³⁶⁴ el-Mü’min 40/1.

الضحاك والكسائي: معناه قضى ما هو كائن كأنهما أشارا إلى أن معناه: حم، بضم الحاء وتشديد الميم .
وقرأ حمزة والكسائي وأبو بكر: حم بكسر الحاء، والباقون بفتحها.

(es-Sa‘lebî, 5/159)

فقال: قال ابن عباس: هو اسم الله الأعظم. وروى عكرمة عن ابن عباس قال: (الر) و (حم) و (ن) حروف الرّحْمَنُ مقطوعة. والوالي عنه: قسم أقسم الله تعالى به، وهو اسم من أسماء الله تعالى. وقال قتادة: حم اسم من أسماء القرآن. وقال عطاء بن أبي مسلم الخراساني: الحاء افتتاح أسماء الله تعالى: حلیم، وحמיד، وحی، وحنان، وحكيم، والميم افتتاح أسمائه: ملك، ومجید، ومثّان. وقال الضحاك والكسائي: معناه قضى ما هو كائن، كأنه أراد الإشارة إلى حمّ بضم الحاء وتشديد الميم.

(el-Begavî, 8/261)

Sa‘lebî, diğer hurûf-u mukattaanın bulunduğu âyetlerin tefsirlerinde olduğu gibi verilen örnekte de aynı yöntemi kullanmıştır. Öncelikle kendi açıklamasını yapmıştır sonrasında da İbn Abbas, İkrime, Kisâî, Saîd b. Cübeyr, Süddî, Dahhâk ve Atâ el-Horasânî gibi âlimlerden yorumlarını aktarmıştır. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında Beğavî’nin de açıklamaları ve nakilleri bazı değişiklikler yaparak eserine aldığı görülmektedir. Beğavî’nin aldığı bazı görüşler şu şekildedir: “İbn Abbas şöyle demiştir: Bu harfler Allah’ın en yüce ismi demektir. Atâ el-Horasânî de şöyle der: ‘Hâ’ harfî, Yüce Allah’ın Hakîm, Hamîd, Hayy, Halîm ve Hannân isimlerinin; ‘Mim’ harfî de Allah’ın Mâlik, Mecîd, Mennân isimlerinin baş harfidir.”

1.2.3. Nâsih-Mensûh

Arapça “n-s-h/نسخ” kökünden türetilen nesh kelimesi sülâsî mücerret fiilin mastarıdır.³⁶⁵ Lügatta nesh “izâle etmek, tebdil, ortadan kaldırmak, ilga etmek, yok etmek, bir yerden başka bir yere nakletmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁶⁶ Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), nesh kelimesinin temelde iki anlama geldiğini söylemiştir. Bunlardan ilki kopyalama, ikincisi de izâledir.³⁶⁷ Nesh söz konusu

³⁶⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Tâcü’l-lüga ve sihâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğâfur Attar (Beyrut: Dâru’l-İlm, 1987), 1/433; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/61; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 490.

³⁶⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 490; Abdurrahman Çetin, “Nasih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

³⁶⁷ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn* (Beyrut: Dâru’l Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 2/215.

olduğunda önceki hüküm mensûh, önceki hükmü kaldıran yeni delil ise nâsih olarak adlandırılmaktadır.³⁶⁸

Neshin ıstılahi anlamı konusunda farklı görüşler vardır. Genel olarak nesh “şer’î bir hükmü, bir başka şer’î delille kaldırmak ya da daha önce gelmiş olan bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nas ile değiştirmek” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁶⁹ Hanefîlerin de dâhil olduğu âlimlerin çoğuna göre ise nesh “mensûh olan hükmün müddetini açıklamaktır.” Buna göre Allah ilminde belirli olup, insanlar tarafından bilinmeyen zaman dilimi nesh ile tanımlanmış ve önceki hükmün geçici bir zaman için konulduğu anlaşılmıştır.³⁷⁰

Kur’ân-ı Kerîm’i tefsir etmek ve ondaki âmeli hükümleri tam anlamıyla çıkarabilmek için her müfessirin nesh konusunu bilmesi gerekmektedir. Bu sebeple ulemâ bu konuda çok titiz davranmış, nâsih ve mensûh ilmini bilmeyen kimsenin Kur’ân’ı tefsir etmesinin caiz olmadığını söylemiştir. Hz. Ali de nesh konusunu bilmeyen bir kıssacıya “Kendin helâk oldun başkalarını da helâk ettin” demiştir.³⁷¹

İslâm bilgilerinin çoğunluğu neshin Kur’ân’da varlığını kabul etmişlerdir. Buna delil olarakta Kur’ân’dan âyetler getirmişlerdir.³⁷² Bu âyetlerden bazıları şunlardır: “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”³⁷³, “Biz bir âyetin yerini başka bir âyetle değiştirdiğimizde –ki Allah ne indirdiğini gayet iyi bilir- onlar: ‘Sen sadece uyduruyorsun derler’. Hayır öyle değildir, ama onların çoğu bunu bilmezler.”³⁷⁴, “Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı O’nun yanındadır.”³⁷⁵

Neshi kabul etmeyenlerin başında Yahudiler gelmektedir ve bunun sebebi de kendi kitaplarının geçerliliğinin devam ettiği düşüncesidir. İslâm âlimlerinin çoğunluğunun aksine Ebû Müslim el-İsfahânî’nin (ö. 322/934) Kur’ân’ı neshi kabul etmediği bilinmektedir. İsfahânî, neshi kabul edenlerin delil olarak getirdiği

³⁶⁸ Çetin, “Nesih”, 32/579.

³⁶⁹ ez-Zürkânî, *Menâhil*, 2/176; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 230.

³⁷⁰ es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 2/54.

³⁷¹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/29; Ali Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 166.

³⁷² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 232; ez-Zürkânî, *Menâhil*, 2/193.

³⁷³ el-Bakara 2/106.

³⁷⁴ en-Nahl 16/101.

³⁷⁵ er-Ra’d 13/39.

Bakara suresi 106. âyet ve Nahl suresi 101. âyetleri delil olarak kabul etmeyip, âyetlerde bahsi geçen hüküm kaldırma meselesini eski dinlerin neshiyle ilgili olarak yorumlamıştır.³⁷⁶

Sa‘lebî, nesh konusunu önemsemiş ve bu konuya geniş yer ayırmıştır. *el-Keşf*’te nesh ilmi ile ilgili örneklerle değinmiştir. İhtilaflı meselelerde de âlimlerin görüşlerinden yararlanmakla beraber kendi fikrini de belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bakara suresinin 106. âyetinin tefsirinde nesh konusu ile ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Neshin iki anlama geldiğini bil. Bunlardan ilki değiştirmek ve dönüştürmek anlamındadır. Ferrâ şöyle dedi: ‘Allah onu maymuna dönüştürdü. Yani onu neshetti.’ Kitap için de durum aynı şekildedir. Bir kitabı diğerine dönüştürmek, içindekileri ona aktarmak da nesh anlamı taşır. Neshin ikinci anlamı ‘bir şeyi kaldırıp iptal etmek’ demektir. ‘Güneş gölgeyi nesh etti’ yani onu yok edip ortadan kaldırdı anlamındadır. Bu âyette ‘bir şeyi neshedersek’ aynı anlamda kullanılmıştır. Bu durumda âyete göre Kur’ân’ın bir kısmı nâsih ve mensûhtur.”³⁷⁷

Beğavî, Kur’ân’ın âyetlerini tam anlamıyla kavrayabilmek için bilinmesi gereken ilimler arasında nesh olduğunu söylemiştir. Nesh konusuna önem vermesi sebebiyle bu meselenin üzerinde oldukça fazla durmuştur.³⁷⁸ Nesh ile ilgili ihtilaflı meseleleri de eserine eklemeyi ihmal etmemiştir. Beğavî de Sa‘lebî gibi nesh konusunda fikirlerini Bakara suresi 106. âyetin tefsirinde belirtmiştir. Bahsi geçen iki esere de bakıldığında Beğavî’nin Sa‘lebî’nin nesh ile ilgili görüşlerini alıntıladığı görülmektedir. Sa‘lebî’nin nesh kelimesini açıklarken kullandığı örneklerin aynısını eserine almayı tercih etmiştir. Sa‘lebî’nin nesh konusunda âlimlerden aldığı görüşleri Beğavî de alıntılamıştır.³⁷⁹ Konu ile ilgili *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl* arasındaki benzerlikler verilen örneklerle gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

a) “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz...”³⁸⁰ âyetinin tefsiri

³⁷⁶ ez-Zürkânî, *Menâhil*, 2/209; Remzi Kaya, “Nesh Terimi ve Muhtevası”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987): 97.

³⁷⁷ es-Sa‘lebî, 1/253-254.

³⁷⁸ el-Beğavî, 1/12.

³⁷⁹ el-Beğavî, 1/133-134.

³⁸⁰ el-Bakara 2/106.

{ مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا } الآية وذلك إِنَّ المشركين قالوا: ألا ترون إلى محمّد يأمر أصحابه بأمر لم ينهاهم عنه، ويأمرهم بخلافه ويقول اليوم قولاً ويرجع فيه غداً، ما هذا القرآن إلّا كلام محمّد يقوله من تلقاء نفسه، وهو كلام يناقض بعضه بعضاً. فأنزل الله { وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ } ، وأنزل أيضاً { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ } ثم بيّن وجه الحكمة في النسخ بهذه الآية. وأعلم إِنَّ النسخ في اللغة شيان: الوجه الأول: بمعنى التغيير والتحويل. والوجه الثاني: بمعنى رفع الشيء وإبطاله يقال: نسخت الشمس الظل: أي ذهب به وأبطلته [...] عني بقوله { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ } وعلى هذا الوجه يكون بعض القرآن ناسخاً ومنسوخاً وهي ما تعرفه الأمة من ناسخ القرآن ومنسوخه وهذا أيضاً يتنوّع نوعين: أحدهما: أن يثبت الخط الایة، وينسخ علمها والعمل بها. كقول ابن عباس في قوله { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ } قال: ثبت خطها وتبدل حكمها. ومنها رفع تلاوتها وبقاء حكمها مثل آية الرجم. الثاني: أن ترفع الآية أصلاً أي تلاوتها وحكمها معاً فتكون خارجة من خط الكتاب، وبعضها من قلوب الرجال أيضاً.

(es-Sa'lebî, 1/253-254)

قوله عز وجل { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا } وذلك أن المشركين قالوا: إن محمداً ما يأمر أصحابه بأمر ثم ينهاهم عنه ويأمرهم بخلاف ما يقوله إلا من تلقاء نفسه يقول [اليوم قولاً ويرجع عنه غداً كما أخبر الله "وإذا بدلنا آية مكان آية والله أعلم بما ينزل قالوا: إنما أنت مفتر" وأنزل { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا } فبين وجه الحكمة من النسخ بهذه الآية. والنسخ في اللغة شيان. أحدهما: بمعنى التحويل والنقل ومنه نسخ الكتاب وهو أن يحول من كتاب إلى كتاب فعلى هذا الوجه كل القرآن منسوخ لأنه نسخ من اللوح المحفوظ. والثاني: يكون بمعنى الرفع يقال: نسخت الشمس الظل أي ذهب به وأبطلته. فعلى هذا يكون بعض القرآن ناسخاً وبعضه منسوخاً وهو المراد من الآية، وهذا على وجوه، أحدها: أن يثبت الخط وينسخ الحكم مثل آية الوصية للأقارب. وآية عدة الوفاة بالحوال وآية التخفيف في القتال وآية الممتحنة ونحوها ، وقال ابن عباس رضي الله عنهما في قوله تعالى { مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ } ما نثبت خطها ونبدل حكمها، ومنها أن ترفع تلاوتها ويبقى حكمها مثل آية الرجم، ومنها أن ترفع تلاوته أصلاً عن المصحف وعن القلوب .

(el-Beğavî, 1/133-134)

Sa'lebî, âyetteki "مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا" ifadesini tefsir ederken öncelikle nesh kelimesinin anlamlarını sıralamış ve âyette ifade edilen anlamın hangisi olabileceğini belirtmiştir. Neshin Kur'ân'da bulunmasının hikmetlerinden de bahsetmiştir. Sonrasında nesh konusu ile ilgili İbn Abbas'ın görüşlerini aktarmıştır. Nesh konusunu açıklarken farklı âyetlerden deliller getirmiştir. Görüldüğü üzere Beğavî de Sa'lebî'nin eserine aldığı görüşleri aynı anlama gelecek şekilde kendi cümleleriyle değiştirerek alıntılamıştır. Beğavî'nin *el-Keşf*'ten alıntılardığı bazı açıklamalar şu şekildedir: "Müşrikler, 'Muhammed, ashabına bir şeyi emrediyor, sonra ondan men ediyor. Veya bir şeyi söylüyor,

sonra da tam tersini emrediyor. Bunlar onun uydurduğu şeylerdir. Bugün bir şey söylüyor, yarın ondan vazgeçiyor' dediler. Yüce Allah bunu şöyle bildirmiştir: *'Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- Sen sadece uyduruyorsun, dediler...'* Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi ve neshin hikmetini bildirdi.”

b) “(Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin.”³⁸¹
âyetinin tefsiri

واختلف العلماء في حكم هذه الآية: فقال قوم: هي منسوخة. وقال سعيد بن المسيب والضحاك وأبو مالك: كانت هذه قبل آية المواريث، فلما نزلت آية الميراث جعلت الميراث لأهلها الوصية ونسخت هذه الآية، وجعلت لذوي القربى الذين يحزنون ولا يرثون اليتامى والمساكين، وهذه رواية العوفي عن ابن عباس. وقال آخرون: هي محكمة، وهو قول الأشعري والنخعي والشعبي والزهري ورواية عكرمة ومقسم عن ابن عباس.

(es-Sa‘lebî, 3/261)

اختلف العلماء في حكم هذه الآية، فقال قوم: هي منسوخة، وقال سعيد بن المسيب والضحاك: كانت هذه قبل آية الميراث، فلما نزلت آية الميراث جعلت المواريث لأهلها، ونسخت هذه الآية. وقال الآخرون: هي محكمة، وهو قول ابن عباس والشعبي والنخعي والزهري.

(el-Beğavî, 2/170)

Sa‘lebî, verilen âyetin mensûh olup olmaması ile ilgili ihtilafı görüşleri belirtmiştir. Saîd b. Müseyyeb, Dahhâk ve İbn Abbas gibi âlimlerin görüşlerini aktarmayı tercih etmiştir. Me‘âlimü’t-tenzîl’e bakıldığında Beğavî, konu ile ilgili önemli gördüğü bölümleri özetleyerek eserine aldığı görülmektedir. Beğavî’nin alıntılacağı görüşler şu şekildedir: “Âlimlerin, bu âyetin hükmü hakkında farklı görüşleri vardır. Bir kısmı bu âyetin mensûh olduğunu söylerler. Saîd b. Müseyyeb ve Dahhâk şöyle derler: ‘Bu âyet miras âyetinden önceydi. Miras âyeti inince, miras sadece ona hak sahibi olanlara özel kılındı ve bu âyet neshedildi.’ Diğerleri ise âyetin muhkem olduğunu söylerler. İbn Abbas, Şa‘bî, Nehaî ve Zührî bu görüştedirler.”

³⁸¹ en-Nisâ 4/8.

c) “...Eğer hüküm verirsen aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah âdil olanları sever.”³⁸² âyetinin tefsiri

واختلفوا في حكم هذه الآية هل هو ثابت وهل للحكام اليوم من الخيار في الحكم من أهل الذمة إذا اختلفوا إليهم، مثل ما جعل الله لنبيه صلى الله عليه وسلم أم هو منسوخ؟ فقال أكثر العلماء: هو حكم ثابت لم ينسخه شيء وحكام الإسلام بالخيار وذلك إن شاءوا بين أهل الكتاب وجميع أهل الذمة، فإن شاءوا أعرضوا ولم يحكموا بينهم وإن حكموا يحكموا بحكم أهل الإسلام. وقال آخرون هو منسوخ نسخه قوله تعالى {وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ} وإليه ذهب الحسن ومجاهد وعكرمة والسدي. وروى ذلك ابن عباس قال: لم ينسخ من المائدة إلا هاتان الآيتان وقوله تعالى {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ}، نسختها {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} . وقوله {فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ} نسختها أن احكم بينهم بما أنزل الله.

(es-Sa‘lebî, 4/67-68)

واختلفوا في حكم الآية اليوم هل للحاكم الخيار في الحكم بين أهل الذمة إذا تحاكموا إلينا؟ فقال أكثر أهل العلم: هو حكم ثابت، وليس في سورة المائدة منسوخ، وحكام المسلمين بالخيار في الحكم بين أهل الكتاب إن شاءوا حكموا وإن شاءوا لم يحكموا، وإن حكموا حكموا بحكم الإسلام. {وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ}، وهو قول مجاهد وعكرمة، وروي ذلك عن ابن عباس . وقال: لم ينسخ من المائدة إلا آيتان، قوله تعالى: {لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ} نسخها قوله تعالى: {اقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} وقوله: {فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ} نسخها قوله تعالى: {وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ} .

(el-Begavî, 3/59)

Sa‘lebî, verilen âyetin hükmünün sabit olup olmadığını sorgulamış, ardından bu soruya verilen cevapları sıralamıştır. Öncelikle âlimlerin çoğunun âyetin hükmünün sabit olduğunu ifade ettiklerini belirtmiştir. Diğer âlimlerin de âyetin mesûh olduğunu dile getirdiklerini söylemiştir. Sonrasında da isim vererek müfessirlerin görüşlerini aktarmıştır. Beğavî, nesh konusu ile ilgili olan ihtilaflı meselede Sa‘lebî’nin eserine aldığı bazı açıklamalar ve âlimlerin görüşlerinden faydalanmış, önemli gördüğü yerleri bazı değişikliklerle eserine almıştır. Beğavî’nin alıntıladığı açıklamalar şu şekildedir: “Âyetin günümüze göre hükmünün ne olduğu konusunda ihtilaflı görüşler vardır. Zimmet ehli bizden hüküm istediklerinde, hükmedecek kişi onlar arasında hüküm verip vermemekte muhayyer midir, değil midir? İlim ehlinin çoğunluğu âyetin hükmünün sabit olduğunu ve Mâide suresinde hükmü kaldırılan bir âyet bulunmadığını söylerler. Buna göre Müslüman hâkimler Ehli kitap arasında hüküm verip vermemekte

³⁸² el-Mâide 5/42.

serbesttir. İsterlerse hüküm verirler, isterlerse vermezler. Hüküm verdikleri takdirde İslâm'ın hükmünü verirler.”

d) “...*Her biri ürün verdiği ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin...*”³⁸³ âyetinin tefsiri

وقال سعيد بن جبیر وعطيّة: كان هذا قبل الزكاة فلما فرض الزكاة نسخ هذا. وقال سفيان والسدي: سألت عن هذه الآية فقال: نسخها العشر ونصف العشر، قلت: ممّن؟ فقال: من العلماء مقسّم عن ابن عباس: نسخت الزكاة كلّ [صدقة] في القرآن.

(es-Sa‘lebî, 4/198)

وقال سعيد بن جبیر: كان هذا حقا يؤمر بإتيانه في ابتداء الإسلام فصار منسوخا بإيجاب العشر. وقال مقسّم عن ابن عباس: نسخت الزكاة كل نفقة في القرآن.

(el-Beğavî, 3/195)

Sa‘lebî, âyetteki “*Hasat edildiği gün ondan verilmesi gereken hakkı verin*” hükmünün nesh edildiğine dair görüşleri aktarmıştır. Beğavî de Sa‘lebî’nin eserinde yer verdiği Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbas’ın görüşlerini almıştır. Bunu yaparken cümleleri az da olsa değiştirmiştir. Beğavî’nin alıntılardığı görüşler şöyledir: “Saîd b. Cübeyr: ‘Bu, İslâm’ın ilk döneminde verilmesi gereken bir haktı, ama öşürün vâcip olmasıyla bu hüküm neshedildi’ der. Miksem, İbn Abbas’ın ‘Zekât, Kur’ân’da emredilen her nafakayı neshetmiştir’ dediğini nakleler.”

e) “...*Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır.*”³⁸⁴ âyetinin tefsiri

{ فَإِنْ تَابُوا } من الشرك { وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ } يقول: دعوهم في أمصارهم، ودعوهم يدخلوا مكة { إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ } , في حكم هذه الآية. قال الحسين بن الفضل: فنسخت هذه الآية كل آية في القرآن فيها ذكر الإعراض والصبر على أذى الأعداء، وقال الضحاك والسدي وعطاء: قوله: { فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ } منسوخة بقوله: { فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً }.

(es-Sa‘lebî, 5/12)

³⁸³ el-En‘âm 6/141.

³⁸⁴ et-Tevbe 9/5.

{ فَإِنْ تَابُوا } من الشرك، { وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ } يقول: دعوهم فليتصرفوا في أمصارهم ويدخلوا مكة، { إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ } لمن تاب، { رَحِيمٌ } به. وقال الحسين بن الفضل: هذه الآية نسخت كل آية في القرآن فيها ذكر الإعراض والصبر على أذى الأعداء.
(el-Beğavî, 4/14)

Beğavî, verilen âyetteki nesh ile ilgili Sa‘lebî’nin eserine aldığı açıklamaları bazı değişikliklerle alıntılamıştır. Beğavî’nin *el-Keşf*’ten alıntıladığı Hüseyin b. Fadl’ın görüşünü şu şekilde aktarır: “Bu âyet, Kur’ân’da düşmanların eziyetlerine sabretme ve onlardan yüz çevirme ile ilgili tüm âyetleri neshetmiştir.”

1.2.4. Emsâlü’l-Kur’ân

Arapça “m-s-l/مثل” kökünden türetilen mesel kelimesi, “benzemek, benzeri olmak” mânalarına gelmektedir. Misl, misâl, mesîl ve temsil kelimeleri de aynı mânada kullanılmaktadır.³⁸⁵ Mesel, ayrıca “sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssa” mânalarına gelmektedir.³⁸⁶ Râgıb el-İsfahânî, meseli “açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz” şeklinde tanımlamıştır.³⁸⁷

Mesel kelimesinin ıstılah anlamı ise şu şekilde izah edilebilir: Atalardan gelen ve onların seneler içindeki tecrübelerine ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini kalıp, ifadeler ve özlü sözlerle öğüt ve hüküm verecek şekilde yansıtan, genelde asli durumuna benzeyen halleri anlatmak ve örneklendirmek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir.³⁸⁸ Meselin kök anlamını iki şeyin birbirine benzetilmesi olarak ele alan Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 254/868) hikmet içeren ve yaygın olarak bilinen sözlerin mesel olarak isimlendirileceğini belirtmiştir. Askerî’ye göre birisi, mesel kabul edilebilecek kadar güzel bir söz söylese bile yaygın olduğu konusunda ittifak edilmeyen söz mesel olamaz.³⁸⁹

Meseller, Kur’ân üslubunun bir parçasını oluşturmaktadır. Verilmek istenen mesajın, anlatılmak istenen ifadelerin muhatabın aklında daha kalıcı bir

³⁸⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 462; İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 29/293.

³⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/610.

³⁸⁷ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 462.

³⁸⁸ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 463; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/610; Durmuş, “Mesel”, 29/293.

³⁸⁹ Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheretu’l-emsâl*, thk. Ahmed Abdusselâm vd. (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 1988), 1/11.

yer bırakması için tercih edilen bu yöntem Kur'ân'da gerek açık bir şekilde gerekse kapalı olarak bolca bulunmaktadır.³⁹⁰ Mesel lafzı, çok anlamlı bir yapıya sahip olması sebebiyle Kur'ân'da farklı şekilleriyle beraber yüz altmış dokuz defa geçmektedir.³⁹¹ Mesel, Kur'ân'da örnek³⁹², geçmiş peygamberlerin hikâyesi³⁹³, benzer³⁹⁴, ibret³⁹⁵, gibi³⁹⁶, temsil³⁹⁷, temsil getirmek³⁹⁸, durum³⁹⁹, kılık⁴⁰⁰, sıfat⁴⁰¹ vb. anlamlarda kullanılmaktadır. “*Andolsun ki biz Kur'ân'da insanlar için nasihat olsun diye misaller gösterdik.*”⁴⁰² âyeti, Kur'ân'da emsâlin bulunma sebebinin öğüt vermek olduğunu ifade etmektedir.

Mesellerin en önemli özelliği kısa bir ifade kullanarak etkili bir benzetmeyle doğru anlamı kinayeli bir şekilde ifade etmeleridir. Bu üslubun, özellikle soyut meseleleri semboller kullanarak insanın bildiği ve gördüğü şeyler üzerinden tasavvur etmesini sağlayan son derece etkili ve tefsirde bulunması gereken önemli bir anlatım şekli olduğu kabul edilir.⁴⁰³ Kur'ân'da fazlaca bulunan ve emsâlü'l-Kur'ân olarak adlandırılan bu üslup Kur'ân'ın anlatımdaki ayrıcalığının en önemli özelliklerinden biri olarak görülür.⁴⁰⁴

Kur'ân'da genellikle inanç, ibadet ve ahlak gibi pek çok konuda emsâl ile anlatım yapılmıştır. Emsâl üslubu kullanılan âyetlerde ikna etme, övme, hatırlatma, öğüt verme, eleştirme, kınama, gözden düşürme, iyi ve güzel olana teşvik etme, kötü ve sakıncalı olandan alıkoyma, ibret almayı sağlama gibi

³⁹⁰ Ayşe Seyithanoğlu, “*Maksatları ve Mesajları Bakımından Kur'ân Meselleri*” (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 4.

³⁹¹ Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu‘cemü’l-müfrehes* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001), 707-709.

³⁹² Muhammed 47/3, el-İsrâ 17/48.

³⁹³ Âl-i İmrân 3/59.

³⁹⁴ el-Bakara 2/106.

³⁹⁵ er-Ra’d 13/6, ez-Zuhruf, 31/43.

³⁹⁶ el-En‘âm 6/38.

³⁹⁷ el-Haşr 59/21.

³⁹⁸ en-Nûr 24/35.

³⁹⁹ el-Ankebût 29/41.

⁴⁰⁰ el-İnsân 76/28.

⁴⁰¹ er-Rûm 30/27.

⁴⁰² ez-Zümer 39/27.

⁴⁰³ Süleyman Kaya, “Emsâlü'l-Kur'ân Bağlamında Hâkim et-Tirmizî'nin el-Emsâl mine'l-kitâb ve's-Sünne Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, *A.İ.B.Ü.İ.F Dergisi* 4/8 (2016), 90.

⁴⁰⁴ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/487.

amaçların söz konusu olduğu görülmektedir.⁴⁰⁵ Kur'ân'daki meseller bazen hüküm ve hikmeti bir arada barındırırlar. Aynı zamanda Kur'ân meselleri eğiticiidir. İnsanları eğittiği gibi onlara yeni öğrenme yöntemleri de sunar.⁴⁰⁶

Temsil, huri kavramı gibi gaybi bir şeyi zihne yaklaştırır. Haşır gibi anlaması güç bir meselede muhatabı ikna eder. Allah yolunda vermek gibi bir meselede insanları meylettirir. Faiz gibi haksız bir kazançtan onları vazgeçtirir. Methettiğini göklere çıkarır, zemmettiğini yerin dibe batırır. Muhatabın dikkatini çekerek fikir gücünü harekete geçirir. Çok söze muhtaç bırakmadan veciz olarak ifade-i meramı sağlar.⁴⁰⁷

Sa'lebî, emsâl içeren âyetlere dikkat çekmiş ve yeri geldikçe önemli açıklamalarda bulunmuştur. Kur'ân'da geçen meselleri tefsir ederken, verilen örnekleri âyetin konu bütünlüğü içerisinde değerlendirmeyi uygun görmüştür. Meselleri içeren âyetlerin muhtemel anlamlarına işaret etmiştir. Bu konu ile ilgili âyetlerin anlamlarının açık olup olmadığına değinmemiş, gizli ve açık mesel kelimelerini kullanmamıştır.

Kur'ân'da emsâl ile ilgili âyetler oldukça fazladır. Beğavî de bu konu ile ilgili âyetlerin tefsirine önem vermiştir. Tefsirinde misallerle ilgili önemli değerlendirmeler ve izahlar yapmıştır. Bu konu ile ilgili âyetleri tefsir ederken farklı âlimlerden rivayetler kullanmayı tercih etmiştir. Beğavî'nin meseller konusunda Sa'lebî'nin açıklamalarından ve aktardığı rivayetlerden bolca faydalandığı görülmektedir. *el-Keşf*'te bulunan İbn Abbas, Dahhâk, İbn Kuteybe gibi âlimlerin açıklamalarını Beğavî de alıntılamaı tercih etmiştir. Bu konu ile ilgili *el-Keşf* ve *Me'âlimü't-tenzîl* arasındaki mukayese şöyledir:

a) “O, gökten su indirdi; su, vadiler dolusunca sel olup aktı. Bu sel, üste çıkan köpüğü taşıyıp götürdü...”⁴⁰⁸ âyetinin tefsiri

فقال عز من قائل {أَنْزَلَ} هو {مِنَ السَّمَاءِ} يعني المطر {مَاءٌ فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا} الكبير بقدره والصغير بقدره {فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ} الذي حدث على ذلك الماء {زَبَدًا رَابِيًا} حال تعريفها يود الماء فالماء الباقي الصافي

⁴⁰⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/ 487-488; el-Kattân, *Mebâhis*, 287-289.

⁴⁰⁶ Ebu'l-Hasan el-Mâverî, *el-Emsâl ve'l-hikem*, thk. Fuat Abdü'l-Mun'im (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999), 20.

⁴⁰⁷ Abdurrahman Hasen Habenneke Meydânî, *Emsâlü'l-Kur'ân* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 59-60; Şadi Eren, *Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller* (İstanbul: Işık Yayınları, 2001), 41.

⁴⁰⁸ er-Ra'd 13/17.

النافع هو الحق. والذاهب الزائل الباطل الذي يتعلق بالأشجار وجوانب الأودية والأنهار وهو الباطل ويقال: إن هذا سيل القرآن ينزل من السماء فيحتمل منه القلوب حظها على قدر اليقين والشك والعقل والجهل فهذا مثل الحق والباطل. والمثل الآخر قوله: { وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ } . قرأ حميد أبو محجن أبو وهب وحمزة والكسائي { يُوقِدُونَ } بالياء، واختاره أبو عبيد لقوله تعالى: { يَنْفَعُ النَّاسَ } ولا مخاطبة هاهنا { ابْتِغَاءَ جَلِيَّةٍ } أي زينة يتخذونها أو متاع وهو ما ينتفع به وكل ما تمتعت به فهو متاع.

(es-Sa'lebî, 5/283)

{ أَنْزَلَ } يعني: الله عز وجل، { مِنَ السَّمَاءِ مَاءً } يعني: المطر، { فَسَالَتْ } من ذلك الماء، { أَوْدِيَةً بِقَدَرِهَا } أي: في الصغر والكبر، { فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ } الذي حدث من ذلك الماء، { زَبَدًا رَابِيًا } الرَّبْد: الخَبَثُ الذي يظهر على وجه الماء، وكذلك على وجه القدر، "رابياً" أي عالياً مرتفعاً فوق الماء، فالماء الصافي الباقي هو الحق، والذاهب الزائل الذي يتعلق بالأشجار وجوانب الأودية هو الباطل. وقيل: قوله "أنزل من السماء ماء": هذا مَثَلٌ للقرآن، والأودية مَثَلٌ للقلوب، يريد: ينزل القرآن، فتحمل منه القلوب على قدر اليقين والعقل والشك والجهل. فهذا أحد المَثَلِينَ. والمثل الآخر: قوله عز وجل: { وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ } . قرأ حمزة والكسائي وحفص { يُوقِدُونَ } بالياء لقوله تعالى: { مَا يَنْفَعُ النَّاسَ } ولا مخاطبة هاهنا. وقرأ الآخرون بالتاء "ومما توقدون" أي: ومن الذي توقدون عليه في النار.

(el-Beğavî, 4/308)

Sa'lebî, örnekteki âyetin tefsirini yaparken, hak ve batıla dair örnek verildiğini açıklamış, hak olan ve batıl olan kısımları da belirtmiştir. Beğavî de bu açıklamaları özetleyip eserine almıştır. *el-Keşf*'te bulunmayan "الرَّبْد" kelimesinin tanımını eserine almayı uygun görmüştür. Yine Sa'lebî'nin eserine almayı tercih etmediği bazı kıraat inceliklerini de belirtmiştir. Beğavî'nin eserine aldığı bazı açıklamalar şu şekildedir: "Âyetteki 'الرَّبْد' kelimesi, suyun yüzeyinde çıkan pislik anlamındadır. Kaynayan tencerenin üstünde de böyle bir köpük oluşur. Köpüğün haricindeki saf su da hakkı temsil eder. Ağaçlara takılan ve vadilerin kıyılarına taşan pis su ise batılı temsil eder. Gökten inen suyun Kur'ân'ı, vadilerin ise kalpleri temsil ettiği söylenmiştir. Buna göre Kur'ân, kalplere iner ve sahip oldukları yakîne ve akletme yeteneğine, içlerinde bulunan şüphe ve cehalere bağlı olarak ondan farklı miktarlarda alırlar."

b) “Ey insanlar! Size bir misal verilmekte; dinleyin onu: Allah’tan başka kendilerine yalvarıp yakardıklarınız var ya, hepsi bunun için bir araya gelseler bile bir sinek yaratamazlar!..”⁴⁰⁹ âyetinin tefsiri

{ يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبَ مَثَلٍ } معنى ضرب: جعل، كقولهم: ضرب السلطان البعث على الناس، وضرب الجزية على أهل الذمة أي جعل ذلك عليهم، ومنه قوله { وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ } والمثل حالة ثابتة تشبه بالأولى في الذكر الذي صار كالعلم، وأصله الشبه، ومعنى الآية: جعل لي المشركون الأصنام شركائي فعبدوها معي. { فَاسْتَمِعُوا لَهُ } حالها وصفتها التي بينت وشبهتها بها، ثم بين ذلك فقال عز من قائل { إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ } قراءة العامة بالتاء، وروى زيد عن يعقوب يدعون بالياء { لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا } في صغره وقلته لأنها لا تقدر على ذلك { وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ } لخلقها، والذباب واحد وجمعه القليل أذنبه والكثير ذبان، مثل غراب وأغربة وغربان { وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ } يعني الأصنام، أخبر عنها بفعل ما يعقل، وقد مضت هذه المسألة، يقول: { وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ الذُّبَابُ شَيْئًا } مما عليهم لا يقدر أن { يَسْتَفِيدُوهُ مِنْهُ } ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ { }.

(es-Sa‘lebî, 7/34)

{ يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبَ مَثَلٍ } معنى ضرب: جعل، كقولهم: ضرب السلطان البعث على الناس، وضرب الجزية على أهل الذمة، أي جعل ذلك عليهم. ومعنى الآية: جعل لي شبيه، وشبه بي الأوثان، أي: جعل المشركون الأصنام شركائي فعبدوها ومعنى { فَاسْتَمِعُوا لَهُ } أي: فاستمعوا حالها وصفتها. ثم بين ذلك فقال: { إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ } يعني: الأصنام، قرأ يعقوب بالياء والباقون بالتاء { لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا } واحدا في صغره وقلته لأنها لا تقدر عليه. والذباب: واحد وجمعه القليل: أذنبه، والكثير: ذبان، مثل غراب وأغربة، وغربان، { وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ } أي: خلقه، { وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ الذُّبَابُ شَيْئًا } لا يَسْتَفِيدُوهُ مِنْهُ { قال ابن عباس: كانوا يطلون الأصنام بالزعفران ، فإذا جف جاء الذباب فاستلب منه.

(el-Beğavî, 5/400)

Sa‘lebî öncelikle, verilen âyetteki “ضرب” kelimesinin açıklamasını yapmıştır. Daha iyi anlaşılması için de kelimeyi cümle içerisinde kullanmayı uygun görmüştür. Âyetlerden deliller getirmeyi de ihmal etmemiştir. Ardından da “ذباب” kelimesine açıklık getirmiştir. Beğavî’nin verilen âyetin tefsirine yaparken âyette geçen sinek misali ile ilgili konuyu açıklamada Sa‘lebî’nin eserinden faydalandığı görülmektedir. Ancak el-Keşf’te bulunan bazı açıklamaları kendi cümleleriyle aynı anlamları oluşturacak şekilde almayı tercih etmiştir. Gerekli görmediği yerleri de alıntılanmayı tercih etmemiştir. Beğavî’nin aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Âyetteki ‘ضرب’ kelimesi, kılındı ve verildi anlamındadır. Araplar

⁴⁰⁹ el-Hac 22/73.

‘ضرب السلطان البعث على الناس، وضرب الجزية على أهل الذمة’ derken; bunu kıldı, yaptı, icrâ etti şeklinde söylerler. Âyetin mânası da şu şekildedir: Bana benzer kılındı, putlar bana ortak koşuldu mânasındadır. Müşrikler, Bana putları ortak koştular, onlara tapındılar, demektir.”

c) “Allah’tan başka varlıkların korumasına sığınanların durumu, örümceğin durumuna benzer...”⁴¹⁰ âyetinin tefsiri

{ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ } يعني: الأصنام يرجون نصرها ونفعها عند حاجتهم إليها { كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا } لنفسها كيما يكتنّها فلم يغن عنها بناؤها شيئا عند حاجتها إياه، فكما أنّ بيت العنكبوت لا يدفع عنها بردا ولا حرا كذلك هذه الأوثان لا تملك لعباديتها نفعاً ولا ضراً ولا خيراً ولا شراً.
(es-Sa‘lebî, 7/279)

{ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ } يعني: الأصنام، يرجون نصرها ونفعها، { كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا } لنفسها تأوي إليه، وإن بيئها في غاية الضعف والوهاء، لا يدفع عنها حرّاً ولا برداً، وكذلك الأوثان لا تملك لعباديتها نفعاً ولا ضرراً.
(el-Beğavî, 6/243)

Sa‘lebî, verilen âyetteki örümcek örneğine açıklama getirmiştir. Beğavî de açıklamaları, özetleyerek ve gereksiz gördüğü yerleri çıkartarak almayı tercih etmiştir. Beğavî’nin aldığı açıklamalar şunlardır: “Şüphesiz örümceğin yuvası oldukça zayıf ve dayanıksızdır, sıcaklığı ve soğuluğu engelleyebilecek durumda değildir. Putlarda aynı böyledir, kendilerine tapınanlara ne fayda ne de zarar verecek durumdadırlar.”

d) “Allah size kendinizden bir örnek veriyor...”⁴¹¹ âyetinin tefsiri

قوله تعالى: { ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ } من عبيدكم وإمائكم { مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ } من المال { فَأَنْتُمْ وَهُمْ فِيهِ شَرَاءٌ } تخافونهم كَخِيفَتَكُمْ أَنْفُسَكُمْ { قال ابن عباس: تخافونهم أن يرثوكم كما يرث بعضكم بعضاً، وقيل: تخافون هؤلاء الشركاء أن يقاسموكم أموالكم كما يقاسم بعضكم بعضاً، وهذا معنى قول أبي محلز، فإذا لم تخافوا هذا من ممالئكم ولم ترضوا بذلك لأنفسكم فكيف رضيتم أن تكون آلهتكم التي تعبدونها لي شركاء؟ وأنتم وهم عبيدي وأنا مالكم جميعاً، فكما لا يجوز استواء المملوك مع سيده فكذلك لا يجوز استواء المخلوق مع خالقه.

(es-Sa‘lebî, 7/301)

⁴¹⁰ el-Ankebût 29 /41.

⁴¹¹ er-Rûm 30/28.

{ صَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ } أي: بَيَّنْ لَكُمْ شَبَهًا بِحَالِكُمْ وَذَلِكَ الْمَثَلُ مِنَ أَنْفُسِكُمْ ثُمَّ بَيْنَ الْمَثَلَ فَقَالَ: { هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ } أي: عبيدكم وإمائكم، { مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ } من المال، { فَأَنْتُمْ } وهم { فِيهِ سَوَاءٌ } أي: هل يشاركونكم عبيدكم في أموالكم التي أعطيناكم؛ { تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ } أي: تخافون أن يشاركونكم في أموالكم ويقاسموكم كما يخاف الحرُّ شريكه الحرَّ في المال يكون بينهما أن ينفرد فيه بأمر دونه، وكما يخاف الرجل شريكه في الميراث، وهو يحب أن ينفرد به. قال ابن عباس: تخافونهم أن يرثوكم كما يرث بعضكم بعضًا فإذا لم تخافوا هذا من ماليكم ولم ترضوا ذلك لأنفسكم، فكيف رضيتم أن تكون ألھنكم التي تعبدونها شركائي وهم عبيدي؟

(el-Begavî, 6/268)

Sa'lebî, âyet içerisinde geçen anlaşılması zor kelimeleri kısa şekilde açıklamış, sonrasında da İbn Abbas'ın rivâyetini aktarmıştır. Beğavî'nin *el-Keşf*'te bulunan açıklamaları eserine almakla beraber başka açıklamalar da yaptığı görülmektedir. Genel olarak *el-Keşf*'te bulunan yorumları özetlemiş ve önemli gördüğü açıklama ve nakillerden eserine almıştır.

1.2.5. İsrâiliyat

İsrâiliyat, “*isrâiliyye*” kelimesinin çoğuludur. Yahudilikten nakledilen asılsız haberler demektir. Terim olarak ise Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlerden İslâm kültürüne, özellikle Kur’ân tefsirine girmiş olan gayr-i İslâmi bilgileri ifade etmektedir.⁴¹²

Bazı âlimler, İslâm karşıtlarının bu dine katmaya çalıştıkları uydurma haberler için de isrâiliyat kavramını kullanırken bazıları ise Yahudi kaynaklı haberler için “İsrâiliyat”, Hıristiyan kaynaklı haberler için “mesîhiyyat” veya “nâsraniyyat” kelimelerini tercih etmişlerdir.⁴¹³ İsrâiliyat kavramı çoğunlukla Yahudi kültüründen tefsire aktarılan rivayetler ve uydurma haberler olarak bilinse de bu kelimenin anlamını daraltmak uygun değildir. İslâmi kaynaklara giren Yahudi, Hıristiyan, Mecusilik, Sabîlik ve diğer dinlerin kültür ve medeniyetlerine ait Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillere isnad edilen her türlü haber

⁴¹² Remzî Na'nâa, *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fî kütübi't-tefsîr* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem ve Dâru'd-Diya, 1970), 72; ez-Zehabî, *el-İsrâiliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1990), 13; Muhammed Ebû Şebhe, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevzûât fî kütübi't-tefsîr* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1987), 12; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, (Erzurum: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 6.

⁴¹³ İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

isrâiliyat kavramı içerisine dâhil edilebilir.⁴¹⁴ Yahudi kaynaklarından yapılan nakillerin, diğer dinlere oranla daha fazla ve Yahudi kökenli haberlerin daha meşhur olması yabancı kültürden aktarılan rivâyetlerin hepsi için isrâiliyat kavramının kullanılmasına sebebiyet vermiştir.⁴¹⁵

Kaynakların çoğunda isrâiliyatın İslâm kültürüne girişinin sahâbe dönemiyle başladığı belirtilmiştir.⁴¹⁶ İsrâiliyat yerine ilk üç asırda “el-Kütüb” kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.⁴¹⁷ İsrâiliyat kelimesini ilk olarak Mes‘ûdî, sonrasında “kütüb-i kadîme” şeklinde Yâkut el-Hamevî, onun ardından da İbn Teymiyye, Zehebî ve İbn Kesîr gibi âlimler tarafından kullanıldığı kaynaklarda bildirilmiştir.⁴¹⁸ İbn Teymiyye ve İbn Kesîr’den önceki âlimler isrâiliyat nitelemesini en çok İsrailoğullarından alınan zayıf rivayetleri göstermek için kullanmışlardır. Bu dönemde bahsi geçen kelime sistematik olarak kullanılmaya başlanmamıştır.⁴¹⁹

İlk Müslüman nesillerinin naklettikleri isrâiliyat kaynaklı haberler genelde Hz. Âdem ve eşinin hayatları, geçmiş peygamberler ve ümmetler, Hz. Nuh’un gemisi, kâinatın ve insanın yaratılışı, Kâbe’nin inşası, Hârût-Mârût, Tâlût-Câlût gibi farklı konularla ilgilidir.⁴²⁰ Sahâbenin bahsi geçen konularda ehl-i Kitab’a müracaatları, Hz. Peygamber’in çizdiği sağlam çizgiyi takip etmekle sınırlı kalmıştır. Sahâbenin isrâiliyata müracaatı genellikle Kur’ân kıssalarının açıklanması ve detayları verilmeyen bir hususun izâhı yönünde olmuştur. Onlar, İslâmi esaslara uygun olan konuları kabul etmiş, aykırı olan esasları ise reddetmişlerdir.⁴²¹

Sa‘lebî, isrâiliyat kaynaklı haberleri bazen doğrudan aktarırken bazen de tek bir konu için birkaç tane rivayet aktarıp aralarında tercih yapmayı uygun

⁴¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 240.

⁴¹⁵ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, 7.

⁴¹⁶ Nihat Uzun, “Sahâbenin Tefsirde İsrâiliyata Bakışı”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 9.

⁴¹⁷ Ali Kuzudişli, “el-Kütüb’ten İsrâiliyat’a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012) : 136.

⁴¹⁸ Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, 195.

⁴¹⁹ Abdulhay Nedim, *Kur’ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi, 2017), 7.

⁴²⁰ Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyatın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 20.

⁴²¹ Abdurrahim Kaplan, *Bikâî’nin Nazmü’l-Dürer’inde İsrâiliyyat* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 30.

görmüştür. Bazı durumlarda da “وفاة هارون”, “وفاة موسى” gibi başlıklar açmış konu ile ilgili rivayetler sıralamıştır. Genellikle isrâiliyat kaynaklı haberleri “روى”, “قيل” gibi kalıplarla aktarmıştır. Übey b. Kâ'b, Amr b. Meymûn (ö. 74/693 [?]), Vehb b. Münebbih, Süddî ve Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768) gibi âlimlerin Tevrat ve İncil merkezli rivayetlerinden faydalanmayı tercih etmiştir. Sa'lebî, Hârût ve Mârût, Ye'cûc ve Me'cûc, Hz. Musa'nın asâsı, Belkıs'ın tahtı, Hz. Nuh'un gemisi, Havariler gibi pek çok konular hakkında Tevrat ve İncil ağırlıklı isrâiliyat kaynaklı haberlere bolca yer vermiştir.⁴²²

Beğavî, Sa'lebî kadar olmasa da belli miktarda isrâiliyat kaynaklı rivayetleri tefsirine almıştır. Sa'lebî'nin tefsirinden alıp tenkitsiz olarak aktardığı pek çok rivayet vardır. Beğavî, Sa'lebî'den etkilenerek isrâiliyat kaynaklı haberleri aktarırken “وفاة هارون” gibi başlıklar eklemiştir. *Me'âlimü't-tenzîl'de* farklı isrâilî rivayetler bazen peşpeşe sıralanırken bazen de tek bir isrâilî haber hakkından birden çok rivayet aktarılmıştır. Beğavî, *el-Keşf*'ten faydalanarak bahsi geçen haberleri aktarırken “روى”, “قيل” gibi kalıpları kullanmıştır. Sa'lebî'nin eserinde bulunan Vehb b. Münebbih, Kâ'b el-Ahbâr, Süddî, Mukâtîl b. Süleyman, Kelbî ve Dahhâk gibi isrâiliyat kaynaklarından bu konu ile ilgili *el-Keşf*'te bulunan rivayetleri ayıklayarak almıştır. Beğavî, isrâilî haberleri aktarırken Sa'lebî'nin yaptığı gibi müphem olan yer isimlerini de nakleder ve konu ile ilgili farklı görüşleri aktarır. Beğavî'nin Hârût ve Mârût, Tâlût ve Câlût, Ye'cûc ve Me'cûc gibi konularda Sa'lebî'nin aktardığı rivâyetleri aldığı görülmektedir. Bahsi geçen mukayese verilen örneklerde açıklanmaya çalışılmıştır.

a) “*Tevrat indirilmeden önce, İsrâil'in kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceklerin her türlü İsrâiloğulları'na helâl idi...*”⁴²³ âyetinin tefsiri

{إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ} وهو يعقوب {عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَةُ}. واختلف المفسرون في ذلك الطعام، فقال ابن عباس ومجاهد وقتادة والضحاك والسدي وأبو مجلز: هي العروق وكان [سبب] ذلك أن يعقوب (عليه السلام) اشتكى عرق النساء، وكان أصل وجعه ذلك، ما روى جويبر ومقاتل عن الضحاك أن يعقوب بن إسحاق كان قد نذر إن وهب الله له اثني عشر ولدا وأتى بيت المقدس صحيحا أن يذبح آخرهم، فتلقاه ملك من الملائكة فقال له: يا يعقوب إنك رجل قوي، هل لك في الصراع؟ فعالجه فلم يصرع واحد

⁴²² Ülgen, *Ebu İshak es-Sa'lebî*, 91-95; Eroğlu, *Müfessir Beğavî*, 274-275.

⁴²³ Âl-i İmrân 3/93.

منهما صاحبه، ثم غمزه الملك غمزة فعرض له عرق النساء من ذلك، ثم قال: أما أتى لو شئت أن أصرعك لفعلت، ولكن غمزتكَ هذه الغمزة لأنك قد كنت نذرت إن أتيت بيت المقدس صحيحاً ذبحت آخر ولدك، وجعل الله لك بهذه الغمزة مخرجاً، فلما قدمها يعقوب أراد ذبح ابنه ونسي قول الملك، فأتاه الملك فقال: أنا غمزتكَ هذه الغمزة للمخرج وقد وفي نذرك فلا سبيل لك إلى ولدك.

(es-Sa‘lebî, 3/112)

وقال ابن عباس ومجاهد وقتادة والسدي والضحاك: هي العروق. وكان السبب في ذلك أنه اشتكى عرق النساء وكان أصل وجعه فيما روى جويبر ومقاتل عن الضحاك: أن يعقوب كان نذر إن وهبه الله اثني عشر ولداً وأتى بيت المقدس صحيحاً أن يذبح آخرهم فتلقاه ملك [من الملائكة] فقال: يا يعقوب إنك رجل قوي فهل لك في الصراع، فعالجه فلم يصرغ واحداً منهما صاحبه فغمزه الملك غمزة فعرض له عرق النساء من ذلك، ثم قال له: أما إني لو شئت أن أصرعك لفعلت ولكن غمزتكَ هذه الغمزة لأنك كنت نذرت إن أتيت بيت المقدس صحيحاً ذبحت آخر ولدك، فجعل الله لك بهذه الغمزة من ذلك مخرجاً، فلما قدمها يعقوب أراد ذبح ولده ونسي قول الملك فأتاه الملك وقال: إنما غمزتكَ للمخرج وقد وفي نذرك فلا سبيل لك إلى ولدك.

(el-Beğavî, 2/68)

Sa‘lebî, örnekteki âyetin tefsirini yaparken israiloğulları ile ilgili farklı müfessirlerin rivayetlerinden yararlanmıştı. Beğavî de aynı rivayetlerin önemli gördüğü kısımlarını alıntılarını yapmıştır. Beğavî’nin alıntılarladığı rivayetler şu şekildedir: “İbn Abbas, Mücâhid, Katâde, Süddî ve Dahhâk onun kendisine haram kıldığı şeyin sinir olduğunu söylerler. Bunun sebebi de onun (Yakub) bacağındaki sinirden şikayetçi olmasıydı. Onun çektiği ağrı sinirden kaynaklanıyordu. Cüveybir ve Mukâtil’in Dahhâk’tan rivayet ettiklerine göre Yakub, eğer Allah ona on iki çocuk verir de Beytülmakdis’e sağ salim ulaşırsa, çocuklarının sonuncusunu kurban etmeyi adanmıştı. Bir melek gelerek ‘Ey Yakub, sen güçlü adamsın, güreşmeye ne dersin?’ dediğinde Yakub onunla güreşe başladı. Ancak hiçbirini diğerini yenmeyi başaramadı. O sırada melek ona vurdu ve bunun sonucunda siyatiğe tutuldu. Melek bu darbenin ardından ona şöyle dedi: ‘Ben isteseydim seni yenerdim, fakat bu darbeye yetindim. Çünkü sen Beytülmakdis’e ulaşırsan son çocuğunu kurban edeceğine söylemiştin. Allah, bu darbe ile sana bundan bir çıkış bahsetti.’ Yakub, Beytülmakdis’e ulaştığında meleğin sözlerini unutarak çocuğunu kurban etmek istedi. Bunun üzerine melek kendisine gelerek ‘Sana bu adaktan bir çıkış olsun diye vurmuştum, adağın yerine gelmiş oldu. Artık çocuğunu kurban etmene gerek yok’ dedi.”

b) “...Ve Allah İbrahim’i dost edinmiştir.”⁴²⁴ âyetinin tefsiri

الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس، في قوله تعالى {وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا} صفيًا وخليلا من [قولهم]: أبا الضيفان يضيف من مرّ به من الناس، وكان منزله على ظهر الطريق، فأصاب الناس سنة وجهدوا عنها واجتمعوا على باب داره يطلبون الطعام، وكانت الميرة له كل سنة من صديق له بمصر فبعث غلمانه بالإبل إلى ذلك الخليل فسأله الميرة. قال خليله لغلمانه: لو كان إبراهيم إنّما يريد نفسه لاحتلنا ذلك له فقد دخل علينا ما دخل على الناس من الشدة، فرجع رسل إبراهيم إليه فمروا بالبطحاء يعني السهلة، فقالوا: لو انا حملنا من هذه البطحاء ليرى الناس إنا قد جئنا بميرة، إنا نستحي أن نمر بهم وإبلنا فارغة، قال: فملأوا تلك الغرائر سهلة ثم إبراهيم (عليه السلام) وساره نائمة، فأعلموا ذلك، واهتم إبراهيم لمكان الناس ببابه، فغلبته عيناه فنام واستيقظت سارة، وقد ارتفع النهار، فقالت: سبحان الله ما جاء الغلمان فقالوا لها: بلى قالت: فما جاءوا بشيء، قالوا: بلى، فقامت إلى تلك الغرائر ففتحتها فإذا هو أجود حواري يكون فأمرت الخبازين فخبزوا وطعموا، قال: فلما استيقظ إبراهيم فوجد ريح الطعام، قال: يا سارة من أين هذا الطعام؟ قالت: من عند خليلك المصري؟

(es-Sa‘lebî, 3/392)

{ وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا } صَفِيًّا، وَالْخَلَّةُ: صَفَاءُ الْمَوَدَّةِ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: كَانَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أبا الضَّيْفَانِ، وَكَانَ مَنْزِلُهُ عَلَى ظَهْرِ الطَّرِيقِ يَضِيفُ مِنْ مَرَّ بِهِ مِنَ النَّاسِ، فَأَصَابَ النَّاسَ سَنَةٌ فَخُشِرُوا إِلَى بَابِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَطْلُبُونَ الطَّعَامَ وَكَانَتِ الْمِيرَةُ لَهُ كُلَّ سَنَةٍ مِنْ صَدِيقٍ لَهُ بِمِصْرَ، فَبَعَثَ غُلَمَانَهُ بِالْإِبِلِ إِلَى الْخَلِيلِ الَّذِي لَهُ بِمِصْرَ، فَقَالَ خَلِيلُهُ لَغُلَمَانِهِ: لَوْ كَانَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّمَا يَرِيدُهُ لَنَفْسِهِ لَحْتَمَلْنَا ذَلِكَ لَهُ، فَقَدْ دَخَلَ عَلَيْنَا مَا دَخَلَ عَلَى النَّاسِ مِنَ الشَّدَةِ، فَرَجَعَ رُسُلُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامَ، فَمَرُّوا بِبَطْحَاءٍ فَقَالُوا: [إِنَّا لَوْ] حَمَلْنَا مِنْ هَذِهِ الْبَطْحَاءِ لِيرَى النَّاسُ أَنَا قَدْ جِئْنَا بِمِيرَةٍ، فَإِنَّا نَسْتَحْيِ أَنْ نَمُرَّ بِهِمْ وَإِبِلُنَا فَارِغَةٌ، فَمَلَّوْا تِلْكَ الْغَرَائِرَ سَهْلَةً، ثُمَّ أَتَوْا إِبْرَاهِيمَ فَأَعْلَمُوهُ وَسَارَةَ نَائِمَةً، فَاهْتَمَّ إِبْرَاهِيمَ لِمَكَانِ النَّاسِ بِبَابِهِ، فَغَلَبَتْهُ عَيْنَاهُ فَنَامَ وَاسْتَيْقَظَتْ سَارَةُ وَقَدْ ارْتَفَعَ النَّهَارُ، فَقَالَتْ: سُبْحَانَ اللَّهِ مَا جَاءَ الْغُلَمَانُ؟ قَالُوا: بَلَى، قَالَتْ: فَمَا جَاءُوا بِشَيْءٍ؟ قَالُوا: بَلَى، فَقَامَتْ إِلَى الْغَرَائِرِ فَفَتَحَتْهَا فَإِذَا هِيَ أَجُودٌ دَقِيقٌ حُوَارِي يَكُونُ، فَأَمَرَتْ الْخَبَازِينَ فَخَبَزُوا وَأَطْعَمُوا النَّاسَ فَاسْتَيْقَظَ إِبْرَاهِيمَ فَوَجَدَ رِيحَ الطَّعَامِ، فَقَالَ: يَا سَارَةُ مِنْ أَيْنَ هَذَا؟ قَالَتْ: مِنْ عِنْدِ خَلِيلِكَ الْمِصْرِيِّ، فَقَالَ: هَذَا مِنْ عِنْدِ خَلِيلِكَ اللَّهُ، قَالَ: فَيَوْمَئِذٍ اتَّخَذَهُ اللَّهُ خَلِيلًا.

(el-Beğavî, 2/292)

Sa‘lebî, verilen âyetteki Hz. İbrahim kıssası ile ilgili Kelbî, Ebû Salih ve İbn Abbas’ın rivayetlerini eserine almıştır. Beğavî de aynı rivayetleri bazı değişikliklerle alıntılamaı tercih etmiştir. Beğavî’nin alıntıladiğı rivayetin bir kısmı şu şekildedir: “Kelbî, Ebû Salih yoluyla İbn Abbas’ın şöyle dediğini nakleder: Hz. İbrahim çok misafir ağırlardı. Evi yol üzerinde olması sebebiyle

⁴²⁴ en-Nisâ 4/125.

yoldan geçenleri evinde misafir ederdi. Bir kuraklık zamanında, insanlar onun evinin önünde toplanıp yiyecek istediler. Ona her sene Mısır'daki bir arkadaşından yiyecek gelirdi. Hizmetçisini develerle birlikte ona gönderdi. Ancak arkadaşı 'Eğer İbrahim bunu kendisi için istiyorsa göndeririz; zira insanların başına gelen musibet bizim de başımıza geldi' dedi. Bunu üzerine İbrahim'in gönderdiği kişiler elleri boş dönerken taşlık bir yerden geçtiler ve 'Şu taşlardan yüklenirsek, en azından insanlar yiyecek getirdiğimizi düşünürler; boş develerle yanlarından geçmeye utanıyoruz' dediler. Torbalarına küçük taşlar koydular. İbrahim'in yanına gidip durumu anlattılar. O sırada eşi Sâre uyuyordu..."

c) *"Andolsun ki Allah İsrâiloğulları'ndan söz almıştı. Onlardan on iki de nakîb (temsilci) göndermiştik..."*⁴²⁵ âyetinin tefsiri

فقال عز من قائل: { وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ { الآية، وذلك أن الله تعالى وعد موسى أن يورثه وقومه الأرض المقدسة وهي الشام وكان يسكنها الكنعانيون الجبارون، ووعد أنه يهلكهم ويجعل أرض الشام مساكن بني إسرائيل، فلما تركت بني إسرائيل الدار بمصر أمرهم الله تعالى المسير إلى أريحاء أرض الشام وهي الأرض المقدسة. وقال: يا موسى إني قد كتبتها لكم دارا قرارا فاخرج إليها وجاهد من فيها من العدو فإنني ناصرهم عليهم، وخذ من قومك { اثْنِي عَشَرَ نَقِيبًا } من كل سبط نقيبا يكون كفيلا على قومه بالوفاء منهم على ما أمروا، به فاختار موسى (عليه السلام) النقباء وهذه أسماؤهم: من سبط روبيل: شامل بن ران، ومن سبط شمعون: شاقاط بن [حوري]، ومن سبط يهوذا: كالب بن يوقنا، ومن سبط آيين: مقابل بن يوسف، ومن سبط يوسف، وهو سبط إفرايم ويوشع بن نون، ومن سبط بنيامين: قنطم بن أرقون ومن سبط رايالون: مدي بن عدي، ومن سبط يوسف وهو ميشا بن يوسف: جدي بن قامن، ومن سبط أهر: بيانون بن ملكيا ومن سبط نفتال: نفتا لي محر بن وقسي، ومن سبط دان: حملانل بن حمل، ومن سبط أشار: سابور بن ملكيا. فسار موسى ببني إسرائيل حتى إذا قربوا من أرض كنعان وهي أريحا. بعث هؤلاء النقباء إليها يتجسسون له الأخبار ويعلمونه فلقبهم رجل من الجبارين يقال له عوج بن عنق وكان طوله ثلاثة آلاف وعشرون ألف ذراع وثلاثمائة وثلاثون ذراعا وثلاث ذراع.

(es-Sa'lebi, 4/36)

قوله عز وجل: { وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنِي عَشَرَ نَقِيبًا } وذلك أن الله عز وجل وعد موسى عليه السلام أن يورثه وقومه الأرض المقدسة وهي الشام، وكان يسكنها الكنعانيون الجبارون، فلما استقرت لبني إسرائيل الدار بمصر أمرهم الله تعالى بالسير إلى أريحاء من أرض الشام وهي الأرض المقدسة، وكانت لها ألف قرية في كل قرية ألف بستان، وقال: يا موسى إني كتبتها لكم دارا وقرارا فاخرج إليها وجاهد من فيها من العدو فإنني ناصرهم عليهم، وخذ من قومك اثني عشر نقيبا من كل سبط نقيبا يكون

⁴²⁵ el-Mâide 5/12.

كفيلة على قومه بالوفاء منهم على ما أمروا به، فاختار موسى النقباء وسار موسى ببني إسرائيل حتى قربوا من أريحاء فبعث هؤلاء النقباء يتجسسون له الأخبار ويعلمون علمها، فلقبهم رجل من الجبابرة يقال له عوج بن عنق، وكان طوله ثلاثة آلاف وثلثمائة وثلاث وثلثين ذراعا وثلث ذراع.

(el-Beğavî, 3/29)

Beğavî, *el-Keşf*'te bulunan İsrâiloğulları ile ilgili rivayetlerin önemli gördüğü kısımlarını özetleyerek alıntılanmıştır. Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'e aldığı rivayetlerin bir kısmı şu şekildedir: “Allah Musa'ya, onu ve kavmini arzi mukaddese sahip kılacağını va'detmişti. Burası Şam topraklarıdır. Burası Kenanlılar adında zorba bir kavmin yaşadığı bir bölgeydi. İsrailoğulları Mısır'da yerleşik olduğunda, Allah onlara Şam topraklarına dahil olan Eriha'ya gitmelerini emretti. Burada bin tane köy ve her birinin bin tane bahçesi vardı. Allah, Musa'ya 'Ey Musa, ben burayı sizin yerleşeceğiniz bir yurt kıldım. Oraya gitmek üzere yola çık oradaki düşmanla savaş. Ben, onlara karşı senin yardımcın olacağım. Kavminin önde gelenlerinden on iki temsilci seç. Her kol için temsilci seç ve bunlar emredildikleri şeyi yerine getireceklerine dair kavimlerine kefil olsunlar.' dedi.”

d) “İbrahim, babası Âzer'e, 'Putları tanrılar mı sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum' demişti.”⁴²⁶ âyetinin tefsiri

وقال أبو روق: كانت أم إبراهيم كلما دخلت على إبراهيم وجدته يمص أصابعه، فقالت ذات يوم: لأنظرن إلى أصابعه فوجدته يمص من إصبع ماء ومن إصبع عسلا ومن إصبع لبننا ومن إصبع تمرا ومن إصبع سمننا. قال محمد بن إسحاق: وكان آزر قد سأل أم إبراهيم عن حملها ما فعل. فقالت: ولدت غلاما فمات، فصدقها فسكت عنها وكان اليوم على إبراهيم في الشباب كالشهر، والشهر كالسنة فلم يمكث إبراهيم في المغارة إلا خمسة عشر شهرا ثم رجع إلى أبيه آزر فأخبره إنه ابنه وأخبرته أم إبراهيم إنه ابنه وأخبرته بما كانت صنعت في غيابه فسر بذلك آزر وفرح فرحا شديدا، قالوا: فإنما شب إبراهيم وهو في السرب بعد ما قال لأمه: من ربي؟ قالت: أنا، قال: فمن ربك؟ قالت: أبوك، قال: فمن رب أبي؟ قالت له: أسكت، فسكت، فلما رجعت إلى زوجها قالت: أرايت الغلام الذي كنا نتحدث إنه بغير دين أهل الأرض فإنه ابنك ثم أخبرته بما قال لها، فأتاه أبوه آزر فقال له إبراهيم: يا أبتاه من ربي؟ قال: أمك، قال: فمن رب أمي؟ قال: أنا، قال: من ربك أنت؟ قال نمروء، قال: فمن رب نمروء؟ فطمه لطمه وقال: أسكت وقم، قال لأبويه: أخرجاني،

⁴²⁶ el-En'âm 6/74.

فأخرجاه من السرب وانطلقا به حين غابت الشمس فنظر إبراهيم إلى الإبل، والخيول، والغنم، فقال: أباه ما هذه؟ قال: إبل وخیل وغنم، فقال: ما لهذه بدّ من أن يكن لها رب وخالق ثم نظر وتفكر في خلق السماوات والأرض. فقال: إن الذي خلقتني ورزقني وأطعمني وسقاني ربي ما لي إله غيره.

(es-Sa'lebî, 4/163)

قال أبو روق: وقالت أم إبراهيم ذات يوم لأنظرن إلى أصابعه، فوجدته يمص من أصبع ماء، ومن أصبع لبناء، ومن أصبع عسلا ومن أصبع تمرا، ومن أصبع سمنا. وقال محمد بن إسحاق: كان آزر قد سأل أم إبراهيم عن حملها ما فعل؟ فقالت: ولدت غلاما فمات، فصدقها فسكت عنها، وكان اليوم على إبراهيم في الشباب كالشهر والشهر كالسنة فلم يمكث إبراهيم في المغارة إلا خمسة عشر شهرا حتى قال لأمه أخرجيني فأخرجته عشاء فنظر وتفكر في خلق السماوات والأرض، وقال: إن الذي خلقتني ورزقني وأطعمني وسقاني لربي الذي ما لي إله غيره.

(el-Begavî, 3/160)

Sa'lebî, âyetin tefsiri için bazı âlimlerden rivayetler aktarmıştır. Beğavî de isrâiliyat kaynaklı bu rivayetlerin önemli gördüğü kısımları özetleyerek eserine almayı tercih etmiştir. Beğavî'nin alıntılacağı rivayetler şu şekildedir. “Ebû Ravk şöyle demiştir: İbrahim'in annesi bir gün ‘Onun parmaklarında ne var, bakacağım’ der ve onun parmaklarının birinden su, birinden süt, birinden bal ve birinden de yağ emdiğinin görür. Muhammed b. İshâk da şöyle anlatır: Âzer, İbrahim'in annesine karnında taşıdığı bebeğin ne olduğunu sorar. O da ‘Bir erkek çocuğu doğurdum, ama öldü’ diye cevap verdi. Kocası ona inanır ve bir şey demez. İbrahim'in bir günü bir ay, bir ayı bir yıl gibidir. Mağarada on beş ay kaldıktan sonra annesine ‘Beni buradan çıkar’ der. Annesi de onu yatsı vakti oradan çıkarır. İbrahim etrafına bakar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünür. Kendi kendine ‘Beni yaratan, rızkımı veren, yediren ve içiren kim ise, benim kendisinden başka ilâh olamayan Rabbim O'dur’ der.”

e) “Sana Zülkarneyn hakkında soru soruyorlar. De ki: Size onunla ilgili bir parça okuyacağım.”⁴²⁷ âyetinin tefsiri

واختلفوا في سبب تسميته بذی القرنين، فقال بعضهم: سمي بذلك، لأنه ملك الروم وفارس. وقيل: لأنه كان في رأسه شبه القرنين. وقيل: لأنه رأى في منامه كأنه أخذ بقرني الشمس فكان تأويل رؤياه أنه طاف الشرق والغرب. وقيل: لأنه دعا قومه إلى التوحيد فضربوه على قرنه الأيمن ثم دعاهم إلى التوحيد فضربوه على

⁴²⁷ el-Kehf 18/83.

قرنه الأيسر. وقيل: لأنه كان له ذؤابتان حسناوان، والذؤابة تسمى قرنا. وقيل: لأنه كريم الطرفين من أهل بيت شرف من قبل أبيه وأمه. وقيل: لأنه انقرض في وقته قرنان من الناس، وهو حي. وقيل: لأنه إذا كان حارب قاتل بيده وركابه جميعا. وقيل: لأنه أعطي علم الظاهر الباطن. وقيل: لأنه دخل النور والظلمة.
(es-Sa‘lebî, 6/190)

واختلفوا في سبب تسميته بـ "ذي القرنين" قال الزهري: لأنه بلغ قرني الشمس مشرقها ومغربها. وقيل: لأنه ملك الروم وفارس. وقيل: لأنه دخل النور والظلمة. وقيل: لأنه رأى في المنام كأنه أخذ بقرني الشمس. وقيل: لأنه كانت له ذؤابتان حسنتان. وقيل: لأنه كان له قرنان تواريهما العمامة.
(el-Begavî, 5/198)

Âyetteki “Zülkarneyn” kelimesinin nereden geldiği konusunda ihtilaflar vardır. Bu sebeple Sa‘lebî konu ile ilgili isrâîli kaynaklı rivayetleri aktarmıştır. Beğavî de önemli gördüğü kısımları almayı tercih etmiştir. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e özetlenerek alınan görüşler şu şekildedir: “Zülkarneyn isminin konulma sebebi ile ilgili ihtilaflı görüşler vardır. Zührî şöyle der: Güneş doğuda ve batıdaki boynuzlarına ulaştığı için ona bu isim verilmiştir. Ayrıca, Farslılarla Bizanslıların hükümdarı olduğu için Zülkarneyn isminin ona verildiği, bunun yanında, aydınlığa ve karanlığa girdiği için de bu ismi aldığı söylenmiştir.”

Verilen örneklerde görüldüğü gibi Beğavî, İsrâiliyat türü haberleri genellikle *el-Keşf*’ten özetleyerek almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN İLE ME'ÂLİMÜ'T-TENZÎL'İN ŞEKİL VE MUHTEVA FARKI

Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*'de, tertip ve düzen, tefsir yazım yöntemleri, ayetleri tefsir ederken kullanılan kalıplar, rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, sebab-i nüzûl, kıraat vb. konularda Sa'lebî'nin *el-Keşf*'inden fazlaca faydalanmıştır. Ancak *Me'âlimü't-tenzîl*'de az da olsa *el-Keşf*'ten farklılık arzeden yerler vardır. Bunlar; kısa surelerin tefsiri, dil izahları, İşârî tefsir, şiir ile istişhâd, fikhî izahlar, kıssalar, zayıf ve mevzû rivayetler, isrâiliyat gibi konulardır.

Sa'lebî bazı kısa surelerin tefsirini az tutmayı tercih ederken, Beğavî konu ile ilgili daha detaylı açıklamalar yapmıştır. Dil izahları ile ilgili bölümlerde ise Sa'lebî geniş açıklamalar yapıp ayetlerden, hadislerden ve şiirlerden deliller getirmiştir. Beğavî de *el-Keşf*'teki kadar dil izahlarına yer vermeyi tercih etmemiştir. Sa'lebî kıssalar konusunda ise isrâiliyat kaynaklı rivâyetleri ve zayıf nakilleri eserine almışken, Beğavî hadis alanında uzman olması sebebiyle bu konuda daha dikkatli hareket etmiş ve bunların bazılarını tefsirine almamıştır. Sa'lebî, şiir ile istişhâd konusunda fazlaca deliller getirmiştir. Fakat Beğavî, şiirlere az miktarda yer vermeyi uygun görmüştür. Bunlar ve benzeri farklılıklar aşağıdaki örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1. YORUM BAKIMINDAN

2.1.1. Kısa Surelerin Tefsiri

el-Keşf ile *Me'âlimü't-tenzîl* arasındaki en belirgin fark mushafın sonunda bulunan kısa surelerin tefsirinde görülmektedir. *el-Keşf*'e bakıldığında Sa'lebî, bu surelerin bazılarının tefsirinde ayrıntıya girmemeyi tercih ederken Beğavî, biraz daha ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır. Bu farklılıklar şu şekildedir:

a) “Artık bu kanıtlardan sonra (ey insan!) sana dini inkâr ettiren şey nedir? Allah hüküm verenlerin en âdili değil midir?”⁴²⁸ âyetinin tefsiri

{فَمَا يُكَذِّبُكَ} أيها الإنسان {بَعْدُ} هذه الحجة والبرهان {بِالَّذِينَ} بالحساب والجزاء. {أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ} قال قتادة: بلغنا أن نبي الله ﷺ كان إذا قرأ هذه الآية قال: «بلى، وأنا على ذلك من الشاهدين»

(es-Sa‘lebî, 10/241)

{فَمَا يُكَذِّبُكَ} {أي: أمن يكذبك . وقيل: أي شيء يكذبك؟ أي يملك على الكذب، وقيل على التكذيب} أيها الإنسان، {بَعْدُ} أي بعد هذه الحجة والبرهان، {بِالَّذِينَ} بالحساب والجزاء، والمعنى: ألا تتفكر في صورتك وشبابك وهرمك فتعتبر، وتقول: إن الذي فعل ذلك قادر على أن يبعثني ويحاسبني، فما الذي يكذبك بالمجازاة بعد هذه الحجج؟ {أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ} بأقصى القاضين، قال مقاتل: [أليس الله] يحكم بينك وبين أهل التكذيب [بك] يا محمد. وروينا أن رسول الله ﷺ قال: "من قرأ التين والزيتون فانتبهى إلى آخرها: "أليس الله بأحكم الحاكمين" فليقل: بلى، وأنا على ذلك من الشاهدين". أخبرنا عبد الواحد المليحي، أخبرنا أحمد بن عبد الله النعيمي، أخبرنا محمد بن يوسف، حدثنا محمد بن إسماعيل، أخبرنا أبو الوليد، حدثنا شعبة عن عدي بن ثابت الأنصاري قال: سمعت البراء بن عازب قال: إن النبي ﷺ كان في سفر فقرأ في العشاء في إحدى الركعتين بالتين والزيتون.

(el-Beğavî, 8/473)

Sa‘lebî, Tîn suresinin 7 ve 8. âyetlerin tefsirini kısa tutarken Beğavî, bu tefsiri yetersiz görüp farklı izahlarda bulunmuştur. Sa‘lebî, kelimelerin açıklamalarını kısaca yapmış, “أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ” âyetini Katâde’den rivayetle tefsir etmeyi uygun görmüştür. Beğavî ise Sa‘lebî’nin kısa açıklamalarının bazılarından faydalanmıştır. Kelimelerin kısaca mânasını vermiş, sonrasında da verilen âyetlerin genel olarak ne demek istediğini belirtmiştir. Âyetlerin tefsirini ise şu şekilde yapmıştır: “Senin, kendi biçimin, gençliğin ve ihtiyarlığın hususunda düşünerek ibret alman ve bunu yapan beni tekrar diriltip hesaba çekmeye kâdirdir, demen gerekmez mi? Bütün bu delillerden sonra sana ceza ve mükafatı yalanlatan nedir? Allah hüküm verenlerin en hâkîmi değil mi? Mukâtil şöyle demiştir: ‘Ey Muhammed! Yüce Allah, seninle seni yalanlayanlar arasında hüküm veren değil midir?’ Bize rivayet edildiğine göre Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: Kim ‘والتين والزيتون’ diye başlayan Tîn suresini sonuna kadar okur ve ‘Allah hükmedenlerin en hâkîmi değil midir’ derse, hemen arkasından: ‘Evet, ben de buna şahidim’ desin. Berâ b. Âzib şöyle demiştir: Allah Resûlü, bir seferde

⁴²⁸ et-Tîn 95/7-8.

bulunuyordu. Yatsı namazında, rekâtlardan birinde Tîn suresini okudu.” Görüldüğü üzere bu açıklamaların çoğunluğu *el-Keşf*’te bulunmamaktadır.

b) “Biz de zebânileri çağıracağız! Sakın onun isteğine uyma! Secdeye kapan ve Allah’a yakınlaş.”⁴²⁹ âyetinin tefsiri

قال ابن عباس: لما نهى أبو جهل رسول الله ﷺ عن الصلاة انتهره رسول الله ﷺ وقال أبو جهل: أتهددني؟ فو الله لأملأن عليك إن شئت هذا خيلا جردا أو رجالا مردا، فأنزل الله سبحانه {فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ} أي قومه {سَدْعُ الرِّبَانِيَّةِ} قال النبي ﷺ: «لأخذته الزبانية عيانا». {كَلَّا لَا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ} وصلّ واقترب من الله سبحانه وتعالى.

(es-Sa‘lebî, 10/246)

{فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ. سَدْعُ الرِّبَانِيَّةِ. كَلَّا لَا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ} قال الله عز وجل: {فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ} أي قومه وعشيرته، أي فليستتصر بهم. {سَدْعُ الرِّبَانِيَّةِ} جمع زُبْنِيٍّ مأخوذ من الزَّيْن وهو الدفع، قال ابن عباس: يريد زبانية جهنم سموا بها لأنهم يدفعون أهل النار إليها، قال الزجاج: هم الملائكة الغلاظ الشداد، قال ابن عباس: لو دعا ناديه لأخذته زبانية الله. ثم قال: {كَلَّا} ليس الأمر على ما عليه أبو جهل، {لَا تُطِعْهُ} في ترك الصلاة، {وَاسْجُدْ} صل لله {وَاقْتَرِبْ} من الله. أخبرنا أبو طاهر عمر بن عبد العزيز القاشاني، أخبرنا أبو عمر القاسم بن جعفر الهاشمي، حدثنا أبو علي محمد بن أحمد اللؤلؤي، حدثنا أبو داود سليمان بن الأشعث، حدثنا أحمد بن صالح وأحمد بن عمرو بن السراج ومحمد بن سلمة قالوا: أخبرنا وهب، أخبرني عمرو بن الحارث، عن عمارة بن عُزَيَّة عن سُمَيٍّ مولى أبي بكر أنه سمع أبا صالح ذكوان يحدث عن أبي هريرة أن رسول الله ﷺ قال: “أقرب ما يكون العبد من ربه وهو ساجد، فأكثرُوا الدعاء [فيها]”.

(el-Begavî, 8/481)

Sa‘lebî, verilen âyetlerin tefsirini yaparken açıklanması gerektiğini düşündüğü kelimelerin kısaca izahlarını yapmış, sonrasında da sadece âyetlerin sebep-i nüzûlünü belirtmekle yetinmiştir. Beğavî ise öncelikle âyetin “فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ” kısmını birkaç kelime ile açıklamamıştır. Ardından “الرِّبَانِيَّةَ” kelimesinin lugavî açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Âyetteki ‘الرِّبَانِيَّةَ’ ifadesinin çoğulu ‘زُبْنِيٍّ’ dir ve atmak demek olan ‘الرَّيْنِ’ isminden alınmıştır.” Ardından da konu ile ilgili İbn Abbas’ın şöyle dediğini aktarır: “Yüce Allah, cehennem zebanilerini kastetmektedir. Onlar, cehennem ehlini cehenneme atacakları için bu şekilde isimlendirilmişlerdir.” Zeccâc’ın ise şu görüşünü eserine almıştır: “Zebaniler, sert ve kuvvetli meleklerdir.” Sonraki kelimelerin anlamlarına kısaca değinmiş ve en

⁴²⁹ el-Alak 96/17-19.

son “وَأَقْتَرِبْ” kelimesini rivayetlerle açıklamıştır. Görüldüğü üzere Beğavî’nin aldığı açıklamaların çoğu *el-Keşf*’te bulunmamaktadır.

c) “*Ve yer ağırlıklarını dışarı attığında.*”⁴³⁰ âyetinin tefsiri

{ وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا } موتاها وكنوزها فيقلبها على ظهرها .

(es-Sa‘lebî, 10/264)

{ وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا } موتاها وكنوزها فتلقبها على ظهرها. أخبرنا إسماعيل بن عبد القاهر، أخبرنا عبد الغافر بن محمد، أخبرنا محمد بن عيسى الجلودي، حدثنا إبراهيم بن محمد بن سفيان، حدثنا مسلم بن الحجاج، حدثنا واصل بن عبد الأعلى، حدثنا محمد بن فضيل عن أبيه عن أبي حازم، عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: “تَقِيءُ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا أَمْثَالِ [الْأَسْطُوانِ] مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، فَيَجِيءُ الْقَاتِلُ فَيَقُولُ: فِي هَذَا قَتَلْتُ، وَيَجِيءُ الْقَاطِعُ فَيَقُولُ: فِي هَذَا قَطَعْتُ رَحْمِي، وَيَجِيءُ السَّارِقُ فَيَقُولُ: فِي هَذَا قُطِعَتْ يَدِي، ثُمَّ يَدْعُوهُ فَلَا يَأْخُذُونَ مِنْهُ شَيْئًا”

(el-Beğavî, 8/498)

Sa‘lebî, “وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا” ifadesini, “yerin, ölüleri ve hazineleri dışarı çıkarması” şeklinde tefsir etmiştir. Beğavî ise bu açıklamayla yetinmemiş, Ebû Hüreyre’den aktarılan bir hadisi de almayı tercih etmiştir. Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Yer, içindekileri altın ve gümüş sütunlar gibi dışarı çıkarır. Bir katil gelir (o nesneleri göstererek): İşte ben bunun için adam öldürmüştüm, der. Akrabalık bağını kesen gelip: Ben bunun için mi akrabalık bağını kestim? der. Sonra hırsız gelir, benim elim de bunun için kesilmişti, der. Sonra bir şey almadan o nesneleri bırakırlar.” Görüldüğü üzere Sa‘lebî, bu açıklamalara yer vermemiştir.

Verilen örneklerde *Me‘âlimü’t-tenzîl* de *el-Keşf*’te bulunmayan bazı bilgilerin aktarıldığı görülmektedir. Sa‘lebî, bazı kısa surelerin tefsirinde ayrıntıya girmemeyi uygun görmüşken Beğavî, hatırı sayılır ölçüde açıklamalarda bulunmuştur.

2.1.2. İşârî Tefsir

Sa‘lebî, *el-Keşf*’te mutasavvıfların görüşlerine bolca yer vermiştir. Tefsirinin kaynakları bölümünde hocası Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin

⁴³⁰ ez-Zilzâl 99/2.

“Hakaîkü’t-Tefsîr” adlı tefsiri de bulunmaktadır. Bu eser haricinde pek çok işârî tefsir Sa‘lebî’nin kaynaklarında vardır.⁴³¹ Bu da *el-Keşf* adlı eserde işârî yorumlara fazlaca yer verildiğini göstermektedir. Beğavî’nin tefsirine bakıldığında ise az miktarda işârî yorumun bulunduğu görülmektedir. Beğavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de işârî yorumlara nadir olarak başvurmaktadır. Bu sebeple Sa‘lebî’nin tefsirine aldığı pek çok işârî yoruma, tefsirinde yer vermemiştir. Verilen örneklerde işârî yorumlar ile ilgili konularda Beğavî’nin özellikle eserine almadığı kısımlar belirtilmiştir.

a) “*Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla.*”⁴³² âyetinin tefsiri

وسمعت أبا القاسم الحسن بن محمد يقول: سمعت أبا إسحاق بن ميثم بن محمد بن يزيد النسفي بمرور يقول: سمعت أبا عبد الله ختن أبي بكر الوراق يقول: سمعت أبا بكر محمد بن عمر الوراق يقول في { بِسْمِ اللَّهِ }: إنها روضة من رياض الجنة لكل حرف منها تفسير على حدة: فالباء على ستة أوجه: باري خلقه من العرش إلى الثرى، ببيان قوله: { إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ }. بصير بعباده من العرش إلى الثرى، ببيانه: إنه على كل شيء بصير. باسط الرزق من العرش إلى الثرى، ببيانه: { اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ }. وبقا بعد فناء خلقه من العرش إلى الثرى: ببيانه: { كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ }. باعث الخلق بعد الموت للثواب والعقاب، ببيانه: { وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ }. بار بالمؤمنين من العرش إلى الثرى، ببيانه قوله: { إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ }. والسين على خمسة أوجه: سميع لأصوات خلقه من العرش إلى الثرى، ببيانه قوله تعالى: { أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَى وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ }. سيد قد بلغ سؤده من العرش إلى الثرى، ببيانه: { اللَّهُ الصَّمَدُ. سريع الحساب مع خلقه من العرش إلى الثرى، ببيانه: { وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ }. سلم خلقه من ظلمه من العرش إلى الثرى، ببيانه: { السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ }.

(es-Sa‘lebî, 1/94)

Sa‘lebî, bismelinin te‘vilini yaparken Ebû’l Kâsım el-Hasan’ın şöyle dediğini aktarır: “O cennetin bahçelerinden bir ravzadır. Onda bulunan her harfin tefsiri vardır.” Bunun ardından da bismelinin harflerinin hepsinin tek tek delalet ettiği Allah’ın isimlerini ve sıfatlarını belirtir. Bu isimleri de âyetlerle delillendirir. Mesela ‘ب’ harfinin Allah’ın Bâri, Bâsit, Bâkî, Bâsir, Bâis ve Berr isimlerine delalet ettiğini aktarır. ‘س’ harfinin Allah’ın Selâm, Semî‘ ve Seriül Hisâb isimlerine delalet ettiğini belirtir. ‘م’ harfinin ise Melik, Mennân, Mecîd, Mü‘min,

⁴³¹ es-Sa‘lebî, 1/83-85.

⁴³² el-Fâtîha 1/1.

Müheymîn, Muktedir ve Musavvir gibi isimlere delalet ettiğini söyler. Bu işârî yorumları, Beğavî tefsirine almayı tercih etmemiştir.⁴³³

b) “*Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler...*”⁴³⁴ âyetinin tefsiri

قوله تعالى: {أَوْ كَصَيِّبٍ} أي كأصحاب صَيِّب، كقوله: {وَسُئِلَ الْقَرْيَةُ} . شبههم الله في كفرهم ونفاقهم وحيرتهم وترددهم بقوم كانوا في مفازة في ليلة مظلمة فأصابهم مطر فيه ظلمات من صفتها إن الساري لا يمكنه المشي من ظلمته، فذلك قوله: {إِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا} . وهذا مثل ضربه الله تعالى للقرآن واجماع الناس والكافرين معه: فالمطر: هو القرآن لأنه حياة الجنان كما أن المطر حياة الأبدان. {فِيهِ ظُلُمَاتٌ} وهو ما في القرآن من ذكر الكفر والشرك والشك وبيان الفتن والمحن. {وَرَعْدٌ}: وهو ما خَوْفُوا به من الوعيد وذكر النار والزَّوْجَر والنواهي. {وَبَرْقٌ}: وهو ما في القرآن من الشفاء والبيان والهدى والنور والرعْد وذكر الجنة.

(es-Sa‘lebî, 1/165)

Sa‘lebî, öncelikle âyette geçen “وَسُئِلَ الْقَرْيَةُ” ifadesini şu şekilde tefsir etmiştir: Allah, kâfir ve münafıkların durumunu, çölün karanlığında şimşekli ve gök gürültülü yağmura yakalanan bir kavme benzetmiştir. Açıklamasının sonuna Bakara suresi 20. âyeti delil olarak getirmiştir. Ardından da “المطر”, “ظُلُمَاتٌ”, “وَرَعْدٌ”, “وَبَرْقٌ” kelimelerinin işârî yorumunu eklemiştir. Yağmurun Kur’ân’a delalet ettiğini belirtmiştir. Yağmurun canlıların hayata bağlanmasına sebebiyet vermesi gibi Kur’ân’ın da kalplere hayat verdiğini söylemiştir. Karanlığın ise Kur’ân’da bulunan küfür, şirk ve şüphelerin zikredilmesine, fitne ve zorlukların beyan edilmesine işaret ettiğini belirtmiştir. Gök gürültüsü de kâfir ve münafıkların Allah’ın vaîdi ile korkutulmasına, cehennem ve Kur’ân’da yasaklanan şeylerin zikrine alâmet olduğunu söylemiştir. Son olarak şimşegin ise şifa, hidayet, nur ve cennete delâlet ettiğini ifade etmiştir. *Me‘âlimü’t-tenzîl’e* bakıldığında ise burada verilen işârî yorumlara yer verilmediği görülmektedir.⁴³⁵

⁴³³ el-Beğavî, 1/49.

⁴³⁴ el-Bakara 2/19.

⁴³⁵ el-Beğavî, 1/69.

c) “...Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”⁴³⁶

âyetinin tefsiri

فصل في التوكل

اختلفت عبارات العلماء في معنى التوكل وحقيقة المتوكل: فقال سهل بن عبد الله رحمة الله عليه: أول مقام التوكل، أن يكون العبد بين يدي الله كالमित بين يدي الغاسل، يقلبه كيف أراد لا يكون له حركة ولا يدبير، المتوكل لا يسأل ولا يرد ولا يحبس. أبو تراب النخشي: التوكل الطمأنينة إلى الله عز وجل. بشر الحافي: الرضا، وعن ذي النون وقد قال له رجل: يا أبا الفيض ما التوكل؟ قال: خلع الأرباب وقطع الأسباب. فقال: زدني فيه حالة أخرى. فقال: إلقاء النفس في العبودية وإخراجها من الربوبية. وقال إبراهيم الحواص: حقيقة التوكل إسقاط الخوف والرجاء ممّا سوى الله، ابن الفرجي: ردّ العيش لما يوم واحد وإسقاط غم غد، وعن علي الروذباري قال: مراعاة التوكل ثلاث درجات: الأولى منها: إذا أعطى شكر وإذا منع صبر. والثانية: المنع والإعطاء واحد. والثالثة: المنع مع الشكر أحب إليه، لعلمه باختيار الله ذلك له.

(es-Sa‘lebî, 1/192-193)

Sa‘lebî, “التوكل” kelimesinin te‘vilini yaparken ayrı bir başlık açmayı uygun görmüştür. Bu başlık altında detaylı şekilde açıklama yapmıştır. Tevekkülün tanımının yapıldığı pek çok rivayet aktarmıştır. Aktardığı rivayetlerin birisinde tevekkülün tanımı şu şekilde yapılmıştır: “Tevekkül, kulun Allah’ın huzurunda aynen ölü bedeninin, onu yıkayan kimsenin önünde bulunması gibidir, o yıkayan kimse ölü bedeni istediği gibi döndürerek yıkar. Mütevekkil olan kişi de Allah’tan ne ister ne de reddeder.” Ardından da tevekkülün üç derecesini bildiren bir rivayet aktarmıştır. Beğavî ise *el-Keşf*’te bulunan bu işâri yorumları *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almayı tercih etmemiştir.⁴³⁷

d) “Güldüren de O’dur, ağlatan da...”⁴³⁸ âyetinin tefsiri

وقيل: {أَضْحَكَ} الأسحار بالأنوار {وَأَبْكَى} السماء بالأمطار. ذو النون: {أَضْحَكَ} قلوب المؤمنين والعارفين بشمس معرفته {وَأَبْكَى} قلوب الكافرين العاصين بظلمة نكرته ومعصيته.

(es-Sa‘lebî, 9/155-156)

⁴³⁶ Âl-i İmrân 3/159.

⁴³⁷ el-Beğavî, 2/124.

⁴³⁸ en-Necm 53/43.

Sa‘lebî, örnekteki âyetin işârî yorumu için Zünnûn el-Mısırî’nin şu görüşünü aktarmıştır: Mü’minlerin ve âriflerin kalbini, onun marifet güneşi ile güldürür. Kâfirlerin ve asilerin kalbini ise onun inkâr ve masiyet karanlığı ile ağlatır. Beğavî ise bu yorumu tefsirine almayı tercih etmemiştir.⁴³⁹

e) “*Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin.*”⁴⁴⁰

âyetinin tefsiri

أبو بكر الرقاق المصري: ردّ المظالم واستحلال الخصوم، وإدمان الطاعات. رويم الرّاعي: هو أن تكون لله وجهًا بلا قفا كما كنت له عند المعصية قفا بلا. رابعة: توبة لآبيات منها. ذو النون: علامتها ثلاث: قلة الكلام وقلة الطعام وقلة المنام. سقيق: هي أن يكثر صاحبها لنفسه الملامة، ولا ينفك من الندامة، لينجو من آفاتهما بالسلامة. سري السقطي: لا تصح التوبة النصوح إلا بنصحة النفس من المؤمنين لأن من صحة توبته أحب أن يكون الناس مثله. سهل: هي توبة أهل السنة والجماعة لأنّ المبتدع لا توبة له، بدليل قوله صلى الله عليه: «حجب الله على كل صاحب بدعة أن يتوب». أبو الأديان: هي أن يكون لصاحبها دمع سفوح، وقلب عن المعاصي جموع، فإذا كان ذلك فإنّ توبته نصوح، وأمارات التوبة منه تلوح. فتح الموصلي: علامتها ثلاث: مخالفة الهوى، وكثرة البكاء، ومكابدة الجوع والظماء.

(es-Sa‘lebî, 9/350-351)

Sa‘lebî, “التوبة النصوح” ifadesinin te‘vilini pek çok rivayet aktararak yapmayı tercih etmiştir. Zünnûn el-Mısırî’den (ö. 245/859 [?]) aktratılan rivayete göre makbul olan tövbenin alameti üçtür: Az yemek, az konuşmak, az uyumaktır. İlk dönem sûfilerinden olan Feth el-Mevsılî’nin (ö. 170/786 [?]) rivayetinde ise içten tövbe eden kişide üç alamet vardır: Hevâsına karşı gelir, çok ağlar, açlık ve susuzluğa tahammül eder. Sa‘lebî, bazende aktardığı rivayetleri âyetlerle delillendirmiştir. Beğavî ise aynı âyetin tefsirini yaparken Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’te aktardığı rivayetleri almamıştır.⁴⁴¹

Kısacası, Sa‘lebî, *el-Keşf*’te işârî tefsire fazlaca yer verirken Beğavî, bu işârî yorumların çoğunu almamıştır.

⁴³⁹ el-Beğavî, 7/418.

⁴⁴⁰ et-Tahrîm 66/8.

⁴⁴¹ el-Beğavî, 8/169.

2.1.3. Dil İzahları

Beğavî, dil ile ilgili meseleleri açıklamak için tefsirinin genelinde Sa‘lebî’nin eserinden faydalanmıştır. Nadir de olsa lüğavî meselelerle ilgili *el-Keşf*’ten alıntı yapmayı uygun görmemiş, bazen farklı açıklamalar yapmıştır. *el-Keşf*’ten faydalanmadan aktardığı dil izahlarına şu örnekler verilebilir.

a) “İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık’ derler.”⁴⁴² âyetinin tefsiri

{وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا} صدقنا {بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ}: أي يوم القيامة. قال الله تعالى: {وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ} والناس: هم جماعة من الحيوان المتميز بالصورة الإنسانية، وهو جمع إنسان، وإنسان في الأصل إنسيان بالياء، فأسقطوا الياء منه ونقلوا حركته إلى السين فصار إنسانا لا ترى إلك إذا صغرته رددت الياء إليه فقلت: أنيسيان، واختلف العلماء في تسميته بهذا الاسم: فقال ابن عباس: سمي إنسانا لأنه عهد إليه فنسي. قال الله تعالى {وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ} وقال الشاعر: وسميت إنسانا لأنك ناسي. وقال بعض أهل المعاني: سمي إنسانا لظهوره وقدر البصير إياه من قولك: أنست كذا: أي أبصرت. فقال الله تعالى أَنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا. وقيل: لأنه استأنس به، وقيل: لما خلق الله آدم أنسه بزوجه فسمي إنسانا.

(es-Sa‘lebî, 1/152)

قوله: {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ} نزلت في المنافقين عبد الله بن أبي بن سلول، ومعتب بن قشير، وجد بن قيس وأصحابهم حيث أظهروا كلمة الإسلام ليسلموا من النبي ﷺ وأصحابه واعتقدوا خلافها وأكثرهم من اليهود، والناس جمع إنسان سمي به لأنه عهد إليه فنسي كما قال الله تعالى {وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ} وقيل: لظهوره من قولهم أنست أي أبصرت، وقيل: لأنه يستأنس به {وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ} أي بيوم القيامة.

(el-Beğavî, 1/65)

Sa‘lebî, âyetteki “النَّاسِ” kelimesini tefsir ederken lüğavî açıklamalara geniş yer vermiştir. Dil izahları için şiirden delil getirmeyi de ihmal etmemiştir. Ancak Beğavî’nin *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e dil izahları ile ilgili *el-Keşf*’te bulunan açıklamaların az bir kısmını aldığı görülmektedir. Ancak Sa‘lebî’nin aktardığı İbn Abbas’ın açıklamalarını ve Meani ehlinin görüşlerini almamıştır. Beğavî, verilen âyetin münafıklar hakkında indiğini belirttikten sonra şu açıklamaları aktarmıştır: “Abdullah b. Ubeyy b. Selul, Mutab b. Kuşeyr, Cedd b. Kays ve arkadaşları, Resûlullah’a ve ashabına Müslüman olduklarını açıklamışlardı, ancak içlerinden

⁴⁴² el-Bakara 2/8.

bunun tersine inanmaktaydılar. Bunların çoğunluğu Yahudilerdendi. ‘النَّاسِ’ ifadesi ‘إنسان’ kelimesinin çoğuludur. ‘إنسان’ kelimesinin ‘unutmak’ kelimesiyle aynı kökten geldiği söylenmiştir. Zira insan önce söz vermiş, sonrasında da unutmuştur. Yüce Allah’ın buyurduğu gibi: ‘Biz daha önce Âdem’den söz almıştık, fakat o unuttu; biz onda yeterli bir kararlılık görmedik.’⁴⁴³ Ya da gördüm anlamına gelen ‘أَنْتَ’ kelimesindendir denilmiştir. Sosyal bir varlık olduğu için ‘يَسْتَأْنِسُ’ adını aldığı da söylenir.”

b) “*Hani rabbın meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti.*”⁴⁴⁴ âyetinin tefsiri

{ لِلْمَلَائِكَةِ } الذين كانوا في الأرض، والملائكة: الرسل، واحدها ملك، وأصله: مالك، جمعه: الملائكة، وهي من الملكة و المألكة والألوك الرسالة ويقال: أُلْكِي الى فلان، أي كن رسولي إليه فقلبت، فقليل: ملك. قال الشاعر: فلست لإنسي لكن لملاك ... تنزل من جو السماء يصبوب. ثم حذف الهمزة للخفة وكثير استعماله فقليل: ملك. قال النضر بن شميل في الملك: إن العرب لا تشتق فعله ولا تصرفه، وهو مما فات علمه.

(es-Sa‘lebî, 1/175)

{ لِلْمَلَائِكَةِ } جمع ملك وأصله مالك من المألكة والألوكه والألوك، وهي: الرسالة فقلبت فقليل مأك ثم حذفت الهمزة طلبا للخفة لكثرة استعماله ونقلتها حركتها إلى اللام فقليل ملك.

(el-Beğavî, 1/78)

Sa‘lebî, âyette geçen “لِلْمَلَائِكَةِ” kelimesinin tefsirini yaparken dil izahları ile ilgili ayrıntılara girmemiş kısa açıklama ile yetinmeyi uygun görmüştür. Me‘âlimü’t-tenzîl’e bakıldığında ise Beğavî, kelimenin nasıl türediğini göstererek az da olsa el-Keşf’te olmayan bir bilgi vermiştir. Ancak görüldüğü üzere el-Keşf’te bulunup eserine almadığı kısımlar da vardır. Beğavî’nin eserine aldığı açıklamalar şu şekildedir: “Âyetteki ‘لِلْمَلَائِكَةِ’ kelimesi, melek kelimesinin çoğuludur. Onun aslı ‘مَأْلَكٌ’ dır. ‘المألكة’, ‘الألوكه’ ve ‘الألوك’ den türemiştir. Sonra çevrilmiş ‘مَلَأَكٌ’ olmuştur. Sonra da çok kullanımdan dolayı ve kolaylık olması için hemze hazfedilmiş, hareke öncekine nakledilmiştir.”

⁴⁴³ Tâhâ 20/115.

⁴⁴⁴ el-Bakara 2/30.

c) “Yırtıcı hayvanlardan olup Allah’ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin...”⁴⁴⁵ âyetinin tefsiri

{ مُكَلِّبِينَ } إلى هذه الحال أي في حال صيدكم [أصحاب] كلاب، والتكليب إغراء الصيد وإشلاؤه على الصيد. قال الشاعر: باكره عند الصباح مكّلب ... أزلّ كسر حان القصيمة أغبر.

(es-Sa‘lebî, 4/20)

{ مُكَلِّبِينَ } والمكّلب الذي يغري الكلاب على الصيد، ويقال للذي يعلمها أيضا: مكّلب، والكلاب: صاحب الكلاب، ويقال للصائد بها أيضا كلاب، ونصب مكّلبين على الحال، أي: في حال تكليبيكم هذه الجوارح أي إغرائكم إياها على الصيد، وذكر الكلاب لأنها أكثر وأعم، والمراد جميع جوارح الصيد.

(el-Beğavî, 3/16)

Sa‘lebî, âyetteki “مُكَلِّبِينَ” kelimesini tefsir etmek için farklı lügavî açıklamalar yapmıştır. Dil izahlarına açıklık getirmek için de şiirden delil getirmiştir. Görüldüğü üzere Beğavî, *el-Keşf*’te bulunan şiiri alıntılammamış, konu ile ilgili *el-Keşf*’te bulunmayan daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Açıklamalarda benzer kısımlar olmakla beraber farklılıklar da bulunduğu için bu bölüme alınmıştır. Beğavî’nin ‘مُكَلِّبِينَ’ ifadesi ile ilgili *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e aldığı açıklamalar şunlardır: “Âyetteki ‘مُكَلِّبِينَ’ ifadesi, köpeği ava teşvik etmek anlamındadır. Köpeği eğitene ‘mukellib’ denir. Köpek sahibine ise ‘kellâb’ denir. Köpek yoluyla avlanana da yine ‘kellâb’ denir. Köpeğin zikredilmesi ise bu konuda en çok eğitilen hayvanın köpek olmasındandır. Asıl amaç tüm avcı hayvanlardır.”

d) “Kendilerini Allah’a vermiş olan peygamberlerin ve rablerine teslim olmuş zâhidlerin, bilginlerin yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat’ı elbette biz indirdik...”⁴⁴⁶ âyetinin tefsiri

{ وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَنْبِيَاءُ } يعني العلماء وهم ولد هارون (عليه السلام) وأحدهم محبر وحبر وهو العالم المحكم للشيء ومنه الكعب بن قانع كعب الأخبار وكعب الحبر. قال الفراء: أكثر ما سمعت العرب تقول في واحد الأخبار بكسر الحاء واختلفوا في اشتقاق هذا الاسم. وقال النضر بن شميل: سألت الخليل عنه، فقال: هو من الحبار وهو الأثر الحسن. فأنشد: لاتملأ الدلو وعرق فيها ... ألا ترى حبرا من يسقيها.

(es-Sa‘lebî, 4/69-70)

⁴⁴⁵ el-Mâide 5/4.

⁴⁴⁶ el-Mâide 5/44.

{ وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَنْبِيَاءُ } یعنی العلماء: واحدهم حبر، وحبر بفتح الحاء وكسر ها، والكسر أفصح، وهو العالم المحكم للشيء. أي: حسنه وهيئته، ومنه التحبير وهو التحسين، فسمى العالم حبرا لما عليه من جمال العلم وبهائه، وقيل: الربانيون هاهنا من النصارى، والأخبار من اليهود، وقيل: كلاهما من اليهود.
(el-Beğavî, 3/61)

Sa‘lebî, âyetteki “وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَنْبِيَاءُ” ifadesini kısaca açıklamış, sonrasında da Ferrâ’nın filolojik izahına yer vermiştir. Görüldüğü üzere Beğavî, aynı ifadenin tefsiri için farklı bir açıklama getirmeyi tercih etmiş ve Ferrâ’nın izahını almamıştır. Beğavî’nin “وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَنْبِيَاءُ” ifadesi için aktardığı izahlar şu şekildedir: “Âyette râbbanilerle beraber zikredilen ‘ahbâr’, âlimlerdir. Kelimenin tekili ‘حبر’ ve ‘حبر’dir. Hâ harfî, fethalı ve kesralı okunmuştur. Kesralı okunuş daha fasihtir. Hıbr, bir şeyi tam olarak bilen âlimdir. Arapça’da tahbîr, tahsîn anlamındadır. Âlim, üzerinde ilmin güzelliğini ve parlaklığını taşıdığı için böyle adlandırılmıştır. Kimileri rabbânîlerin Hristiyanlardan, ahabârın Yahudilerden olduğunu, kimileri de her ikisinin de Yahudilerden olduğunu söylemiştir.” Görüldüğü üzere bu açıklamalar *el-Keşf*’te bulunmamaktadır.

e) “... Korkudan gözler kaymış, yürekler ağızlara gelmişti; bu esnada Allah hakkında olmadık zanlara kapılmakta idiniz.”⁴⁴⁷ âyetinin tefsiri
قال الله تعالى: { وَإِذْ زَاغَتْ مَالَتْ { الْأَبْصَارُ } وشخصت { وَبَلَغَتْ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ } فزالت عن أماكنها حتى بلغت الحلق من الفرع { وَتَطَلَّوْنَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا } فَأَمَّا الْمُنَافِقُونَ فَظَنُّوا أَنَّ مُحَمَّدًا وَأَصْحَابَهُ سَيُغْلِبُونَ وَيَسْتَأْصِلُونَ.
(es-Sa‘lebî, 8/18)

{ وَبَلَغَتْ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ } فزالت عن أماكنها حتى بلغت الحلق من الفرع، وَالْحَنَاجِرَةُ: جوف الحلقوم، وهذا على التمثيل، عبّر به عن شدة الخوف، قال الفراء: معناه أنهم جبنوا وسبيل الجبان إذا اشتد خوفه أن تنتفخ رئته فإذا انتفخت الرئة رفعت القلب إلى الحنجرة، ولهذا يقال للجبان: انتفخ سحره.
(el-Beğavî, 6/331)

Sa‘lebî, “yürekler ağızlara gelmişti” ifadesini kısaca tefsir etmeyi uygun görmüştür. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında ise Beğavî, âyetin genel tefsirini *el-Keşf*’ten alıntılanmıştır. Ancak Ferrâ’nın filolojik izahına da yer vermiştir. Bu bilgi

⁴⁴⁷ el-Ahzâb 33/10.

el-Keşf'te bulunmamaktadır. Beğavî, Ferrâ'nın şu görüşünü almıştır: “Bundan kasıt, onların çok korkmuş olduklarını göstermektir. Korkma durumu artınca ciğerler şişer, ciğerler şiştiği zaman da kalp yukarı doğru çıkar ve gırtlığa baskı yapar. Bu sebeptendir ki korkak kimseye ‘ciğeri şişti’ denilir.”

Beğavî, dil izahları ile ilgili meselelerde *el-Keşf*'ten fazlaca alıntılar yapmıştır ancak *el-Keşf*'ten alıntılanmadan eserinde yer verdiği lügavî açıklamalarda bulunmaktadır.

2.1.4. Fıkḥî İzahlar

Sa‘lebî'nin *el-Keşf* adlı eserinde ahkâm âyetlerin tefsirine geniş yer verdiğine daha önce değinilmiştir. Ancak *Me‘âlimü't-tenzîl*'e bakıldığında Beğavî'nin bazı fıkḥî meselelerde *el-Keşf*'te bulunan fıkḥî izahlardan daha geniş açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. *Me‘âlimü't-tenzîl*'de *el-Keşf*'te bulunmayan fıkḥî açıklamalar olması bu konunun farklı açıklamalar başlığı altında yer almasını gerektirmiştir. *el-Keşf* ile *Me‘âlimü't-tenzîl*'de fıkḥî meseleler ile ilgili farklılıklar aşağıda verilen örneklerle açıklanmıştır.

a) “Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşrû ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın...”⁴⁴⁸ âyetinin tefsiri { فَبَلَّغْنِ أَجْلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ } بلوغ انقضاء وانتفاء، البلوغ يتناول المعنيين جميعاً، يقال: بلغ المدينة إذا صار إلى حدها وإذا دخلها.

(es-Sa‘lebî, 1/276)

قوله تعالى: { فَبَلَّغْنِ أَجْلَهُنَّ } أي انقضت عدتهن { فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ } أَنْ يَنْكِحَنَّ أَزْوَاجَهُنَّ { أي لا تمنعهن عن النكاح، والعضل: المنع، وأصله الضيق والشدة، يقال: عضلت المرأة إذا نشب ولدها في بطنها فضاقت عليه الخروج، والداء العضال الذي لا يطاق، وفي الآية دليل على أن المرأة لا تلي عقد النكاح إذ لو كانت تملك ذلك لم يكن هناك عضل ولا لنهي الولي عن العضل معنى، وقيل الآية خطاب مع الأزواج لمنعهم من الإضرار لأن ابتداء الآية خطاب معهم، والأول أصح.

(el-Beğavî, 2/178)

⁴⁴⁸ el-Bakara 2/232.

Sa‘lebî, âyetteki “بلغ” kelimesinin anlamını vermekle yetinmiş ve Arap dili içerisinde nasıl kullanıldığıyla ilgili örnek cümle aktarmıştır. Beğavî ise örnekteki âyette geçen “فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكَحْنَ أَرْوَاجَهُنَّ” ifadesini şu şekilde tefsir etmiştir: “Aralarında sahih bir akitle yapacakları nikâha engel olmayın. ‘العضل’ kelimesi, engel olma anlamındadır. Kelimenin sözlük anlamı zorluk ve şiddet demektir. Kadın çocuğunu doğuramadığında ‘عضلت المرأة’, güç yetirilemeyen hastalık için ise ‘الداء العضال’ denilir. Âyette kadının velisinin izni olmaksızın nikâhlanma yetisinin olmadığına delil vardır. Eğer kendisi bunu yapabilseydi, ‘engel olmayın’ denilerek veli bundan nehyedilmezdi. Ancak âyetin zarar vermekten men için eşlere hitap olduğu da söylenmiştir. Âyetin başlangıcı onlara hitabı içeriyordu. Doğru olan ilk görüştür.” Görüldüğü üzere bu açıklamalar *el-Keşf*’te bulunmamaktadır.

b) “*Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir.*”⁴⁴⁹ âyetinin tefsiri

وقال شهر بن حوشب: ثوب ثمنه خمسة دراهم {أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} قال الشافعي: لا يجوز في كفارة واجبة إلا رقبة مؤمنة، مثل كفارة القتل واليمين والظهار والجماع في نهار رمضان. والسدي [والوصيفة] ووافقه أبو حنيفة في كفارة القتل وأجاز في غيرها الرقبة الكافرة، ودليل الشافعي أن الله عز وجل قاله في كفارة القتل {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ}.

(es-Sa‘lebî, 4/104)

قوله عز وجل: { أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ } وإذا اختار العتق يجب إعتاق رقبة مؤمنة، وكذلك جميع الكفارات مثل كفارة القتل والظهار والجماع في نهار رمضان يجب فيها إعتاق رقبة مؤمنة، وأجاز أبو حنيفة رضي الله عنه والثوري رضي الله عنه إعتاق الرقبة الكافرة في جميعها إلا في كفارة القتل، لأن الله تعالى قيد الرقبة فيها بالإيمان، قلنا: المطلق يُحمل على المقيد [كما أن الله تعالى قيد الشهادة بالعدالة في موضع فقال: "وأشهدوا ذوي عدل منكم"، وأطلق في موضع، فقال: "واستشهدوا شهيدين من رجالكم"، ثم العدالة شرط في جميعها حملا للمطلق على المقيد] كذلك هاهنا، ولا يجوز إعتاق المرتد بالاتفاق عن الكفارة.

(el-Beğavî, 3/92)

Sa‘lebî, yemin bozma kefâretlerinden olan bir köleyi azad etme meselesini açıklamak için Şâfi’î’nin görüşüne başvurmayı tercih etmiştir. Bu görüşü de Nisâ

⁴⁴⁹ el-Mâide 5/89.

suresi 92. âyetle delillendirmiştir. Süddî ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini de aktarmayı ihmal etmemiştir. Beğavî, öncelikle hiçbir görüş aktarmadan konu ile ilgili kendi düşüncelerini belirtmiştir. Beğavî'nin açıklamaları şu şekildedir: “Kefaret ödemesi gereken kişi eğer köle azat etmeyi tercih etmişse, bunun mü'min bir köle olması gerekir. Öldürme kefareti, zıhar ve ramazan günü cimada bulunmanın kefareti de aynı bu şekildedir.” Ardından Beğavî, Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevrî'nin öldürme kefareti haricinde tüm bu durumlarda kâfir olan kölenin azâd edilmesini caiz gördüklerini aktarmıştır. Sonrasında da *el-Keşf*'te bulunmayan şu açıklamaları eklemiştir: “Öldürme kefareti bunun dışında tutmalarının sebebi ise Allah Teâlâ'nın bu durumda azat edilecek köle için mü'min olma kaydı koymasıdır. Biz de deriz ki mutlak olan kayıtlanmış olana hamledilir. Yüce Allah, şahitliği bir yerde adaletle kayıtlayarak ‘Sizden adl sahibi olan şahitler getirin’⁴⁵⁰ derken, bir başka yerde bu kaydı koymaksızın ‘Erkeklerinizden iki şahit getirin’⁴⁵¹ demektedir. Burada mutlak olan kayıtlı olana hamledilerek her şahitlik için adalet şartı koyulmuştur. Yukarıdaki âyetle de böyledir. Kefaret olarak müslüman olmayan bir kölenin azat edilmesinin caiz olmadığı konusunda âlimler ittifak etmişlerdir.”

c) “İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin...”⁴⁵² âyetinin tefsiri

{وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ} أَيِ يَشْتُمُونَ الْمُسْلِمَاتِ، الْحَرَائِرَ الْعَفَافَاتِ فَيَقْذِفُونَهُنَّ بِالزِّنَى {ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا} عَلَى مَا رَمَوْهُنَّ بِهِ.

(es-Sa‘lebî, 7/67)

قوله عز وجل: { وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً } أراد بالرمي القذف بالزنا، وكل من رمى محصنا أو محصنة بالزنا، فقال له: زني أو يا زاني فيجب عليه جلد ثمانين جلد، إن كان حرا، وإن كان عبدا فيجلد أربعين، وإن كان المقدوف غير محصن، فعلى القاذف التعزير. وشرائط الإحصان خمسة: الإسلام والعقل والبلوغ والحرية والعفة من الزنى، حتى أن من زنى مرة في أول بلوغه ثم تاب وحسنت حالته وامتد عمره فقذفه قاذف فلا حد عليه. فإن أقر المقدوف على نفسه بالزنا أو أقام

⁴⁵⁰ et-Talâk 65/2.

⁴⁵¹ el-Bakara 2/282.

⁴⁵² en-Nûr 24/4.

القاذف أربعة من الشهود على زناه سقط الحد عن القاذف، لأن الحد الذي وجب عليه حد الفرية وقد ثبت صدقه.

(el-Beğavî, 6/10)

Sa'lebî, "وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ" ifadesi için kısa bir açıklamayı yeterli görmüştür. Beğavî ise daha geniş açıklamalara yer vermeyi tercih etmiştir. Beğavî'nin konu ile ilgili açıklamaları ise şu şekildedir: "Âyetteki 'الرمي' ifadesiyle zina iftirasının atılması kastedilmektedir. Evli olan erkeklere ve kadınlara 'Sen zina ettin ya da ey zinâkâr' denilerek atılan her iftiradan dolayı bunu atan kişiye hür ise seksen, köle ise kırk sopa vurmak vâciptir. Eğer sopa vurulan kişi muhsan olmazsa, iftirada bulunana tâzir cezası verilir. Muhsan olmanın beş şartı vardır: Müslüman olması, aklı başına olması, balığ olması, hür olması, zina etmemiş olmasıdır. Bir kimse bir kez bülüğ çağından önce zina etmiş olur, sonrasında tevbe ederse durumu güzelleşmiş, ömrü de uzayıp gitmiş olur. Bir kimse ona zina iftirası atarsa, bundan dolayı ona had cezası yoktur. Eğer kişi zina ettiğini ikrar eder ya da iftira atan zinasına dört şahit getirirse, iftirada bulunan had cezası düşer. Çünkü üzerine gerekli olan had, yalan söylemesinden dolayı söz konusu olan haddir, burada ise doğru söylediği sabit olmuştur." Görüldüğü üzere Me'âlimü't-tenzîl'deki bu açıklamalar el-Keşf'te bulunmamaktadır.

d) "*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin. Rabbiniz Allah'a saygısızlıktan sakının.*"⁴⁵³ âyetinin tefsiri

{فَطْلُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} وهو أن يطلقها طاهرا من غير جماع، يقول: طَلَّقُوهُنَّ لَطَهْرِهِنَّ الذي يحصيَّته من عدَّتِهِنَّ، ولا تطلقوهن لحيضهنَّ الذي لا يعتدُّن به من قروئهنَّ، وهذا للمدخول بها لأنَّ من لم يدخل بها لا عدَّة عليها. فإذا طَلَّقَهَا في طهر لم يجمعها فيه نفذ طلاقه وأصاب السنَّة، وإن طَلَّقَهَا حائضا وقع الطلاق وأخطأ السنَّة .

(es-Sa'lebî, 9/332)

اعلم أن الطلاق في حال الحيض والنفاس بدعة، وكذلك في الطهر الذي يجمعها فيه لقول النبي ﷺ: "وإن شاء طلق قبل أن يمسن". والطلاق السني: أن يطلقها في طهر لم يجمعها فيه. وهذا في حق امرأة تلزمها العدة بالأقراء. فأما إذا طَلَّقَ غير المدخول بها في حال الحيض أو طلق الصغيرة التي لم تحض قط أو الأيسة بعد

⁴⁵³ et-Talâk 65/1.

ما جامعها أو طلق الحامل بعد ما جامعها أو في حال رؤية الدم لا يكون بدعيًا. ولا سنة ولا بدعة في طلاق هؤلاء لأن النبي ﷺ قال: "ثم ليطلقها طاهرًا أو حاملًا". والخلع في حال الحيض أو في طهر جامعها [فيه] لا يكون بدعيًا لأن النبي ﷺ أذن لثابت بن قيس في مخالعة زوجته من غير أن يعرف حالها ولولا جوازه في جميع الأحوال لأشبهه أن يتعرف الحال. ولو طلق امرأته في حال الحيض أو في طهر جامعها فيه قصدًا يعصي الله تعالى ولكن يقع الطلاق لأن النبي ﷺ أمر ابن عمر بالمراجعة فلولا وقوع الطلاق لكان لا يأمر بالمراجعة، وإذا راجعها في حال الحيض يجوز أن يطلقها في الطهر الذي يعقب تلك الحيضة قبل المسيس كما رواه يونس بن جبير وأنس بن سيرين عن ابن عمر.

(el-Begavî, 8/148-149)

Sa'lebî, talâk konusunu kısaca açıklamış, bu açıklamasına hadisten delil getirmiştir. Sonrasında da sünnet üzere boşanma ve sünnete uygun olmayan boşanma durumlarını ayrıntıya girmeden belirtmiştir. Bu görüşlerini de birçok farklı rivayetle delillendirmeyi uygun görmüştür. Beğavî ise öncelikle "Bid'i talâk" meselesini şu şekilde açıklamıştır: "Bilinsin ki, hayız ve nifaz halindeyken kadını boşama (talâk) bid'attir." Ardından da "Dilerse, ona dokunmadan önce onu boşar" hadisini delil olarak getirmiştir. Sonrasında "Sünni talâk" ifadesini şu şekilde açıklamıştır: "İçinde cima yapılmamış olan temizlik halindeki boşamaya denir." Sünni talâk ve bid'i talâk kapsamına girmeyen durumları da tek tek belirttikten sonra hadislerden deliller getirmiş, farklı rivayetler naklederek kendi açıklamalarını desteklemiştir. Görüldüğü üzere Beğavî, talâk konusunda fikhî izahlara oldukça geniş yer ayırmayı uygun görürken, Sa'lebî bu konu ile ilgili açıklamalarını kısa tutmayı tercih etmiştir.

Sa'lebî, ahkâm âyetlerinin tefsirini yaparken İmam Şâfiî'nin görüşlerine yer vermiştir. Hüküm bildiren âyetlerin tefsirine oldukça fazla yer veren Sa'lebî, bu âyetler hakkında birçok görüşü ve ihtilafları eserine eklemeyi ihmal etmemiştir. Hatta ahkâm âyetlerin tefsirine o kadar önem verir ki çoğunlukla "حكم هذه الآية" başlığı altında bu âyetlerin tefsirini yapar. Beğavî de genellikle fikhî konularda *el-Keşf*'ten fazlaca alıntı yapmıştır. Ancak verilen örneklere bakıldığında Sa'lebî'nin kısa tuttuğu Beğavî'nin ise geniş açıklamalara yer verdiği fikhî meseleler de bulunmaktadır.

2.1.5. Kıssalar

Beğavî, *el-Keşf*'i özetlerken isrâiliyat kaynaklı kıssaların bir kısmını dışarıda bırakmıştır.

a) “*Peygamberleri onlara ‘O’nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Musa ve Harun ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı sandığın size gelmesidir’ dedi.*”⁴⁵⁴ âyetinin tefsiri

وكانت قصة التابوت وصفتها على ما ذكره أهل التفسير وأصحاب الأخبار: إن الله تعالى أنزل تابوتا على آدم فيه صور الأنبياء من أولاده، وفيه بيوت بعدد الأنبياء كلهم، وآخر البيوت بيت محمد صلى الله عليه وسلم وصورته موقرة على صور جميع الأنبياء من ياقوتة حمراء قائم يصلي، وعن يمينه الكهل المطيع مكتوب على جبينه هذا أول من يتبعه من أمته أبو بكر، وعن يساره الفاروق مكتوب على جبينه قرن من حديد، لا تأخذه في الله لومة لائم، ومن ورائه ذو النورين أخذ بحجزته، مكتوب على جبهته بار من البررة، ومن بين يديه علي بن أبي طالب شاهر سيفه على عاتقه مكتوب على جبينه: هذا أخوه وابن عمه المؤيد بالنصر من عند الله، وحوله عمومته والخلفاء والنقباء والكوكبة الخضراء، وهم أنصار الله وأنصار رسوله، نور حوافر دوابهم يوم القيامة مثل نور الشمس في دار الدنيا. وكان التابوت نحوًا من ثلاثة أذرع في ذراعين وكان من عود الشمشار الذي يتخذ منه الأمشاط ممّوه بالذهب، وكان عند آدم عليه السلام إلى أن مات ثم عند شيث ثم توارثها أولاد آدم إلى أن بلغ إبراهيم، فلما مات كان عند إسماعيل لأنه أكبر ولده، فلما مات إسماعيل كان عند ابنه قيثار ففاز به ولد إسحاق، وقالوا: إن النبوة قد صرفت عنكم فليس لكم إلا هذا النور الواحد، فأعطنا التابوت، فكان قيثار يمتنع عليهم ويقول: إنّه وصية أبي ولا أعطيه أحدا من العالمين.

(es-Sa‘lebî, 2/212)

Beğavî, verilen âyetteki “tabut” kelimesi ile ilgili kısa açıklamalarda bulunurken⁴⁵⁵ Sa‘lebî; şekline, ölçülerine, özelliklerine varıncaya kadar oldukça uzun haberler aktarmıştır.

b) “*Allah buyurdu ki: Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan (kutsal topraklar) kırk yıl mahrum bırakılmışlardır.*”⁴⁵⁶ âyetinin tefsiri

وقال السّدي: في خبر ذكره عن أبي مالك وعن أبي صالح عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: «كان موسى (عليه السلام) يمشي وقتاه يوشع إذ أقبلت ريح سوداء فلما نظر إليها يوشع ظن أنها الساعة فالتزم موسى.

⁴⁵⁴ el-Bakara 2/248.

⁴⁵⁵ el-Beğavî, 1/298/299.

⁴⁵⁶ el-Mâide 5/26.

فقال: تقوم الساعة وأنا ملتزم لموسى نبي الله فاستلّ موسى من تحت القميص وترك القميص في يدي يوشع، فلما جاء يوشع بالقميص أخذته بنو إسرائيل. وقالوا: أقتلت نبي الله؟ قال: لا والله ما قتلته ولكن استلّ منّي، فلم يصدّقوه وأرادوا قتله، قال: فإذا لم تصدقوني فأخروني ثلاثة أيام فدعا الله عز وجل فأتى كل رجل ممّن كان يحرسه في المنام فأخبر أن يوشع لم يقتل وإنما قد رفعناه إلينا فتركوه». (es-Sa'lebî, 4/46)

Sa'lebî'nin yukarıdaki Hz. Musa kıssası ile ilgili anlatımını, Beğavî alıntılamaştır.⁴⁵⁷

c) *“Böylece biz, İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun.”*⁴⁵⁸ âyetinin tefsiri
وقال السدي: لما أعظم بطن أم إبراهيم خشي آزر أن يذبح فانطلق بها إلى أرض بين الكوفة والبصرة يقال لها أورمة فأنزلها في سرب من الأرض وجعل عندها ماء يصلهما وجعل يتعمدها ويكتم ذلك من أصحابه فولدت في ذلك السرب وشب وكان وهو ابن سنة كابت ثلاث سنين وصار من الشباب مخافة أن [يسقط في] طمع الذباحين ثم ذكر آزر لأصحابه أن لي ابنا كبيرا فانطلق به إليهم. (es-Sa'lebî, 4/162)

Beğavî, âyette geçen Hz. İbrahim kıssası ile ilgili *el-Keşf*'te bulunan haberi, alıntılamaştır.⁴⁵⁹

d) *“Onu götürüp (kör) kuyunun dibine bırakmaya ittifakla karar verince bunu yaptılar...”*⁴⁶⁰ âyetinin tefsiri
قال السدي: أرسل يعقوب يوسف معهم فأخرجوه وبه عليهم من الكرامة، فلمّا برزوا إلى البرية أظهروا له العداوة وجعل أخوه يضربه فيستغيث بالآخر فيضربه، فجعل لا يجد منهم رحمة، فضربوه حتى كادوا يقتلونه فجعل يصيح ويقول: يا أبتاه يا يعقوب، لو تعلم ما يصنع بابنك هؤلاء الأبناء. فلمّا كادوا ليقتلوه قال يهودا: أليس سألنا أبانا موثقا ألا تقتلوه؟ فانطلقوا به إلى الجب ليطرحوه فجعلوا يدلونه في البئر، فتعلق بشفير البئر فربطوا يديه ونزعوا قميصه فقال: يا إخوتاه، ردّوا عليّ القميص أتواري به في الجب، فقالوا: ادع الشمس والقمر والأحد عشر كوكبا تؤنسك، قال: إنّي لم أر شيئا. (es-Sa'lebî, 5/202)

⁴⁵⁷ el-Beğavî, 3/39.

⁴⁵⁸ el-En'âm 6/75.

⁴⁵⁹ el-Beğavî, 3/159.

⁴⁶⁰ Yûsuf 12/15

Beğavî, âyetle geçen Hz. Yusuf kıssası ile ilgili Sa‘lebî’nin yer verdiği Süddî rivayetini alıntılammıştır.⁴⁶¹

2.2. RİVAYET VE İSTİŞHAD BAKIMINDAN

2.2.1. Zayıf ve Mevzû Rivayetler

Surelerin faziletleri ile ilgili rivayetlere eserinde yer veren müfessirler olmakla beraber, bunu eleştirenler de olmuştur. Zerkeşî, bu rivayetlerin mevzû hadis olduğunu ve itibar edilmemesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁶² Sa‘lebî, her surenin başında fazileti ile ilgili hadislerle yer vermiştir. Rivayetlerin zayıf olup olmaması ile pek ilgilenmemiştir. Hadisçiliği ile de tanınan Beğavî ise bu konuda titiz davranıp zayıf ve mevzû olan rivayetlerin çoğunu almamıştır. Ancak *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında, bazı surelerin sonlarında az da olsa surelerin faziletleri ile ilgili rivayetler bulunduğu görülmektedir.⁴⁶³ Bu husustaki farklılıklar örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

a) el-Bakara suresi

أخبرنا أبو الحسن عبد الرحمن بن إبراهيم بن محمد الطبراني بها، أخبرنا دعلج بن أحمد الشجري ببغداد، حدثنا محمد بن أحمد بن هارون، حدثنا خندف عن علي، حدثنا حسان بن إبراهيم، حدثنا خالد بن شعيب المزني، عن أبي حازم، عن سهل بن سعد، قال: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم: «إِنَّ لكل شيء سناماً، وسنام القرآن سورة البقرة، من قرأها في بيته ليلاً لم يدخله شيطان ثلاث ليال، ومن قرأها في بيته نهاراً لم يدخل في بيته شيطان ثلاثة أيام»

(es-Sa‘lebî, 1/135)

Sa‘lebî, Bakara suresinin tefsirini yapmadan önce surenin faziletine dair rivayetleri aktarmıştır. *el-Keşf*’e aldığı Bakara suresinin faziletine dair rivayetlerden biri şudur: “Her şeyin bir zirvesi vardır ve Kur’ân’ın zirvesi de Bakara suresidir. Her kim gece onu evinde okursa üç gece o eve şeytan girmez. Kim de onu evinde gündüz vakti okursa üç gün o eve şeytan girmez.” Ancak *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de bu rivayete yer verilmemiştir.

⁴⁶¹ el-Beğavî, 4/221.

⁴⁶² ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/432-433.

⁴⁶³ Bk. el-Beğavî, 1/359, 4/208, 5/214, 7/30, 7/396.

b) Âl-i İmrân Suresi

روي عن ابن عباس قال: قال رسول الله ﷺ: «من قرأ السورة التي يذكر فيها آل عمران يوم الجمعة صلى الله عليه وملائكته حتى تغيب الشمس». زرّ بن حبیش عن أبي بن كعب قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من قرأ سورة آل عمران أعطي بكلّ آية منها أماناً على جسر جهنّم». روي عن أبي إسحاق عن سليم بن حنظلة، قال: قال عبد الله بن مسعود: «من قرأ آل عمران فهو غني». يحيى بن نعيم عن أبيه عن أبي المعرش عن عمر قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «تعلموا البقرة وآل عمران فإنهما الزهراوان، وإنهما يأتیان يوم القيامة في صورة ملكين شفعاء له جزاء حتى يدخله الجنة». إبراهيم بن أبي يحيى عن أبي الحرين عن أبي عبد الله الشامي، قال: «من قرأ سورة البقرة وآل عمران في ليلة الجمعة يبذل له يوم القيامة جناحات يطير بهما على الصراط».

(es-Sa‘lebî, 3/5)

el-Keşf’te İbn Abbas’tan aktarılan rivayete göre Allah Resûlü “Kim Âl-i İmrân suresini cuma günü okursa, güneş batıncaya kadar Allah Teâlâ ona rahmet, melekler de istiğfar eder.” buyurmaktadır. Hz. Peygamber’in şöyle dediği aktarılmıştır: “Sırat üzerinde Âl-i İmran suresini okuyan kimseye kıyamet günü, okuduğu her âyet karşılığı için emniyet verilir.” Başka bir rivayette Âl-i İmrân suresi okuyan kimsenin zengin olacağı bildirilmiştir. Diğer rivayet ise şöyledir: “Kim Bakara ve Âl-i İmran surelerini cuma gecesi okursa, ona sıratı uçarak geçeceği kanatlar verilir.” Fakat *Me‘âlimü’t-tenzîl’e* Âl-i İmrân suresinin faziletine dair bu rivayete yer verilmemiştir. Beğavî bu surenin faziletiyle ilgili herhangi bir rivayet nakletmemiştir.

c) İbrâhîm Suresi

أخبرنا أبو الحسين بن علي بن محمد بن الحسن المقرئ غير مرة قال: حدثنا أبو بكر أحمد بن إبراهيم وأبو الشيخ عبد الله بن محمد قالوا: أخبرنا أبو إسحاق إبراهيم بن شريك، أحمد بن يونس اليربوعي عن سلام بن سليم المدائني، عن عمرو بن كثير عن يزيد بن أسلم عن أبيه عن أبي أمامة عن أبي بن كعب، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من قرأ سورة إبراهيم والحجر أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من عبد الأصنام وبعدد من لم يعبدها».

(es-Sa‘lebî, 5/304)

Sa‘lebî, İbrahim suresinin tefsirine geçmeden önce “Her kim İbrahim ve Hicr surelerini okursa, putlara tapanların ve putlara tapmayanların sayısınca ona

on hasene nasip olur” rivayetini aktarmayı uygun görmüştür. Beğavî ise İbrahim suresi fazileti ile ilgili rivayetleri aktarmadan surenin tefsirine geçmiştir.

d) Meryem Suresi

أخبرنا أبو الحسين علي بن محمد بن الحسن المقرئ غير مرة، قال أبو بكر أحمد بن إبراهيم وأبو الشيخ عبد الله بن محمد قالا: قال أبو إسحاق إبراهيم بن شريك، عن أحمد بن يونس اليربوعي، عن سلام بن سليم المدائني، عن عمرو بن كثير، عن يزيد بن أسلم، عن أبيه، عن أبي أمامة عن أبي بن كعب، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من قرأ سورة مريم أعطي من الأجر حسنات بعدد من صدق بذكرها وكذب به، ويحيى ومريم وعيسى وموسى وهارون وإبراهيم وإسحاق ويعقوب وإسماعيل عشر حسنات، وبعدد من دعا لله ولدا، وبعدد من لم يدع له ولدا».

(es-Sa‘lebî, 6/205)

Sa‘lebî, Meryem suresinin faziletleri ile ilgili şu rivayeti aktarmıştır: “Kim Meryem suresini okursa Zekeriyya, Yahya, Meryem, İsa, Musa, Harun, İbrahim, İshak, Yakub, İsmail’in peygamberliğini kabul edenler, yalanlayanlar, Allah’a çocuk isnad edenler ve etmeyenler sayısınca sevap verilir.” Beğavî ise Meryem suresinin faziletleri ile ilgili rivayetleri eserine almıştır.

e) en-Nûr Suresi

أخبرنا [أبو الحسين] الخبازي قال: حدثنا ابن حبان قال: أخبرنا محمد بن علي الفرقي قال: حدثنا إسماعيل بن عمرو قال: حدثنا يوسف بن عطية قال: حدثنا هارون بن كثير قال: حدثنا زيد بن أسلم عن أبيه عن أبي أمامة عن أبي بن كعب قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من قرأ سورة النور أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد كل مؤمن فيما مضى وفيما بقي». وأخبرني الحسين بن محمد بن فنجدية قال: حدثنا عبيد الله بن محمد بن شيبه قال: حدثنا محمد بن أحمد بن إبراهيم الكرابيسي قال: حدثنا سلمان بن توبة أبو داود الأنصاري قال: حدثنا محمد بن إبراهيم الشامي قال: حدثنا شعيب بن إسحاق عن هشام بن عروة، عن أبيه عن عائشة رضي الله عنها وعن أبيها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تنزلوا النساء الغرف، ولا تعلموهن الكتابة، وعلّموهن المغزل، وسورة النور».

(es-Sa‘lebî, 7/62)

Sa‘lebî’nin Nûr suresinin faziletleri ile ilgili *el-Keşf*’te naklettiği rivayetlerden birisi şudur: “Her kim Nûr suresini okursa, geçmiş ve gelecekte olan

mü'minler sayısınca Allah kendisine on sevap nasip eder.” Beğavî ise Sa‘lebî’nin yer verdiği bu rivayetlerden hiçbirini eserine almayı uygun görmemiştir.

Sa‘lebî, surelerin faziletleri ile ilgili rivayetleri zayıf olup olmadığına bakmaksızın alırken Beğavî, mevzu rivayetlerin çoğuna yer vermemiştir.

2.2.2. İsrâiliyat

Sa‘lebî, kıssalara bolca yer vermiştir. Bundan dolayı da isrâiliyat kaynaklı rivayetler eserinde çoktur. Beğavî ise isrâiliyat kaynaklı rivayetleri ayıklayıp almıştır. Beğavî’nin, *el-Keşf*’ten İsrâiliyat kaynaklı haberlerin bir kısmını almamış olması iki eser arasında muhteva açısından farklılık meydana getirmektedir. Bahsi geçen eserlerin isrâiliyat konusundaki mukayesesi örneklerle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

a) “Onu doğurunca dedi ki: “Rabbim! Onu kız doğurdum...”⁴⁶⁴ âyetinin tefsiri

وقال وهب بن منبه: «لما ولد عيسى (عليه السلام) أتى الشياطين إبليس فقالوا: أصبحت الأصنام منكسة، فقال: هذا لحادث حدث، وقال: مكانكم، فطار حتى جاء خافقي الأرض فلم يجد شيئا، ثم جاء البحار فلم يجد شيئا، ثم طار أيضا فوجد عيسى قد ولد، وإذا الملائكة قد حفت حوله فلم يصل إليه إبليس فرجع إليهم، فقال: إن نبيا قد ولد البارحة ما حملت أنثى قط ولا وضعت إلّا أنا بحضرتها إلّا هذه، فأيسوا أن تعبد الأصنام بعد هذه الليلة، ولكن انتوا بني آدم من قبل الخفة والعجلة .

(es-Sa‘lebî, 3/56)

أخبرنا عبد الواحد المليحي، أنا أحمد بن عبد الله النعيمي، أنا محمد بن يوسف، أنا محمد بن إسماعيل، أنا أبو اليمان، أنا شعيب، عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "كل بني آدم يطعن الشيطان في جنبه بأصبعه حين يولد غير عيسى بن مريم ذهب يطعن فطعن في الحجاب".

(el-Beğavî, 2/30)

Beğavî, *el-Keşf*’teki Hz. Meryem ile ilgili Vehb b. Münebbih rivayetini eserine almayı Ebû Hüreyre’den gelen hadise yer vermiştir.

⁴⁶⁴ Âl-i İmrân 3/36.

b) “Onlara Âdem’in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti...”⁴⁶⁵ âyetinin tefsiri

قال السَّدي: فلما أراد قتل هابيل راغ الغلام في رؤوس الجبال. ثم أتاه يوما من الأيام [وهو يرعى غنما له وهو نائما] فرفع صخرة فشدخ بها رأسه فمات.

(es-Sa‘lebî, 4/51)

قال ابن عباس: لم يمت آدم حتى بلغ ولده وولد ولده أربعين ألفا.

(el-Beğavî, 3/41)

Örnekte görüldüğü gibi Sa‘lebî, Hâbil ve Kâbil kıssası ile ilgili Süddî’nin rivayetini aktarmıştır. Beğavî ise *el-Keşf*’teki İbn Abbas’tan gelen haberi alırken Süddî rivayetini terk etmiştir.

c) “Fakat karısı hariç! Biz onun da geride kalanlardan olmasını takdir ettik.”⁴⁶⁶ âyetinin tefsiri

{إِلَّا امْرَأَتَهُ} سوى امرأة لوط قَدَرْنَا قضيها إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ الباقيين في العذاب، وخفف ابن كثير قَدَرْنَا. قال أبو عبيد: استثنى آل لوط من القوم المجرمين، ثم استثنى امرأته من آل لوط فرجعت امرأته في التأويل إلى القوم المجرمين، لأنه استثناء مردود على استثناء، وهذا كما تقول في الكلام: لي عليك عشرة دراهم إلا أربعة إلا درهما، فلك عليه سبعة دراهم لأنك لما قلت: إلا أربعة، كان لك عليه ستة، فلما قلت: إلا درهما كان هذا استثناء من الأربعة فعاد إلى الستة فصار سابعاً.

(es-Sa‘lebî, 5/345)

{إِلَّا امْرَأَتَهُ} أي: امرأة لوط، {قَدَرْنَا} قضيها {إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ} الباقيين في العذاب. والاستثناء من النفي إثبات، ومن الإثبات نفي، فاستثنى امرأة لوط من الناجين فكانت ملحقة بالهالكين.

(el-Beğavî, 4/385-386)

Sa‘lebî, Hz. Lût kıssasını tefsir ederken Ebû Ubeyd’den rivayette bulunmaktadır. Beğavî ise Sa‘lebî’nin aktardığı rivayetleri eserine almayıp verilen âyeti kısaca tefsir etmeyi uygun görmüştür.

⁴⁶⁵ el-Mâide 5/27.

⁴⁶⁶ el-Hicr 15/60.

2.2.3. Şiir ile İstişhâd

Sa‘lebî’nin *el-Keşf* adlı eserinde şiir ile istişhâda bolca müracaat ettiğinden daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Beğavî de *el-Keşf*’ten faydalanarak şiirlerden deliller getirmiş ancak Sa‘lebî’ye oranla şiiri daha az kullanmıştır. *el-Keşf*’te bulunup Beğavî’nin alıntılamaı tercih etmediği şiirler bulunmaktadır. Aynı zamanda *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e, Sa‘lebî’nin tefsirinde olmayan şiirlerin de alındığı görölmektedir.

a) “*Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla.*”⁴⁶⁷ âyetinin tefsiri

قال الأخطل:

ونحن قسمنا الأرض نصفين نصفها ... لنا ونرامى أن تكون لنا معا
بتسعين ألفا تأله العين وسطها ... متى ترها عين الطرامة تدمعا.

(es-Sa‘lebî, 1/97)

Beğavî, örnekte verilen âyetin tefsiri için şair Ahtal (ö. 92/710-11)’ın şiirini *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almayı tercih etmemiştir.⁴⁶⁸

b) “*Ödül ve ceza gününün tek hâkimi.*”⁴⁶⁹ âyetinin tefsiri

وقال الأعشى:

هو دان الرباب إذ كرهوا الدين ... دراكا بغزوة وارتحال
ثم دانت بعد الرباب وكانت ... كعذاب عقوبة الأقوال

(es-Sa‘lebî, 1/116)

Sa‘lebî, “*مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ*” âyetinde geçen “*الدِّينِ*” kelimesinin doğru şekilde anlaşılmasını sağlamak için Arap şiirinden delil getirmeyi uygun görmüştür. Beğavî ise şair A‘şâ’nın şiirini alıntılamaıdır.⁴⁷⁰

c) “*Elif-lâm-mîm.*”⁴⁷¹ âyetinin tefsiri

وقال الشاعر في امرأته:

لما رأيت أمرها في خطي ... وفنكت في كذب ولط

⁴⁶⁷ el-Fâtiha 1/1.

⁴⁶⁸ el-Beğavî 1/50.

⁴⁶⁹ el-Fâtiha 1/4.

⁴⁷⁰ el-Beğavî 1/53.

⁴⁷¹ el-Bakara 2/1.

أخذت منها بقرون شمت ... فلم يزل ضربي بها ومعطي
(es-Sa'lebî, 1/137)

Me'âlimü't-tenzîl'e bakıldığında, Sa'lebî'nin delil olarak getirdiği bu şiiri alıntılamaadığı görülmektedir.⁴⁷²

d) “...*O, gûnahtan sakınanlar için bir rehberdir.*”⁴⁷³ âyetinin tefsiri
وقال عمر بن الخطاب لكعب الأحبار: حدثني عن التقوى، فقال: هل أخذت طريقا ذا شوك؟ قال: نعم، وقال:
فما عملت فيه؟ قال: حذرت وتشمّرت، فقال كعب: ذلك التقوى، ونظمه ابن المعتز فقال:
خلّ الذنوب صغيرها ... وكبيرها ذاك التقى
واضع كماش فوق أر ... ض الشوك يحذر ما يرى
لا تحتقرن صغيرة ... إنّ الجبال من الحصى
(es-Sa'lebî, 1/142)

Sa'lebî, “التقوى” kelimesinin tefsiri için Arap şiirinden faydalanmayı uygun görmüştür. Ancak *Me'âlimü't-tenzîl*'e bakıldığında aynı âyetin tefsiri için şiirden delil getirmediği görülmektedir.⁴⁷⁴

e) “...*Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akluselim sahipleri düşünüp anlar.*”⁴⁷⁵ âyetinin tefsiri
وهو قول مجاهد والربيع، ومحمد بن جعفر بن الزبير، واختيار القتيبي قالوا: معناها يعلمونه ويقُولُونَ آمَنَّا بِهِ
فيكون قوله: يَقُولُونَ، حالا والمعنى: الراسخون في العلم قائلين آمَنَّا بِهِ.
قال ابن المفرغ الحميري:
أضربت حبك من امامه ... من بعد أيام برامه
الريح تبكي شجوها ... والبرق يلمع في الغمامة
(es-Sa'lebî, 3/13)

⁴⁷² el-Beğavî 1/58.

⁴⁷³ el-Bakara 2/2.

⁴⁷⁴ el-Beğavî 1/59.

⁴⁷⁵ Âl-i İmrân 3/7.

Sa‘lebî, örnekte verilen âyetin tefsirini yaparken İbn Müferriğ el-Himterî’nin (ö. 69/688) şiirini delil olarak getirmeyi uygun görmüştür. Beğavî ise örnekte verilen şiiri eserine almamıştır.⁴⁷⁶

Diğer taraftan *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de az da olsa *el-Keşf*’te bulunmayan şiirlere yer verilmiştir. Örneğin;

f) “Onu ve onunla beraber olanları rahmetimizle kurtardık ve âyetlerimizi yalan sayıp da iman etmeyenlerin kökünü kestik.”⁴⁷⁷ âyetinin tefsiri

وكان قد آمن بهود سرا: إنكم والله لا تُسقون بدعائكم، ولكن إن أطعتم نبيكم وأنبتم إلى ربكم سقيتم، فأظهر إسلامه عند ذلك وقال:

عصت عاد رسولهم فأمسوا ... عطاشا ما تبلهم السماء
لهم صنم يقال له صمود ... يقابله صداء والهباء
فبصرنا الرسول سبيل رشد ... فأبصرنا الهدى وجلى العماء
وإن إله هود هو إلهي ... على الله التوكل والرجاء
(el-Beğavî, 3/245)

Beğavî’nin, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de delil olarak kullandığı bu şiir Sa‘lebî eserine almayı tercih etmemiştir.⁴⁷⁸

g) “Gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?”⁴⁷⁹ âyetinin tefsiri

أخبرنا عبد الله بن عبد الصمد الجوزجاني، أخبرنا أبو القاسم علي بن أحمد الخزاعي، أخبرنا الهيثم بن كليب، أخبرنا أبو عيسى الترمذي، حدثنا إسحاق بن منصور، أخبرنا عبد الرزاق، أخبرنا جعفر بن سليمان، حدثنا ثابت، عن أنس أن النبي ﷺ دخل مكة في عمرة القضاء وابن رواحة يمشي بين يديه ويقول: خلوا بَنِي الكَفَّارِ عن سَبِيلِهِ ... اليوم نضرُكم على تنزيله
ضرباً يُزيل الهَامَ عن مَقِيلِهِ ... وَيُذْهِلُ الخَلِيلَ عن خَلِيلِهِ
(el-Beğavî, 6/137)

⁴⁷⁶ el-Beğavî, 2/10.

⁴⁷⁷ el-A’râf 7/72.

⁴⁷⁸ es-Sa‘lebî 4/246.

⁴⁷⁹ eş-Şuarâ 26/226.

Genel olarak ŗiirden deliller konusunda *el-Keŗf*’ten alıntılar yapan Beğavî, verilen örnekteki âyetin tefsirini yaparken kullandığı ŗiiri Sa‘lebî’nin eserinden⁴⁸⁰ etkilenmeden *Me‘âlimü’t-tenzîl* eklemiŗtir.

⁴⁸⁰ es- Sa‘lebî 7/186.

SONUÇ

Kaynaklarda meşhur bir müfessir, mûkri, hâfız, vâiz, edip, mütedeyyin gibi sıfatlarla zikredilen Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, değerli eserler sahibi olan önemli bir âlimdir. Yaşadığı dönemde yazdığı eserlerle herkes tarafından tanınan biri haline gelmiştir. Meşhur âlimlerden ilim öğrenmiş ve birçok muhaddisten hadis alarak onlardan rivayetlerde bulunmuştur.

el-Keşf ve'l-beyân, Sa'lebî'nin en tanınan eserlerindendir. Besmele, hamdele ve salve ile eserinin mukaddimesine başlayan Sa'lebî, önemli konularda müstakil başlıklar açarak bilgiler vermiştir. Rivayet tariklerini mukaddimesinde belirterek tefsir yazımında yeni bir yol denemiştir. *el-Keşf*, kaynakları itibarıyla büyük bir hazinedir. Kendisinden önceki tefsirlerden yararlanıp, sonraki tefsirleri etkileyerek o eserlerin günümüze kadar ulaşmasında önemli bir rol üstlenmiş olan klasik rivayet tefsirlerindendir.

Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* adlı eseri *el-Keşf*'ten en fazla etkilenen eserlerdendir. Beğavî, kıraat, fıkıh, hadis ve tefsirde söz sahibi büyük bir âlimdir. Yaşadığı dönemde hadis ilmine olan katkılarından dolayı "Muhyissünne" lakabıyla meşhur olmuştur. İslâmî ilimlerde sonraki müfessirlere kaynaklık edecek çok değerli eserler kaleme almıştır. En tanınmış eseri de *Me'âlimü't-tenzîl*'dir.

el-Keşf ile *Me'âlimü't-tenzîl* karşılaştırıldığında, Beğavî'nin *el-Keşf*'ten fazlaca alıntılar yaptığı ve eserler arasındaki benzerliklerin önemli derecelere ulaştığı görülmektedir. Beğavî, *el-Keşf*'ten birebir alıntılar yaptığı gibi bazı bölümleri de özetleyerek eserine almıştır. Eserler arasında hem şekil hemde muhteva açısından benzerlikler bulunmaktadır. Bahsi geçen eserlerin tasnif ediş tarzları neredeyse aynıdır. Sa'lebî gibi Beğavî de kaynaklarını mukaddimedede belirtmeyi tercih etmiştir. Mukaddimedede verilen bilgiler ve veriliş sıralamaları benzerlik göstermektedir. Sa'lebî'nin kullandığı tefsir tâbirlerinin çoğuna Beğavî de yer vermiştir. Eserlerde önemli görülen konular için açılan başlıklarda dahi benzerlikler vardır. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*'de âyetlerin tefsiri için Sa'lebî'nin

kullandığı yöntemlerin benzerini kullanmayı tercih etmiştir. Anlaşılması zor kelimeleri açıklamak için Sa‘lebî’nin başvurduğu âyetten, hadisten, sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden deliller getirerek ayrıntılı açıklamalarda bulunmuş ve kelimelerin lügat anlamlarını verirken de *el-Keşf*’te de yer alan Arapların kullanımları ve şiirlerden yararlanmıştır. Beğavî de Sa‘lebî gibi âyetlerin tefsirine başlamadan önce, surelerin nerede nazil oldukları ve kaç âyetten oluştukları hakkında kısa bilgiler vermiştir. İki müfessir de nakle büyük önem vermiş ve nakilleri yaparken “قال اهل المعاني”, “اهل الكوفة”, “والاول اصح” gibi tâbirlere sıkça başvurmuştur.

el-Keşf ve *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de rivayet ve dirayet ağırlıklı kaynaklardan faydalandığı görülmektedir. Beğavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*’de isrâilî bilgilere fazla yer vermemiştir. Buna rağmen tefsirinin bazı bölümlerinde *el-Keşf*’te bulunan isrâiliyat kaynaklı rivayetleri eserine aldığı görülmektedir. Âyetlerin tefsirinde sebep-i nüzûllere de değinen Beğavî, bu konuda Sa‘lebî’nin değindiği ihtilafları da *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e almıştır. Ahkam âyetlerini tefsir ederken yer verdiği fıkıh usulü ile ilgili kelime izahlarını, *el-Keşf*’ten alıntıladığı görülür. Eserinde kıraat konusuna önem veren Beğavî, kıraat farklılıklarından oluşan anlam değişikliklerini *el-Keşf*’ten alıntılamayı tercih etmiştir. Aynı şekilde Emsâlü’l-Kur’ân konusu ve nesh ile ilgili Sa‘lebî’nin açıklamalarına ve getirdiği delillere de fazlaca yer vermiştir. Beğavî, selef itikadını benimsemiş olması sebebiyle müteşabih âyetlerin tefsirinde farklı görüşlere değinmemiştir. Bu konu ile ilgili *el-Keşf*’te bulunan selef âlimlerinin bazı görüşlerini alıntıladığı görülür. Kelâmî meseleleri açıklarken ihtilaflı görüşleri aktarmayı tercih etmiştir. Benimsemediği fikirleri, *el-Keşf*’ten alıntıladığı Ehl-i sünnet görüşleriyle destekleyerek eleştirmiştir. Bu ve benzeri örnekler *Me‘âlim*’in *el-Keşf*’ten fazlaca yararlandığını göstermektedir.

Öte yandan *el-Keşf* ve *Me‘âlimü’t-tenzîl* eserleri arasında farklı olan kısımlar da bulunmaktadır. Beğavî, *el-Keşf*’te bulunan mevzu ve zayıf rivayetler, işârî yorumlar, surelerin faziletleri gibi kısımlara az yer vermiştir. Sa‘lebî, işârî tefsiri yaparken genellikle ilk dönem sufilerinden gelen rivayetleri aktarmayı uygun görmüştür. *Me‘âlimü’t-tenzîl*’e bakıldığında ise Beğavî, bu rivayetlerin belli bir bölümünü alıntılarken, kendi fikirlerine uymayan rivayetleri ayıklamıştır.

Sa'lebî, kelimelerin izahı için şiirlerden bolca faydalanmış ve dilbilimcilerin görüşlerinden yararlanmıştır. Beğavî ise bu konu ile ilgili bazı âyetlerin tefsirinde şiir kullanmayı tercih etmeyip, kendi görüşlerini aktarmıştır. Bazen de *el-Keşf*'te bulunmayan lügavî rivayetleri eserine almıştır. Kıssalar ile ilgili rivayetleri alıntılarken titiz davranmaya çalışan Beğavî, konu ile ilgili *el-Keşf*'te bulunan bazı zayıf rivayetleri alıntılammıştır. Sa'lebî, bazı kısa surelerdeki kimi ayetleri kısaca açıklamayı yeterli görmüş Beğavî ise biraz daha detaylı açıklamayı tercih etmiştir. Âhkam âyetlerin tefsirinde de önemli gördüğü konularda kapsamlı açıklamalar yaparak, *el-Keşf*'te bulunmayan fikhî izahlara yer vermiştir. Sa'lebî, surelerin faziletleri ile ilgili rivayetlere geniş yer ayırırken, Beğavî, zayıf olan bu rivayetlerin çoğunu *Me'âlimü't-tenzîl*'e almamayı uygun görmüştür.

Sonuç olarak Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin büyük bir ilmi yeterliliğe sahip olduğu ve eseri *el-Keşf ve'l-beyân*'ın tefsir literatürünü tanıtmaya bakımından önem arz ettiği görülmüş ve Beğavî'nin tefsiri *Me'âlimü't-tenzîl*'in *el-Keşf ve'l-beyân*'ın özetlenmiş hali olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu‘cemü’l-müfehres*. Kahire: Dâru’l Kütübi’l-Mısriyye, 1945.
- Adıyaman, Betül. *Hicri Altıncı Asrın Önde Gelen Müfessirleri ve Furkân Suresi Örneğinde Tefsir Yöntemleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- el-Afgânî, Saîd. *Fî usûli’n-nahv*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1987.
- Alan, Yakup. “Değerler Eğitimi Açısından Kur’ân Kıssalarının Türkçe Ders Kitaplarında Kullanılması”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8 (2015): 60-76.
- Arpa, Abdulmuttalip. “Şiirle İstişâd Yöntemi Açısından Kurtubî’nin el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân Tefsiri”. *Jasss* 6/7 (2013): 91-119.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. *Cemheretü’l-emsâl*. thk. Ahmed Abdusselâm vd. Beyrut: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 1988.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2000.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyat*. Erzurum: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Aydın, İsmail. “Kur’ân’la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (2011): 36-63.
- Aygün, Abdullah. “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015): 140-160.
- Aygün, Abdullah. “Müfessir Sa‘lebî ve el-Keşf ve’l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 147-192.
- Bağatarhan, Hüseyin. *Beğavî’nin Me‘âlimü’t-tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi (Fâtîha ve Bakara Sûreleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sabit Hatib. *el-Fakîh ve’l-mütefakkih*. Riyad: Dâru İbnü’l-Cevzi, 1996.

- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb fî lübbi lübâbi lisâni'l-Arab*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1984.
- Bakırcı, Saffet. *Me'âlimü't-tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Bakırcı, Saffet. "Me'âlimü't-tenzîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsâm el-Kudât. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Batar, Yusuf. "Kur'ân Kıssalarının Amaçlarıyla İlgili Kavramların Eğitim Öğretim Açısından Tahlili". *İslâmî İlimler Dergisi* 9/1 (2014): 155-183.
- Batar, Yusuf. "Kur'ân Kıssalarının Bazı Eğitsel Özellikleri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2016): 81-103.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Damîriyye-Süleyman Müslim el-Harş. Beyrut: Dâru Taybe, 1997.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfû fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaati aşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Biçen, Esmâ. *Hiz. Aişe'nin Tefsir Metodu ve Tefsirdeki Yeri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "İsrâiliyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 199-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 426-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bilgen, Osman. "Selçuklu Muhaddislerinden Beğavî'nin (ö. 516/1122) Hayatı ve Hadis Tenkitçiliği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016) : 2368-2375.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakâtü'l-Müfessirîn-Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974.

- Bulut, Ali. *Sibeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Can, Ali. "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 187-218.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cerrahoğlu, İsmail. "es-Sa'lebî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 55-60.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- el-Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türasi'l-Arabî, 1405.
- el-Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğâfur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987.
- Çabuk, Rukiye. *Ebu İshak es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-beyân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çakır, Recep. *el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Çakmak, Recep. *Fahrüddin er-Râzî'nin Tefsirinde Arap Şiiriyle İstişhâd*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çalar, Adem. *Begavî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Çelebi, İlyas. "İsim-Müsemma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 548-551. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Çelik, Hüseyin, “Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin ‘Katla’l-Kur’ân’daki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 93-109.
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetiner, Bedrettin. “Ahkâmu’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çoban, Abdulkadir. *İlk Dönem Tefsir Otoritelerinden Abdurrahman b. Zeyd’in Tefsirciliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Demirtaş, Servet. *Hadâiku’r-ravhi ve’r-rayhân fî ravâbî ulûmi’l-Kur’ân’da Tefsir Yöntemi –Âl-i İmrân Sûresi Örneği-*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Doğan, İshak. *Abdulkerim el-Hatib’in et-Tefsîru’l-Kur’ânî li’l-Kur’ân Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Doğan, Mehmet Zeki & Güneş, Abdülbaki. “Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış” *İlahiyat Dergisi* 2 (2019): 47-66.
- Doğan, Mehmet Zahir. *Sahâbenin Dirayet Tefsiri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyyat’ın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Dumlu, Ömer. “Sahâbe Tefsiri Üzerine”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 361.
- Durmuş, İsmail. “İstişâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 397-398. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- Durmuş, İsmail. “Mesel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 293-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevzûat fî kütübî't-tefsîr*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1987.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 491-500. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Efendioğlu, Mehmet. “Rivayet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 135-137. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Eren, Şadi. *Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller*. İstanbul: Işık Yayınları, 2001.
- Eroğlu, Ali. *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987.
- Eroğlu, Ali. “Me‘âlimü't-Tenzîl ve Tefsîru'l-Kur'âni'l Azim Tefsirleri Üzerine Bir Mukayese”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990): 280-303.
- Fayda, Mustafa. “Âişe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 201-205. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Genç, Osman. *Kelam İlmi ve Felsefe İlmi ile İlişkisi*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gerlegiz, Adem. *Ebussuûd Efendi'nin Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Güngör, Mevlüt. “Begavî, Ferrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gül, Ahmet. “Sahâbe Tefsirinde Fıkhî Yönelim”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (2019) : 487-507.
- Gürkan, Nejdî. “Cahiliyede ve İslâmî Dönemlerde Arap Şiir Sanatının Mücadele/ Sırâ İşlevselliği Üzerine”. *Ekev Akademi Dergisi* 21/72 (2017): 225-239.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh. *Mu‘cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

- Hatiboğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hazer, Dursun. “Hz. Ömer’e Göre Arap Şiiri ve Şairleri”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 359-364.
- el-Hin, Mustafa. & el-Buğa, Mustafa. & eş-Şerbecî, Ali. *el-Fıkhü’l-menhecî alâ mezhebi’l-imâmi’s-Şafîi*. Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1995.
- el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru’l-Marifet, ts.
- İsmail, Muhammed Bekr. *Dirâsât fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Menar, 1999.
- İnan, Eşref. *Kur’ân Kıssalarının Dil ve Anlatım Yönünden Değerlendirilmesi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Yusuf. *en-Neşr fî’l-kırâati’l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ’. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Şemsüddin. *Vefeyâtü’l-ayân ve enbâu ebnâi’z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sadr, 1990.
- İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyin Ahmed. *Mu’cemu mekâyisi’l-lüğa*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. *Lisânü’l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*. thk. Adnan Zerzur. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1972.
- İbn Teymiyye, Ebû’l- Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmûu fevâtâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: Vizâratü’s-Şuûni’l-İslâmiyyeti ve’l-Evkâfi ve’d-Daveti ve’l-İrşad, 2004.
- İbn Kuteybe. *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetü İlmiyye, 1973.
- Kabdan, Abdulkadir. *Nesefî Tefsirinde Şiirle İstişâd*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kaplan, Abdurrahim. *Bikâî’nin Nazmü’d-Dürer’inde İsrâiliyyat*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

- Kara, Mustafa. “Kur’ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz”. *İslâmi İlimler Dergisi* 9/1 (2014): 79-102.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı (Hicri İlk Üç Asır)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Karaman, Hayreddin. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kasaboğlu, Kevser. *Tefhîmü’l-Kur’ân’da Kur’ân Kıssaları*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- el-Kattân, Mennâ’ Halil. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Mektebetu Vehbiyye, ts.
- Kaya, İsmail. *Nahl ve İsrâ Sûrelerinin Kıraatler Bakımından İncelenmesi: Sa’lebî Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kaya, Remzi. “Nesh Terimi ve Muhtevası”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987): 83-99.
- Kaya, Remzi. “Kur’ân-ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002): 31-58.
- Kaya, Süleyman. “Emsâlü’l-Kur’ân Bağlamında Hâkim et-Tirmizî’nin el-Emsâl mine’l-kitâb ve’s-sünne adlı eserinin değerlendirilmesi”. *AİBÜİF Dergisi* 4/8 (2016), 83-103.
- Kayacan, Murat. “İsmail Cerrahoğlu’nun Tabiîn Dönemi Tefsiri ve İsrâiliyat Literatürüne Bakışının Analizi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019): 66-83.
- el-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî İshâk b. İbrahim b. Yakûb. *et-Taarruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Kılıç, Habib. *Beğavî’nin Me’âlimu’t-Tenzîl İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi (Nisâ ve Mâide Sureleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kuzudişli, Ali. “el-Kütüb’ten İsrâiliyat’a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012) : 131-164.
- Maral, Cüneyt. “Ebû’l-Hasan Harakânî ve Mevlânâ’nın Bazı İşâri Tefsir Örneklerinin Mukayesesi”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 208-225.
- Maraşlı, Bayram. *Beğavî Tefsirinde İsmetü’l-Enbiyâ*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- el-Mâverdî, Ebu’l-Hasan. *el-Emsâl ve’l-hikem*. thk. Fuat Abdu’l-Mun’îm. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1999.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Sa’lebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Meydanî, Abdurrahman Hasen Habenneke. *Emsâlü’l-Kur’ân*. Dımeşk: Dâru’l-Kalem, 1992.
- Na’nâa, Remzî. *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fî kütübi’t-tefsîr*. Dımaşk: Dâru’l-Kalem ve Dâru’d-Diya, 1970.
- Nedim, Abdulhay. *Kur’ân Yorumunda İsrâiliyyatın Arka Planı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Orhan, Davut. “Kadim Arap Şiirinin Kur’ân-ı Kerîm Tefsirindeki Rolü Çerçevesinde Mesâilu Nâfi’ b. el-Ezrak”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020): 1328-1347.
- Oruç, Cemalettin. *Sa’lebî’nin el-Keşfü ve’l-Beyân Adlı Tefsirinde Hz. Musa ile İlgili İsrâilî Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Öğmüş, Harun. “İbn Atiyye’nin Tefsirinin Şiir ile İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009): 105-128.
- Öğtem, Sümeyra. *Ebû İshak es-Sa’lebî el-Keşf ve’l-beyân Adlı Tefsirinde Kur’ân İlimlerine Yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Önen, Hacı. “Şiirle İstişâd Yöntemi Açısından Halebî’nin ed-Durru’l-Mesun Adlı Tefsiri”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/16 (2016): 351-355.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Arap Dilinde İlk İstişâd”. *D.E.Ü.İ.F. Dergisi* 7 (1989): 369-383.
- Özel, Ahmet. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 14-22. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özkan, Mustafa. “Kur’ân Kıssalarının İslâm Tarihi Öğretimi Açısından Referans Olabilirliği Üzerine”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010): 91-113.
- Öztürk, Mustafa. “Sahâbe, Kur’ân ve Tefsir”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 7/8 (2018): 133-161.
- es-Sa‘lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 2002.
- Sancaklı, Saffet. “Begavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları”. *Diyanet İlmî Dergi* 3 (1998): 79-94.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbn Habîb en-Nîsâbü’rî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 510. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- es-Salih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Saylan, Nesrişah. *Kıraat Açısından Beğavî Tefsiri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu’s-Serahsî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed. *Temhîdu’l-fusûl fî’l-usûl*. thk. Ebû’l-Vefâ el-Efgânî. Haydarabad: Lecnetu İhyâi’l-Me’ârifî’l-Osmaniyye, 1993.
- Seyithanoğlu, Ayşe. “Maksatları ve Mesajları Bakımından Kur’ân Meselleri”. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1976.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2008.

- es-Sübkî, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn. *Tabakâtu'sh-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tunâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hecr, 1993.
- eş-Şâtıbî, İbrahim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Suudi Arabistan: Dâru İbnü Affan, 1997.
- Şengül, İdris. "Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri". *Diyanet İlmi Dergi* 32/4 (1996): 63-91.
- Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 498-501. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Düşünce Yayınları, 1995.
- et-Tayyâr, Mûsâid b. Süleyman b. Nasır. *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1432.
- et-Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî. *Keşşâfû ıstulâhâtî'l-fünûn*. Lübnan: Mektebetu Lübnân, 1996.
- Taylan, Muhammed. *Kehf Suresinde Anlatılan Kıssaların Tarihi, Edebi ve Dini Açından Tahlili*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2020.
- Tümer, Günay. "Arâisü'l-Mecâlis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü-İbn Kesîr (ö.774/1373) Tefsir Örneği Üzerinde-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 134-136. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- et-Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Kahire: Dâru'l-Harâmi li-t-Türas, 2004.
- Ulu, Arif. "Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 329. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Uluslan, Mehmet. *Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Kelâm İlmindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Uzun, Nihat. “Sahâbenin Tefsirde İsrâiliyata Bakışı”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015): 7-38.
- Ülgen, Emrullah. *Ebu İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-beyân Adlı Tefsirindeki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Üzüm, İlyas. “Makâm-ı Mahmûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed. *Esbâb-u nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemal Besyûnî Zağlul. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân. Riyad: Matbaatu Vizâreti't-Ta'îmi'l-Âlî, 2009.
- Yafi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'âd b. Ali el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yaldızlı, Hasan. *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Yavuz, Ömer Faruk. “Kur'ân'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak Kıssa'nın Rolü”. *Minel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2009): 113-136.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşabih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 204-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yeşil, Hasan Hüseyin. *Ebü İshak es-Sa'lebî ve İşârî Tefsir*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Yüksel, Yakup. “Fıkhî Tefsir Geleneğinde Ahkâm-ı Kur'âniyye'nin Yeri”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015): 161-181.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyin. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l Kâmus*. thk. Abdulaziz Mutîr. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1994.

- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1990.
- ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374.
- ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Esâsü'l-belâğâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- ez-Zerkeşî, İmam Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru't-Türras, ts.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülaziz. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Matbaatu İsâ el-bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1943.